

**ספר יזכור
לקהילת לוקאץ' (פולין)**

**געדענק בוך פאר די
שטעטל לאקאטש**

**LOKATCH (Poland)
MEMORIAL BOOK**

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

**ירושלים תשנ"ג
Jerusalem 1993**

ספר יזכור לקהילת לוקא' (פולין)

געדענק בוך פאר די שטעטל לאקאטש

אסף: אליעזר וורבה
ערך: שמעון מטלובסקי

הזכרת חיסול גיטו קובל ע' 49

ירושלים תשנ"ג

לכבוד הערציג ראכווארגער
פעיל בוועד קהילת לוקא' במשך שנים רבות.

להשיג אצל העורך
שמעון מטלובסקי
אלפסי 7, ירושלים 92302
טל' 633185(02)

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

All Rights Reserved

יזכור!

יזכור עם ישראל את הנשמות הזכות והטהורות של בניו
ובנותיו הנאמנים והאמיצים, אשר נהרגו ונשחטו, נטבחו
ונחנקו, נשרפו ונטבעו בחרפם את נפשם על כבוד
ישראל.

יזכור ישראל ויתברך בזרעו ויאבל על זיו החיים וקדושת
הרצון ומסירות הנפש, אשר נספו בממשלת הזדון בעיר
לוקא, כ"ז לאלול שנת תש"ב.

אל ישקוט ואל יפוג האבל עד בוא יום ויגאל ישראל
לעולמים.

VOLYN

והלין

100 KM

BREST LITOVSK בְּרֵסֵט לִטְוֵיטְסְק

פִּינסק • PINSK

BUG RIVER נְהַר בּוּג RATNO

VLODAVA וִלּוֹדָוָה
SOBOLSKA סוֹבּוֹלְסְקָה

DOMBRYNITSA דוֹמְבְּרִינִיטְסָה

CHELM חֵלֶם

KEVAL קֵבֶל

SARNY סַרְנִי

BELZEC בֵּלְזֵצַק

TRISK טְרִיסק

LUBLIN לובלין

GERMAN-occUPIED 1939

LUDEMIR (Wladimir Wolynski)

KISIELIN קִיסֵּיִלין

MARKOVITCH מַרְקוֹבִיטְשׁ

TOMASHOV טוֹמַשׁוֹב

LUTSK לֻטְסְק

OLIK אֵלִיק

KAL SO KAL

LAKATCH לַקַּטְשׁ

STINLUCKY סְטִינְלֻקְסְקי

GRANATOVKA גְּרַנַּטוֹבְקָה

ROVNO רֹוֶנּוֹ

DUBNO דּוּבְּנוֹ

AMPOLI אַמְפּוֹלִי

OSTROG אוֹסְטְרוֹג

SLAVUTA סְלַוּוּטָה

MOROSHOV מוֹרוֹשׁוֹב

LUG RIVER נְהַר לֻג

USSR-occUPIED 1939

RAVA RUSKA רַבָּה-רֻסְקָה

ZOLKVA זוֹלְקוֹוָה

BRODY בְּרוֹדֵי

KREMINITZ קְרֵמִינִיץ

PRZEMSL פְּרֵזֶמְסֶל

LVOV לְוִו

BRIT נְכֵסֵי בְּרִית
הַמַּעֲצָמוֹת

אֵלֵסִי

GALICIA גַּלִּיצְיָה

BARAZ בָּרַז

PODOLIA פּוֹדוֹלְיָה

SATANOV סַטָּנוֹב

מבוא

ספר זה לא נועד לשמש חומר ספרותי מקצועי מסוגן, מלוטש ומגובש בתור שכזה. תפקידו לתת ביטוי מקורי ונאמן להווי חייהם של יקירינו הקדושים והתמימים, שהלכו לעולמם בצורה כה טרגית ואכזרית. יעודו הוא: לספר בצורה הפשוטה והמקורית ביותר את חיי אבותינו מהם ינקנו את לשד חיינו הגופניים והרוחניים גם יחד. אבותינו, מהם ספגנו לתוכנו את רוח הווייתנו הצמודה לשרשי יניקתנו. ספר זה, מטרתו להנציח את זכרו של כור מחצבתנו שנמחה כליל מתחת לפני השמיים.

מהותו: לקט זכרונות מימים עברו לבלי שוב. זכרונות מימי ילדותנו שבהם משולבים גם חייהם של מולידינו ומעצבי דמותנו, חיי אבותינו.

ספר זה יעודו הוא: לדלות ממעינות העבר את כל הווי החיים שהיו מפכים שם על רואותיו וצלליו, ולהגישו כמצבת זכרון לדור זה ולדור הבא אחרינו כמורשת אבות לבניהם אשר לא ידעו ולא הכירו את כור מחצבתם בכלל, ואת הווי חייהם ומאוייהם בפרט. שליחותו היא: לחשל שלשלת של שלושה דורות אשר כל אחד מהם הוא פרק בפני עצמו, ולכל אחד מהם רקע התפתחות משלו, למזגם בתוך מסכת אחת המגלמת בתוכה רקמת חיים של עדה מפוארת, רבת גוונים ורבת תכנים של יהדות פולין אשר עליה עלה הכורת. אם נצליח בספר זה להנחיל לבנינו תיאור נכון על אבותינו, על הווי חייהם, מאוייהם והווייתם, הרי מילא הספר את יעודו ואנו את חובתנו המצפונית להנציח את זכרם וישמש ספר זה כמצבת זכרון לדורות הבאים.

איך בוצע טבח יקירינו?

[סופר ע"י שבתאי (שעפא) וייכברויט, חייל מהצבא האדום שחזר ללוקאס' אחרי המלחמה, על-פי עדותם של הגויים]

...ציוו עליהם לחפור בור ענק, ולאחר מכן ציוו עליהם להתפשט ערומים כביום היוולדם ולהסתדר בשורה עורפית. רב העדה הרב באומן, אותו הכרתי היטב, איש אשכולות ובר אוריין, עדין נפש ואציל רוח, עירום כביום היוולדו גם הוא, התחיל לשאת דרשה בפני צאן מרעיתו באמרו כי אם גזירה היא משמיים הרי הוא סולח לרוצחים, ואם זו גזירת היטלר, אלהים ינקום את דמנו השפוך והוא ינחל מפלה. בטרם גמר את דרשתו ירו בו הקלגסים הנאצים והוא נפל לתוך הבור. אחר-כך ירו בכל יתר היהודים, גברים, נשים וטף, וכולם נפלו לתוך הבור. הגויים סיפרו כי את היללות, זעקות השבר ובכי התמרורים הם שמעו ממרחק רב, עוד סיפרו, כי אחרי הטבח הנורא והאכזרי הזה ראו כי האדמה שכוסתה את דמם השפוך הטהור התרוממה עוד ימים רבים, כאילו גם האדמה מיאנה להשלים ולקבל קרבנות חפים אלה. מצטרף אני לדברי המקונן הגדול הנביא ירמיהו:

על אלה אני בוכיה עיני יורדה דמעה

זכרונם לברכה של יהודים כשרים וטהורים
 שהוכרעו לטבח על-ידי הפורעים
 שהלכו מאיתנו בלא עת
 על לא-עוול בכפם וללא כל חטא
 אייכן כולכן, נפשות יקרות?
 לא זכיתן אפילו להגיע לקבורות (קבר ישראל)
 כולם נספו באופן כה טרגי ואכזרי
 מה ערך למילים, מה ערך לבכי
 עדה קדושה נמחתה מעל פני החיים
 מה ערך לדמעות כי יזלו כמיים?
 תהא נשמתכם צרורה בצרור החיים לעולמי עד!

אליעזר ורבה

קדיש

קדיש לעדת בני-ישראל בעיר לוקא' שנספו בשואה האומללה

יתגדל ויתקדש שם כל חלל אשר נפל
 על קדושת עם ישראל
 יחונן ויקודש
 זיו העלומים וחמדת החיים
 אשר פתילם נקפד בצהרי יום
 יתברך ויתקדש
 הזוהר והטוהר של אמוני ישראל ומקדשי שמו
 יקומם זוך הנפש והוד ההקרבה
 של צאן קדשים על מזבח האמונה
 בנצח ישראל אשר לא ישקר
 תתעלינה ותתנשאנה
 הנשמות הזכות והתמימות
 של עדת בני-ישראל בקהילת לוקא'
 קרבנות הזדון והרשע
 תהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים!
 חבל על דאבדין ואינם משתכחים
 יהא זכרם ברוך...

אליעזר ורבה:

עיר הולדתי לוקאץ'

בפלך ווהלין אשר במדינת פולין שכנה לה על הגבעה שעל חוף הנהר לוג עיירה קטנה ולוקאץ' שמה. יש אומרים כי שם העיירה נקרא על שם הנהר, שבקרבנו היא שוכנת. באנציקלופדיה הרוסית אנו מוצאים על העיירה פרטים אלה: העיירה לוקאץ', בזמן שלטון הפולנים מלפני המלחמה הראשונה, היא עיירה קטנה בפלך ווהלין מחוז לודמיר. אחרי הרביזיה משנת 1847 היא נעשית קהילה יהודית בשם הקהילה היהודית בלוקאץ'.

יהודי לוקאץ' התיישבו בין הגויים ופיתחו שם את המסחר. עיקר הכנסתם של היהודים היתה חנוונות זעירה ורוכלות בין הגויים שבכפרי הסביבה. בעשירות מופלגת לא הצטיינו יהודים אלה, ביניהם שחיו חיי דחקות מרובה, מהם שזכו למקצת הרווחה. הצד השווה שכולם, מתפרנסים כקריעת ים-סוף וחיים... אולם נחטא לאמת אם לא נציין גם את מספר הגבירים שהיו בעיירה, הלא הם מנדל טאנעס לרנר וישעיהו ליטבק, בעלי טחנת הקמח שבתחילה הופעלה על-ידי כח אשד הנהר, ואחר-כך במנוע קיטור. אליה היו כל איכרי הסביבה מביאים את תבואתם לטחינה. כלפי הקהילה הופיעו שניהם כגבירים במידה שווה, אך במראיתם החיצונית ובהרכב משפחותיהם שונים היו מאד זה מזה. מנדל טאנה'ס למה? על-שם אשתו טאנה, כי בעיירות הקטנות לא היו נוהגים לקרוא בשם המשפחה אלא היו נותנים כינויים, וחביב היה על העדה לקרוא דווקא בשם הכינוי. מנדל בעל גוף היה, גבוה וחסון דוגמת אשתו, כאילו שניהם מחומר אחד קורצו, ונגזר עליו לקבל את הכינוי על-שם אשתו.

מנדל אמנם היה גביר, אבל תורה ודעת לא היתה נחלתו. מפשרטי העם היה, ויצוין לשבחו שהכיר את מקומו ולא התערב בענייני ציבור לתפוס שררה בקהילה. אולם מה שלא יכול היה מנדל להשיג בכח מידותיו השיג בכח כספו. קנה לו חתן אברך משי, הלא הוא שלמה שיינר, בחור בעל השכלה מזרעם של בני עניים, לחיה'לה בתו היחידה הצולעת במקצת אחרי שקרה לה אסון ושברה את רגלה. חתנו שלמה התבלט מיד כבר-אוריין בענייני ציבור ובכל השטחים. הוא הפך לדמות מרכזית בחיי הציבור בלוקאץ' ונבחר ליושב-ראש הקהילה. בזה מילא מנדל טאנה'ס את החלל הריק בענייני הקהילה.

לעומתו, ישעיהו ליטבק, נמוך קומה ושמנמן, בעל תורה וחכמה ובעל משפחה גדולה וענפה, בנים וכלות ונכדים למכביר. כולם בעלי תורה והשכלה, וכשהיה מופיע בשבת בבית הכנסת של חב"ד עם כל המפלגה שלו דומה היה כאילו בא מפקד עם גדודו למסדר חגיגי. כמו כן לא נדייק אם לא נציין גם את יתר הטיפוסים שבשכבות השונות אשר נתגבשו בתוך העיירה והיוו את המעיין המפכה של חייה, שכל אחד מהם לפי דרכו הוסיף נדבך להוויי הציבורי הכללי שלה. הנה משה מאיה'ס, בעל חנות ה"מנופקטורה" שבמרכז השוק. מפשרטי עם, אך אמיד ובעל מעמד בין חוגי הסוחרים בעיירה. בעל לב יהודי חם היה,

ונענה כל אימת שנתבע לענייני צרכי הציבור. חי את חייו החד-גוונים של יהודי כשר, מגדל את בניו ובנותיו ומכניס אותם לחופה כנהוג וכמקובל.

והנה מנדלי טסלר, היהודי הפשוט שאינו יודע קרוא וכתוב, בעל המוח הגאוני המבצע עבודות בניית טחנות קמח מסובכות ביותר ללא כל תכניות ושרטוטי הנדסה כלשהם. יהודי מסור בלב ונפש ליהדותו, בפשטות וברוחב לב. תמים וזך ללא כל הרהור אחרי מידותיו של הקדוש ברוך הוא, מדקדק בכל המצוות, קלות כחמורות, ועושה את רצון קונו בלבב שלם.

לעומתו, הנה בנצי אלטרס קוטלר, עדין הנפש והמשכיל. ציוני בכל נימי נשמתו, ביתו בית ועד לחוגים ציוניים, עומד הוא לנגד עיני עם עיניו הפיקחות וזקנו ששיבה זרקה בו, היורד על-פי מדותיו. עומד הוא בחנותו בכיכר השוק בחורף וכומתתו על ראשו, ומחכה לקונה שיבוא, גוי כלשהו מכפרי הסביבה שממנו פרנסתו. והנה שייקה ברנהולץ, בשם הכינוי "שייקה פייפר" בעל בית הבירה שבעיירה, בית עליז שמזדמנים אליו יחד כל מיני אנשים בני חוגים שונים, בני טובים מן הפקידות הממשלתית הפולנית שהיו באים להטביע את שעמומם בכוס בירה. הבית שבו נוצר המגע בין האוכלוסיה היהודית לבין אנשי הממשל הפולניים הלא-יהודיים.

איש פשוט היה שייקה, אך לב יהודי חם היה לו. מוכן היה תמיד לנצל את קשריו עם פקידי השלטון כל אימת שיהודי נקלע לצרות. לא נח ולא שקט עד שחילצו. בני ביתו לא נבדלו במאומה משייקה עצמו: כולם מאותו חומר קורצו. רק חווה'לה בת הזקונים היתה שונה מבני המשפחה, נפש עדינה ובעלת השכלה אשר בחרה בדרך ההוראה והפיצה תורה בין תינוקות של בית רבן.

והנה יהושע מרקלס גלר, בעל המזג הסוער שלא נרתע מלהרים יד בעת רוגזו, יהיה זה מי שיהיה. בעל כח רב וחזק, בעל לב יהודי בכל נימי נפשו, שהיה נחלץ לעזרה כל אימת שיהודים הותקפו על-ידי גויים והפליא מכותיו עד כדי-כך, שנחת זרועו היתה לשם דבר בין הגויים, והם פחדו מפניו.

שכנו יעקב יצחק אכטרמן, איש התורה, החכמה, התבונה, איש משכיל שמשלוח ידו אינטליגנטי: פנקסן וגזבר באחד מעסקי המסחר, בניו ובנותיו בעלי השכלה גם הם, בתו מרי המורה, בנו החיגר משה מדרך ב"השומר הצעיר" בעיירה.

והנה יענקל בלינדר, איש תורה וסחורה, בקי בתלמוד ובעל מעמד בחוגי המסחר. ראש למשפחה ענפה, בניו ובנותיו כולם מעורבים בחסתדרויות הנוער הציוניות ובמוסדות הציבוריים של העיירה. כן לא תהיה התמונה שלמה אם לא נתאר את חלקו הראוי והחשוב של הנוער, אשר היווה את השאור שבעיסה בחיי העיירה.

בה במידה שהמצב החומרי היה בשפל המדרגה, כן עלה מעלה מעלה הצד הרוחני והחברתי של תושבי העיירה. גאון תפארתה היו בתי מדרשותיה וחצרניה, שקול תורה היה בוקע מהם. למדניה המופלגים הלא הם: ישעיהו לייזר, שמואל זינגר, ברוך ויהושע שוחט,

לייזר ליטבק, מורי ורבי ברל ליטבק, ועל כולם הרב הזקן, הרב שלום יוסף הלוי פייגנבוים, גאון בדיני התורה. תינוקות של בית רבן בחדרים ובבתי-הספר "תרבות" ו"שולקולט" שהרביצו תורה לנטעים הרכים צמאי תורת החיים וההשכלה.

ספריותיהן ואולמותיהן של הסתדרויות הנוער המו מקולות הצעירים והיוו בית-היוצר אשר קשר את נפש הדור הצעיר לבית ישראל. לציון מיוחד ראויה התסיסה הרוחנית שחדרה אל בין שורות הנוער שבעיירה עם כל המצוקה החומרית וחיי הדחקות שהיו מנת חלקם של מרביתם. להט עז תסס בהם, רצון כביר וערגה עמוקה לחיים בעלי תוכן רוחני וחברתי שיוציאו אותם מהמבוי הסתום של עיירה קטנה. הם חיפשו אשנב שדרכו יוכלו להציץ אל העולם הגדול, ומבוקשם ניתן להם בכל מיני דרכים ובא לידי ביטוי מצורות שונות: הקמת הסתדרויות נוער מכל הזרמים, אחדים מורדי חושך אשר חיפשו את מאור ההשכלה והדעת ויצאו ללמוד בכרכים הגדולים, ואף מחוץ לתחומי המדינה.

להדגשה מיוחדת ראויים כמה טיפוסים מדלת-העם דווקא, שכמיהתם להשכלה היתה מרובה ואת כל כוחותיהם השקיעו כדי להיחלץ מפניה נידחת זו ולהגיע אל העולם הגדול. כדוגמה טיפוסית יכול לשמש אחד מבני העניים, אציל רוח ועדין נפש, משה פיעסיק אשר חתר ללא רתיעה וללא ליאות נגד נחשול המחסור והמצוקה החמרית שאפפוהו אל האור הגנוז בתורה ובמדע, יצא אל אוקיינוס המדע כפי שנהגו לומר בימים ההם, אשר קסם לרבים והיווה משאת נפשם של מורדי חושך במדינה בגלל ה"נומרוס קלאוזוס", כלומר, הגבלת מספר התלמידים היהודיים באוניברסיטאות פולין, ויצא ללמוד בפריס.

כדוגמה שניה יכול לשמש איש ההשכלה ובעל המוח החרוץ משה אכטרמן, אף הוא מבני עניים, אשר במאמץ על-אנושי מצא את מקלטו במגדל האור של המדינה בעיר וילנה, שהיתה ידועה כמרכז הרוחני של יהדות פולין ודבק בה הכינוי "ירושלים דליטא". הוא עשה שם חיל בלימודיו, נתן גט ל"שומר הצעיר" שכיהן בו כמדריך, וממילא גם לציונות, בהגיעו למסקנה שלא הרצל, אלא סטלין, הוא שיביא את הבעיה היהודית לפתרונה. האיש נסע לבירובידז'ן לבנות שם מולדת ליהודים, ועד מהרה מצא את מותו בידי קלגסי סטלין, יחד עם כל האינטליגנציה שם.

משה קייזר, מבני העניים גם הוא, ישמש לנו כדוגמה שלישית. הוא מרד במציאות שהיתה מנת חלקו ובדלות המרודה שציפתה לו, וראשית צעדיו היתה לעיר המחוז קובל. שם הוא למד בגימנסיה העברית, בתנאים קשים של לחם צר ומים לחץ, אך לא חלף זמן רב וגם שם לא מצא את מבוקשו ופנה אף הוא לוילנה, האבן השואבת לכל צמאי התורה וההשכלה. סופו היה ששימש מורה ומרביץ תורה לילדי ישראל.

גם ישראל פרומר ידע להיאבק בחוסר כל ולהתגבר על כל המכשולים בדרכו, לפרוץ מתוך מעגל חייו אל מעיין התורה בוילנה. הוא מצא את תיקונו כמורה ומרביץ תורה ותרבות בסמינר למורים. גם רחל מסר, נערה יתומה מאביה, עניה ודלת אמצעים שפרנסת

אמה הישישה רבצה על כתפיה, נאבקה על חייה והירוותה את צמאה לתורה ודעת, עד שיצאה למרחב והיתה למורה לתינוקות של בית רבן. ושמואל ברושטיין, יתום מאב ואם גם יחד, ואין צריך לומר – חסר כל, חתר בכל כל עלומיו לקנות תורה ודעת עד שהיה למורה לילדי העיירה.

שמואל וויינר, "גאט שוסטר", ירא שמיים ודבק באדיקותו, מיצר היה על שזכה לעת זקנתו להינפש מעמלו הקשה כל שנותיו, הודות לתמיכתם של בניו ובנותיו אשר היגרו אל אמריקה ופירנסו משם את זקנתו; אך הוא חשש פן יאבד את חלקו בעולם הבא, כיוון שזכה לשיבה טובה בעולם הזה. אמרת כנף היתה שגורה בפיו: אוי לנפשי ואבוי לנשמת, שהגעתי לעת זקנה לאכול קציצות! חרדה היתה בלבו, שמא הקציצות ניתנו לו במקום חלקו בעולם הבא...

משה מלמד, "מוקה האילם" שכננו, גלמוד היה, נשמה מיוסרת שירדה לעולמו למצוא בו את תיקונה, מתחבט ומתלבט במערבולת החיים ומיטלטל כשחיף עץ על גלים סוערים. תמיד עורר בפוגשים בו מעין רגש "צער בעלי חיים".

והנה יענקל שנאל בעל הגלנטריה בטבור השוק, שחנותו משמשת גם בית ועד ליושבי קרנות, הולכי בטל והולכי רכיל, פרלמנט בזעיר אנפין שבו נידונים כל הענינים העומדים ברומו של עולם, אך גם זוטות בעניני המקום: על דרכיו של פלוני ועל מעשיו של אלמוני, כל זה כמובן בימים של בטלה מאונס עת כלתה רגל גוי וקונה מן השוק, ובני-אדם ביקשו להם תחליף ותרופה לשעמומם וענין לענות בו.

אליעזר ורבה:

אל הדור הצעיר, בני יוצאי חלצי העיירה לוקץ'

אליכם בני דור הגאולה מופנים דברי אלה, ומקוה אני כי באותה מידה שהם דברים היוצאים מן הלב, כן גם באותה המידה יהיו נכנסים לליבותיכם הרכים ותאבי הדעת והתחושה.

ברצוני לשוחח אתכם על כור מחצבתכם, על גזע האילן שהצמיח גידים וצמרות נאים כמוכם.

זכיה גדולה זכיתם ונולדתם כאן בארצנו. צמחתם וגדלתם וחונכתם באווירה של חופש וזקיפות קומה, ותוך כדי החדרה בלבכם של ערכים נעלים אלה שבלעדיהם לא ייתכן עיצוב התחושה ואהבת החרות, השתמשו באמצעים של שלילה מוחלטת של הגולה על כל מכמניה, ומכאן הזלזול והבוז שלכם על כל מה שהיה שם.

על כן הטלתי על עצמי להיות לאבות אבותיכם שאינם עוד לדאבון לבנו, ולהיות להם לפה ולסניגור, להבהיר את הדברים כהווייתם. אולי אצליח לעורר בכם שקלא וטריא של החיוב והשלילה, כי גם חיוב רב היה שם.

ובכן, בנים יקרים, כדי לתת לכם מושג מה על אשר היה שם, עלי לתאר ולו בצורה

סכמטית של ההוויי בו היו שרויים אבות אבותיכם.

העיירה כפי הידוע לכם שמה לוקאץ'; היא שוכנת בגיא והרים לה מצפון ומדרום. מניין אוכלוסיה אלפיים ושש מאות נפש, מזה אלף ושמונה מאות יהודים, והשאר ברובו רוסים לבנים, ומיעוטו הקטן פולנים בני הדת הקתולית. מתיאור דמוגרפי זה תבינו כי היהודים היוו בה רוב מוחלט, והם הטביעו את חותמם על ההוויי שלה.

לוקאץ' שימשה מרכז שמסביבה פריפריה גדולה של כפרים. הבסיס הכלכלי שלה ומקור קיומה של האוכלוסיה היהודית היה המסחר הזעיר ששירת את הגויים מכפרי הסביבה. והיו גם משוללי הכנסה כלשהי. על קרקע זו ועל רקע זה צמחו והתפתחו אבותיכם.

מכאן אני מגיע אל עיקר משימתי בכתובה זו: מכל מה שתיארתי לפניכם תבינו, כי בתנאים אלה לא היו לפני אבותיכם הרבה אפשרויות של התפתחות, לא כלכלית ולא רוחנית. צמצום הבסיס הגיאוגרפי, שכן העיירה היתה קטנה בשטחה, והבסיס הדמוגרפי, כי האוכלוסיה היהודית היתה קטנה, לא אפשרו הקמת בתי-חרושת ובתי מסחר משגשים. מכאן גם הקושי בהקמת מוסדות תרבות והשכלה מפותחים כנהוג בכרכים הגדולים, אשר מצדם היו עשויים להביא ליצירת קדמה כלכלית.

בתוך שממון זה, בתוך הבצורת הרוחנית והחברתית הזאת, קמנו אנחנו, אבותיכם, ונתעודד. לא הנחנו לשממון להשתלט עלינו, אלא הקימונו מוסדות תרבות, אמנם ברמה עממית בלבד, אך מוסדות שהתרבות העברית והיהודית היתה ביסודם. כל זאת עשינו בכוחותינו הדלים, שכן מטעם הממשל הפולני פעל רק בית-ספר עממי על טהרת השפה הפולנית, וברצותנו ללכת בשבילי המסורת היהודית ולהתעדן בנפכי תורת ישראל ולחתור את דרכנו אל ציון הפודה והמשחררת, הקימונו ספריות בעברית וביידיש להזין בהן את נפש הדור הצעיר, השוקקה והצמאה לדעת. יתר על כן, הסתדרויות הנוער השונות שהיו השאור המתסיס לתמורה ולמרד במצב הקיים, בדלות המנוונת שההצגה "איש חסיד היה" המחישה אותה בדרך משכנעת, המרד הגדול מכולם – במורשת אבות. אבותינו ראו את חזות הכל ברציפות שרשרת הדורות, והעריצו את המסחר הזעיר. הם בזו לעבודה הפיסית ולאיש החי מיגיעת כפיו. אנו יסדנו את החלוץ, את השומר הצעיר, את בית"ר ואת פרייהייט, כולן תנועות נוער ציוניות, כולן קידשו את ערך העבודה והעובד. אלה היו מנוף ליציאת חבריהן להכשרה ולעליה ארצה.

והנה אנחנו כאן, ומכאן צמחתם אתם. סבורני כי לא תהיה זו התפארות אם אומר, כי לא ביישנו אתכם. עד שהגענו לכאן עברנו מאבק קשה מאד, מרד נגד האבות, ומעבר מבטלה לעבודה שהיה כרוך במאמץ נפשי וגופני כאחד. המציאות בארץ-ישראל בימים ההם גם היא לא פינקה אותנו. חוסר עבודה, שלטון זר אשר לחץ עלינו בכל כובד משקלו, מלחמה לפתיחת שערי העליה ומלחמה לעבודה, כל אלה חרשו עמוקות בגופנו ובנפשנו. לכם היתה הצמיחה תהליך טבעי, נולדתם במציאות מוכנה וגדלתם ללא מאמץ מכוון. לנו

היה דבר זה כרוך במהפכה עקובת סבל וייסורים. כפי שאתם רואים, עמדנו בה בכבוד ובהצלחה והגענו הלום, ואף הבאנו עמנו רווחה כלכלית יחסית במדינה שלנו. נפשנו צהלה, כי גם אתם לא מביישים את הראשונים ועליכם גאוותנו.

אלא שבשטח אחד חל אצלכם עיוות, ואני מדגיש זאת הדגשה מיוחדת כי הדבר קרה שלא באשמתכם. הדגשתי זאת בראשית דברי: הממונים על החינוך שלכם לא השכילו לבור את הבר מן התבן, והגישו לכם דייסה שכולה שלילה. והנה התוצאה: אבות אכלו בוסר ושיני הבנים תקהינה... אולם, ברצוני לתקן את אשר עוות על-ידי המחנכים, ולמרק את חטאם הגדול כלפי אבות אבותיכם. ובכן, לא רק שלילה היתה במסורת האבות; את החיוב הגדול שבתוכנו ירשנו רק מהם, ואלה הם: היושר, הצניעות, חוש העזרה ההדדית, המידה הטובה "כל ישראל ערבים זה לזה". אצלם באו מידות אלה לידי ביטוי בכל להט הנפש והלב, כגון מעות חיטין, עזרה לנזקקים לחג הפסח, הכנסת כלה, עזרה להשיא בת עניים, איסוף חלות בימי ששי עבור האביונים כדי שלא תהיה שבתם חול. ככל ששרויים היו בדחקות, הם ידעו לדאוג לדחוקים עוד יותר מהם. אכן, הרבה חיוב היה שם, עזרה הדדית במלוא תפארתה, ומקווה אני להראות לכם את ערכה הרב.

אליעזר ורבה:

לוקץ' עיר הולדתי!

בעיירה אשר בה נולדתי
על התורה שם שקדתי
אצל מורי ורבי פרץ (בויוק)
שלמדני גם תורת נימוסין ודרך-ארץ
לשבחו ייאמר שמילא באמונה שליחותו
כיאה לאיש, בן אבות כיחוסו
היה חוטר מגזע סוחר
והוא סטה מהמורשת ויהי לבן אחר
למרבץ תורה לילדי ישראל
ומראה להם את הדרך הגואל
הדרך לציון ארצנו, וזולתה אין אחרת!
והוא עצמו, שם נשאר
להמשיך בשרשרת ולעמוד על המשמר
להאיר את הדרך לבני גאולים, בני הדור המעולים
להנחותם למחוז תקוותם
על במתך, מורי, נפלת חלל
על קידש השם, ומזבח הכלל

תהא נשמתך צרורה בצרור חיינו
בגאולת הדור וגאולת ארצנו

וייזכר לברכה דודי אפרים קדיש
שכל שנה היה מעשהו מחדש
לבוש הקיטל הלבן ברחובה של עיר אירגן הרקדה
בשמחת תורה, ומשמח את כל העדה
איש ואשה, זקן וטף
מתוך שמחת נפש מוחאים לו כף,
איש ירא-שמיים ואלהים
ולצאן קדשים מלא חביבות ורחמים.
ובשמחת תורה

מרקיד, כי התורה היא מקור שמחה ואורה
להודות ולשבח את היושב במרומים
שהתורה ניתנה לנו, ליהודים, ולא לגויים
איש ישר-דרך ופעלו תמים
דבק באמונתו ביושב במרומים,
שירת אותו במסירות ובנאמנות
בכל נפשו ומאודו עד כלות.
כזה היה האיש בכל תפארתו
ראוי כי בגן-עדן תהא מנוחתו.
בר-אוריין ואיש למדן
ואת תלמודו לזולת חנן
ובזאת ייאמר ויונצח שמו
של האיש ותפארת גדולתו

לברכה תיזכר דודתי מירל (קפוסטה) הצדקת
שבמתן בסתר עלתה על הרבנית
תומכת הכושל בעילום שם
ומנחמת תמיד השם ירחם, השם ירחם,
אישה טובת-לב וטובת מידות
כיאה לבת אבות הדוגלים בחסידות!

וייזכר לברכה דודי משה (קפוסטה) בעל התהילים

המשכים לבית המדרש ובבית שחיו טלית ותפילין
 ביום חול ולהבדיל ביום קודש
 בכל ימות השבוע וגם בראש חודש
 מילא בדבקות את רצון האלוהים
 והיה מייסד חברת אומרי התהילים.

וייפקד זכרו של מרדכי (גינזבורג) פבלוביץ' ירא השמיים
 איש חסון וגבוה קומתיים
 היה מתפלל בהווייה ובכוונה
 הן תפילה זכה והן קידוש הלבנה
 רץ לבית הכנסת השכם והערב
 לשרת את בוראו בכל לב!

לברכה תיזכר אמי הצדקת
 אזכור אותה תמיד יושבת עם הסידור ביד ובדבקות מתפללת
 גאט פון אברהם, יצחק ויעקב
 עת שבת מלכתא יוצאת לגלות לשבוע
 ו"צאינה וראינה" על ברכיה שרוע,
 מתפללת עם חברותיה בצוותא
 לפני שכנותיה ולפני הסבתא
 ו"ברכי נפשי" גם לוחשות שפתיה
 ברטט גדושה, קדושת אלוהיה!

וייזכר לברכה אבי מורי האדוק וירא השמיים
 שבמצוות תרי"ג ראה צו אלוהים
 שומר מצוה קלה וחמורה
 לרצות את בוראו בכל לב וכוונה
 את בניו חניך לתלמוד תורה
 שנתנה לו שמחה ואורה
 על אחי יעקב וליבי-יצחק העילויים
 הבקיאים בתלמוד והוסמכו לרבנים
 ולא השתמשו בכך כקרדום לחפור
 לפי ההלכה של הרמב"ם המלומד
 נחו אצלם כתורת אנשים מלומדה.

לברכה ייזכר אחי ברל הצנוע
 שדמותו לפני תמיד תנוע
 כדוגמא וסמל לטוב-לב
 בכל נשמתו ובכל יצורי הגוו
 פשטות ותמימות לחם חוקיו
 צדק ויושר נר לרגליו!

וייזכר לברכה אחי ליב-יצחק המשכיל
 שההשכלה והדעת היו בשבילו השביל
 שלמענם הקדיש מיטב שנותיו ולימודיו
 שהיו נהירים לו שבילי תורת השם
 ותורות אוניברסליות נהירות לו גם הן
 בר-אוריין שחיו מצויים בים התלמוד
 קיבל סמיכות לרבנות
 יוצא ישיבות סלובודקה ווולוז'ין
 במקצועו מורה, מרביץ תורה לבני הדור
 ליושבי חושך מגלה את האור
 הגנוז בכרכים עבים וגדולים
 שיצרו הוגי הדעות החז"לים
 לא זכה לבצע שליחותו עד הקץ
 ואת ליבו הטהור פילח החץ
 (היה גר בלמברג, ונהרג בשואה בעיירה איזדיטוטש, כ-15 ק"מ מלוקאץ', שם לימד)

ושרה מוטיס זכרונה יקודש
 הראשונה בעזרת נשים בבית המדרש
 עסקנית מובהקת בעזרה סוציאלית
 באופן פרימיטיבי ובצורה פרובינציאלית
 בסינרה הרחב והלבן היתה הולכת לבד
 בבתים לאסוף חלות בערבי שבת
 בשביל אביוני העיר הנצרכים
 המתביישים בקלונם לחזור על הפתחים
 וגם בענינים אחרים ידה לא טמונה
 מסורה לתפקיד בהתלהבות ואמונה

מקבצת תרומות לשעת צורך בעזרה דחופה
בתוך זה גם הכנסת כלה עניה לחופה
זקנה כשרה, ישישה טובה
אותה לזכור זוהי חובה!

יעלה ויבא זכר יהושע השוחט טוב הלב,
שהיה מן הנעלבים ואינו עולב
מתיחס בחיבה לגדולים ולקטנים
הן לדרדקים והן לחתנים
איש צנוע נחבא אל הכלים ולמדן
בקי בתלמודם של התנאים והרמב"ן
עוסק בצרכי ציבור בהתלהבות ואמונה
מבלי להיות לכך נבחר או ממונה
כל זאת נבע מתוך ישותו האצילה
להפוך רגש נעלה זה לתופעה נעלה
לקיים מצוות עזרה לאח כושל
ברוח נדיבה ובאמונת אל
יגיש עזרתו בלב רחום מלוא מעש
איש זה יבורך, זכרו יקודש!

וייזכר לברכה ברל השמש
ששמו התנשא התגדל והתקדש
בפי כל העדה לרבות נשים וטף
להדלקת הנרות היה דופק במקלו על כל דלת וסף
לאות וסימן להתחלת השבת
עת כל מסחר ומלאכה בעיר תושבת
לעורר צאן קדשים לעבודת האלוהים
יצעד באשמורה האחרונה בצעדים כבדים
ברחובות העיר השקטים והדוממים
לעורר ישנים ולהקיץ נרדמים
לכולם יזכיר את חובתם ותפקידם,
לנשים לאפות את החלות, לגברים את תלמודם
בקולו הדק הדומה לקול חליל
ופיזם בקול לתוך דממת הליל:

ישראל עם קדושים, לעבודת הבורא, קומו-נא, עורו!

מפני חשכת הליל, אל תתעצלו ואל תגורו
בחוץ משמשים בעירובייה אור וחום,
חושו-נא, קומו, כי מבצבץ אור היום
קיבל זה הפזמון משנה מתיקות
כשנשמע מתוך שינה ועפעפיים סגורות
נדמה כי שמעת קול מלאך משמיים
המעורר את כל היקום לשוב לחיים:

ואחותי גיטלה תיזכר לברכה
אחות יחידה ויקרה במשפחה
בעלת נפש עדינה ואצילה
מוכנה תמיד לסליחה ומחילה
שהיתה מסורה לנו כאמא
אחות נאמנה אחות רחימא
שחשבה לעלות לארץ ישראל ובה להשתרש
בכל משאת נפשה ובכל היש
אולם אחרת רצה הגורל
ועל כל מאוייה נסתם הגולל
נרצחה בידי הקלגסים הנאצים הטמאים
חסרי זיק אנוש ואת האלוהים אינם יראים...

וייזכר לברכה
לייבניו, החזן המפורסם
שהיה מנעים זמירותיו בטוב טעם
בעת סיבוב הכלה מתחת לחופה
בניגונו הידוע לכולם כה יפה
ניגון חד-גווני ומתמשך
זמר חסידי מסתלסל ומתארך
הזמר הקבוע בשבע הברכות
ומאחל לכל זוג אלף הצלחות
מעניק להם צידה לדרך החיים
ברכות מאליפות משמני שמיים!

וּתִיזְכֹּר לְבִרְכָּה מֵאִיר לִיִּבְכָּה בֵּת הַחֵיל
 הַחֲסוֹנָה וְהָאֲמִיצָה כְּמוֹ אֲבִיגַיִל
 שֶׁלֹּא נִרְתַּעָה מִלִּסְטוֹר עַל לַחֲיוֹ שֶׁל גּוֹי
 שֶׁחָמַד לוֹ לְצוֹן וּרְצָה בָּהּ לִפְגוּעַ
 שֶׁנִּתְּנָה לוֹ מִנָּה אַחַת אֲפִיִּים
 בִּפְנֵי קָהָל וְעֵדָה שֶׁל גּוֹיִים
 שֶׁשָּׁבַחְו אֶת עוֹז רוּחָהּ הָאֲמִיץ
 הָעֲשׂוֹי לֹלָא חַת אֲפִילוֹ בִּפְנֵי עֵרִץ
 זֹאת אֵשֶׁה, אֲמָרוּ, הָרְאוּיָה לְהִיקְרָא בִּשְׁם
 אֵשֶׁת חֵיל לִוְחָם וְנוֹקֵם
 וַיּוֹגֵד בָּזָה שִׁבְחָהּ עַל עֲמִידָתָהּ הַגָּאָה
 עַל שֶׁמָּה וְכִבּוּדָהּ בִּפְנֵי יָד טְמָאָה

וַיִּזְכְּרוּ הַלּוֹפְקָאִים, הָעֲגֻלּוֹנִים הַמּוֹבְהָקִים
 שֶׁהֵם וְסוֹסֵיהֶם הָיוּ דְבוּקִים
 לְאֶגֶף הַתּוֹבֵלָה הָעִירוֹנִית
 הַמּוֹבִילִים פְּרַקְמָטִיָּה מֵהָעִיר הַמַּחְזִיזִית לִודְמִיר,
 בְּעֵלֵי גּוֹפִים כְּעֲגֻלּוֹנִים טִיפּוֹסִיִּים
 בְּמִשְׁפַּחַת הָעֲגֻלּוֹנִים מִמַּשׁ מִיּוֹחָסִים
 חִיֵּיהֶם עֵמֶל, בְּתַכְלִית פְּשׁוּטָה
 הֵם וְסוֹסֵיהֶם יַחַד יִשׁוּטוּ
 בְּדַרְכִּים קָשִׁים וְגַם יִגְעִים
 מִשׁוֹם בּוֹר אוֹ בּוֹץ אִינֶם יִרְאִים
 וְלֹא פֶעַם שֶׁקְעוּ בִּיוֹן בִּיצוֹת
 הֵם וְסוֹסֵיהֶם לְרַבּוֹת הָעֲגֻלּוֹת
 וְטוֹבֵלִים בְּטַבִּילָה הַגּוֹרֵלִית לְעֲגֻלּוֹנִים
 מִנֵּת הַגּוֹרֵל שֶׁל מִשׁוּטָטִים בְּדַרְכִּים
 מִלְּאוֹ תִּפְקִידִם בְּאֲמוּנָה מִסּוּרָה
 וְעַמְדוֹ בְּכִבּוּד בְּמִשְׁמָרְתָם בְּעוֹרֵק הַחַי שֶׁל הַתְּחַבּוּרָה
 עַמְדוֹ בְּפֶרֶץ בְּכָל עֵת מִצּוֹא
 וַיּוֹדֵגֶשׁ כֵּאֵן זָכָרָם לְתַפְאָרְתָם

וַיִּזְכֹּר לְבִרְכָּה אֲבִישׁ שְׁנִיטֵר סוֹחֵר הַתְּבוּאָה
 שֶׁשָּׁלַח אֶת קְרוֹנוֹת הַתְּבוּאָה לִירְכַּתִּי תֵּבֵל

תמיד בדרכים, תמיד בתנועה
פעלתנות ומרץ שכזה ראויים להלל!
גידל צאצאיו לכבוד ולתפארת
השכלה וחינוך, וגם דרך ארץ

וייזכרו גם הסתדרויות הנוער השוקקים
חיי רוח חברתית,
היכלי הקודש של הדור הצעיר
נכסה הרוחני וגאון תפארתה של העיר
על אולמיה, ספריותיה ההומים מפה לפה
מיעקוב ברוך שרה ומשה.
וייזכרו גם החתונות והשמחות למכביר
שהיו למאורע כללי בחיי כל העיר לפני בית-הכנסת
שכל אחד השתתף בהן באופן פעיל
הן המוזמן והן המסתכל
עם הבדרן המטיף אמרותיו
הממוגגים נפשות צאן מרעיתו
והכליזמרים המנגנים בשביל הכלה,
החתן והמחותנים וכל הקהלה.

חבל על דאבדין ואינם משתכחים
אלה אנו מבכים ואיננו שוכחים!

אליעזר ורבה:

מיינ שטעטלע לאקאטש

איך געדענק דײַך, מיינ שטעטלע, מיט דיינע הויפט גאסן און אונטערגעסעלך, מיט
דעם מארקפלאץ קיילעכציק ווי א רייוו, מיט דער קאפלידע און דערמיט, און מיט דער
רייע קלייטן ארום איהר.

איך געדענק דײַך מיט דעם אלטשאַן, און מיט דער קאסצ'ושקערגאס, וואס דורך זיי
פלעגן אריינפארן די פויערן פון די ארומיקע דערפער און שטעטל אריין. איך געדענק דײַך
מיט די צעבראכענע הילדערנע בריקלאך מיט די "שפרינגערס" די קלעצלעך וואס זענען
געווען אריינגעקלאפט און מיטוועג וואס זענען געווען די בריק אויף וואס מען פלעגט
אריבערגיין פון איין זייט גאס אויף דער צווייטער גאס. און כדי נישט אריינפאלן אין
דער בלאַטע האט מען געמוזט זיין אַ אַקרוּבאַט.

איך געדענק די פאלן וואס מיר האבן נישט אויסגעהאלטן דעם עקזעמען און זענען אריינגעפאלן אין דער בלאטע דווקא מיט די נייע שיך און די נייע הויזן וואס מיר פלעגן באנייען אויף פסח. די צייט פון דעם סעזאן פון דער ריכטיקער בלאטע.

איך געדענק דין מיט דייע אונטערגעסעלאך, מיט דער "פאדזאמטשע" מיט דעם קליינעם טייכל וואס האט דארט געפליסט. מיט דעם פאראד פון די וועש וואשערנס "גויעס" און להבדיל "אידענעס" וואס פלעגן גייען צום טייכל שווענקען די וועש, מיט דעם "פראטש" אינטער דעם ארעם, מיט די "גויעשע" און להבדיל אויך "אידישע" שקצים וואס פלעגן דארט זיך באַדן. וואס פלעגן אנטוהען צרות די וועשערנס און פלעגן אוועקלאזן די וועש מיט דעם פליסנדיקן שטראם פון טייכל.

איך געדענק דין מיט דעם פוסטן שלאס וואס א לעגענדע איז ארומגעגאנגען וועגן זיין פארגאנגענהייט, אז צוריק מיט פועל ואהרן איז דארט אַ שטאַט געשטאנען און אַ ברויזנדיקער לעבן האט דארט געפלוסט.

איך געדענק דין מיט דעם "וואליצער" ברונעם, מיט די וואסער טרעגעס מיט די "קראמעסלען" אויף די אקסלען ווא ספלעגן קומען צו איהם שעפן וואסער, און די שכנים וואס האבן ארום דעם ברונעם געוואינט. די פשוטע, אין גוטהערציקע, און פרומע יידן די "קאוואלעס" און די "סטעלמאכעס" באשוט מיט זונען און טעכטער. איידעם און שנורען, זעער א סאך, "די פאטריארכן" פון גאנצע "שבטים" די שמוצער פון דער קייט פון די יידישע דורות.

צום גרויסן באדויערן און פיעל וייטאק איז דאס אלעס פארגאנגענהייט וואס טויכט אויף אין אונזער זכרון, פארגאנגענהייט וואס איז אזוי שוידערליך פארניכטעט געווארן. לאמיר דאס אייביק געדענקען און נישט פארגעסן.

הערציג ראָכוואַרגער:

מײן שטעטלע לאקאטש

מײן שטעטל לאקאטש צעשמעטערט און פארברענט
ווען מען זעהט דאס אָרט וואלט מען דאס ניט דערקענט
מײן שטעטל און מײנע שוועסטער און ברידער זענן ניט געשטאַרבען
און קײנער האט פאַר די מענשטן קײן תּכּריכּים נישט גענייט
דער נאַצי רוצח האט פארצוקט זיין קרבן
אין דאס אַש אופן ווינט צעשפּרייט.
פון שטורעם געשריי אין פײער פון ווינט
הער איך מײן שטעטל לאַקאַטש יאָמער רופען
הײנט איז אונזער יאהרצײט מײן קינד

זאלסט חלילה נישט פאַרשלאָפּען
 צינד אָן אַ יאהרצייט ליכט פאַר אונזער נשמה
 דאס וועט זיין אונזער איינציגער תיקון
 ביז גאט וועט נעמן נקמה
 און דעם שונא פון דער וועלט אַפּמעקען
 שטילער און שטיל ווערט מיט יעדן טאג
 קיין טרייסט ניט אַ ליכטיגע נחמה
 היינט וועל איך קדיש זאגען
 פאר מיין שטעטל לאקאטש עלית נשמה
 עהרע זעהר אַנדענק
 כז אלול תש"ב 1942
 הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו

סעם שניטער:

לאקאטש, מיין שטעדטעל לאקאטש

עם ברויזען ווינטען, זאווערוכעס,
 איבער לאקאטשער דעכער;
 רייסען קוימענס, ווארפען שטיינער,
 די בעסטיאלישע פארברעכער!

פון קוכיניטש ביז דאריניטש
 פייפט דער ווינט א יאָמער ליד;
 זאגט א תפילה, "רבנן קדיש" —
 נאך דעם לאקאטשער איד.

פון אייערע און מיינע הייליגע נפטרים
 יאמערט צוועהטעגטע קלאגען,
 פון מזרח, מערב, צפון, דרום,
 אין מאסען קברים בעגראבען!

איבער וועלדער, איבער פעלדער
 האבען מערדערס זיי געיאגט,
 געפאלען אין שלאכט, ווי הייליגע זעלנער
 מיט לעצטע ווערטער אָנגעזאָגט:

"דורות געהען, דורות קומען,
מען פארגעסט וואס ס'איז געווען;
איהר קענט קיינמאל ניט באנעמען
די שענדליכקייט וואס איז געשעהן!"

סאניע אבאילעס:

צום אנדענק פון חורבן לאקאטש!

וואס איז פון דיר געבליבן
לאקאטש מיינע, מיין היים,
דיין חורבן דארט פארשריבן
אין קופעס ליים:
קיין פלאטער פון קיין פויגל
קיין שאַרד פון מענטשענס טריט
בלויז שטוב און בראד פון ציגל
און פוסטעניש פון שטאט.
בלויז וואו ניט א קוימען
און מאסן קברים אָן אַ צאָהל
און עס קוקען מלאך המות אויגן
אראָפּ אויף דעם ואַמער טהאַל.

פארפאסט: איציק ביצ'יק

אין אנדענק פון די אומגעבראכטע און חרוב'ען שטעטל לאקאטש!

ס'האט דער גורל פון מיליאנען מיין היימשטעטל
אויף וועגן וואהלינער אויך ניט אויסגעמיטן
און אין קבר פון אומגעבראכטע טאטעס מאמעס
זוהן און טעכטער, קדושים, קינדער פון די וויגען
מיינע ליבסטע טייערסטע דארטן אויכעט
צווישן אלע אומגעבראכטע ליגען
און ווי מיט שווערד, מיט שפיזן שארפע
זייערע גוסס'דיקע בליקן
יעדן שעה פון טאג פארפאלגן מיך

מיין געוויסן פלאגן דריקן
 וואו זענען מיר געווען אין יענע טעג
 די גרויליך גרויע, ווען מענטש געווארן איז
 א בלוטיק בייזע חיה, און געזייט מיט טויט.
 די וועלט גמאכט צו חורבן?
 ווי טרויעריק שווער ס'איז, דאס לעבן וייטער שפאנען
 און ווי נישטיק ס'וואלט געווען דער קרבן
 ווען אויך מיין בלוט וואלט אויסגעמישט זיך
 מיט זייער אלעמענס צוזאמען
 און פון דער בלוטיק איינגעזאפטער ערד
 גערופן צו וועלטס געוויסן
 אויב אזא איז נאך פאראנען?
 און אפשר איז דאס אויך אוועק שוין
 מיטן רויך פון אוישוויץ און מאידאנעק?

סאניע סעקולער:

נאך אונזערע מארטירער מאמעס

מיר זענען אלע פאריתומ'ט געווארן
 און וויינען האבן מיר ניט צו וועמען
 א מאל זענען מיר גליקליכע קינדער געווען
 אבער יעצט פעלט אונז די מאמע!
 ערגיץ מוז דאך זיין א הייליג ארט
 ווי מ'קען אויסוויינען זיך אין דער שטיל
 ערגיץ מוז דאך זיין א קבר וואס בלוהט
 א מאמע, ואס ליבט דיך אין דער שטיל!
 ערגיץ מוז דאך זיין א מאמע
 וואס וויינט מיט אונז מיט
 ערגיץ מוז דאך זיין א סטעשקע, א וועג
 וואס מיר זאלן קומען צו דער מאמען צוריק!
 היינט האב איך מיין מאמען
 אין חלום געזעהן, יונג, שעהן זי איז געווען
 קלאג איך אויס אין פינסטערן טרויער
 דאס ווייטיגסטע מארטירער ליד צו איהר!

דבורה לבקוביץ:
(מילקוט ווהלין ע' 2-41)

לוקאץ' – לוקאצ'י

מהעיירות העתיקות של ווהלין מתקופת שלטון הופלנים הקדום, בה היה ישוב יהודי עוד במאה ה"ו. ידוע מקרה משנת 1588 שה"פאן" קשגור מדונסקי האשים את היהודים יחד עם התושבים הלא-יהודים שיצאו נגדו והכוהו. מה היו תוצאות האשמה לא ידוע. מאז ועד דורנו נמנתה העיירה על מחוז לודמיר (וולאדימיר-וואלינסק), ומשנקבע בחבל ווהלין השלטון הפולני ב-1920 סופחה למחוז הורוכוב, 24 ק"מ ממנה (עד תחנת-הרכבת הסמוכה ווימיצה 5 ק"מ).

בגזירות ת"ח ות"ט, כשהצורר חמיל התקרב לעיירה במסע הדמים שלו, עזבו יהודי לוקאץ' את העיירה ונמלטו על נפשם. אחרי השחיטות, כששקטה הארץ, חזרו רוב היהודים לעיירה וחידשו בה את חייהם על-אף התנאים הקשים ששררו בימים ההם ביישובי ווהלין ובאוקראינה בכלל. רובם הגדול של יהודי העיירה היו אז עניים ומדוכאים וחיו בדוחק, לרבים אבדו קרובים בשחיטות, אעפ"כ חתרו לקראת חידוש חיי הקהילה.

גם בדורות שלאחר-כך נשארו יהודי לוקאץ' במצב כלכלי ירוד. עם זאת היו חסידים ויראי שמיים ודאגו לחינוך בניהם לתורה, למצוות ולמעשים טובים. ואמנם העיירה גידלה אנשי תורה שעליהם נמנה ר' דוב-בר, המגיד ממז'יריטש לעתיד. הוא נולד בלוקאץ' בערך בתרס"ד לאביו ר' אברהם, שהיה מלמד עני וראשית לימודיו קיבל מאביו. בעודו צעיר לימים נמשך אחר הבעש"ט והיה לאחד מתלמידיו הראשונים וממפיצי תורתו. אחוז התלהבות מתורת רבו חזר ר' דוב-בר לחבל מולדתו ווהלין כדי להפיצה ברבים. הוא עבר בכמה מקומות, התעכב ברובנה, ולבסוף תקע את יתדו במז'יריטש ומשם התפרסם בעולם היהודי כר' דוב-בר המגיד ממז'יריטש.

לפי מקורות חיו בלוקאץ' בשנת 1765 תשע-מאות ושבעה יהודים; ב-1847 נמצאו בה 1130 נפש יהודים, ובשנת 1897 מנתה 1730 יהודים (בין אוכלוסיה כללית של 2309 תושבים). אחרי מלחמת העולם הראשונה ירד במקצת מספר היהודים כתוצאה מהמלחמה שהעיירה נמצאה בחזיתה ומהתנפלויות ושווד כנופיות לוחמות שלא פסחו עליה, אך המצב נשתנה מהר ועם הגידול הטבעי מנו לפי אומדן בעיירה כ-2500 נפש יהודים. כמעט כל יהודי המקום היו חסידי השושלת רוזין, טריסק ואוליק. לכל אחת משושלות אלה היה בית-תפילה מיוחד, ומלבדם היה בית-כנסת גדול כללי; כן היה בעיירה בית-חולים גדול בשביל העיירה וסביבתה.

סביבת לוקאץ' היתה עשירה ביערות שבהם ומסביב להם מצאו יהודים רבים את פרנסתם. תחת שלטון הפולנים הוטב המצב בעיירה, המסחר פרח והחיים התפתחו בכלל. בתקופה זו נכבשה העיירה לציונות. נוסד בית-ספר עברי בן 7 כיתות והוקם בשבילו בנין

לתפארת. הנוער התארגן ב"החלוץ" ובתנועות הנוער הציוניות: "השומר הצעיר", בית"ר ונוער מזרחי. מתנועות אלה יצאו חלוצים להכשרה בגרוכוב עוד בשנת 1923, וכן לקלוסוב ולמקומות אחרים. בעיירה פעלו גם "התאחדות" והפועל המזרחי, והיו שאמרו כי אפילו החסידים בלוקאץ' נוטים לציונות. מלוקאץ' הציונית הושפעו ישובי-סיביתה.

מעסקני העיירה ייזכרו לברכה משה אטלס, מראשי החלוץ, דויד קוטליאר ממדריכי השוה"צ, מייצ'ה הופמן, אפרים ברנהולץ, פרץ בויקו, רבקה בויקו, רחל גייר ומרי קסלמן, שהיו מורי ביה"ס בשנות השלושים.

גם אגודת ה"בונד" לא נעדרה מלוקאץ' ועליה נמנו צעירי ההמון, אך השפעתם לא היתה רבה בעיירה. התקיימה בעיירה ספריה גדולה של האידושיאים על-שם י"ל פרץ. והנה ירדה השואה הנאצית בשנת 1941 ויהודי לוקאץ' נרמסו תחת המגף הגרמני-נאצי כאחיהם בשאר ישובי ווהלין וארצות אירופה. לדברי אחד הניצולים מטבח לוקאץ', מיכל דימנד (בן סווינד) שהגיע ארצה, הקימו הכובשים הנאצים גיטו בלוקאץ' בסביבת בנין בית-הספר ברחוב בתי-הכנסת, ובו ריכזו את כל יהודי העיירה. אח"כ העבירו לגיטו זה את יהודי סווינד (סוויניוכי), קופיטה, בלודוב, מרקביץ', ווימיצ'ה ואחרים. הגרמנים הקימו יודן-ראט ובראשו מינו את משה פאצורניק וסחטו על-ידו וע"י חבריו מהיהודים כל מה שהיה להם ועינם קשות. לבסוף, ביום כ"ז באלול תש"ב, הוציאו את כל הכלואים בגיטו אל מחוץ לעיירה, שם רצחום ביריות וגופותיהם הושלכו אל בור אחד גדול שהוכן מראש למטרה זו. למעלה משלושת אלפים קדושים בקבר אחים זה, ולוקאץ' היהודית חוסלה.

* * *

בפנקס ועד ארבע ארצות שערך ישראל היילפרין נזכרת העיירה לאקאטש. בסעיף קע"ו משנת ת' (1640) בע' 61 מובא, שבמושב הועד ביריד גראמניץ בלובלין נזכר ר' יוזל שהי' ראש ישיבה ואב בית-דין דקהילת קודש לאקאטש. בסעיף ת"ק משנת תנ"ה (1695) בע' 234 מוזכר הספר עיר בנימין, דרושים מאת ר' בנימין זאב וואלף ב"ר שמואל אב"ד דק"ק גמיגראד ולאקאטש. סעיף תקי"ג משנת תנ"ח (1698) בע' 239 מוזכר שאול מקראקא שהי' לפני-כן אב"ד בלאקאטש, בריסק דליטא ואפטא (תנ"ז-תס"א). סעיף תקס"ז משנת תע"ח (1718) בע' 277 מזכיר את דוד טעביל בן אפרים פישל מלאדמר (לודמיר ליד לאקאטש), ובתשרי תפ"ו (1726) נזכר כאב"ד דק"ק לאקאטש. סעיף תר"ח משנת תפ"ז (1727) בע' 305 מזכיר את ר' פתחי' בן דוד לידא כאב"ד דק"ק יאסי, לאקאטש וולאדאווי וסלאוויטש. בע' 80 בחלק הלועזי מופיעה העיירה ברשימת מועצות יהודיות של מחוז וואהלין בין 95 קהילות.

ספרית הקונגרס בוואשינגטון מקטלגת ספר החכמה על מסכת כתובות, חלק א' של ספר ישועה שכתב ר' אברהם בן יצחק הלוי מלאקטש (י"ם תשכ"ב).

סיפורו של וואלף הסנדלר

בספר הזכרונות של הרבי מלובביץ' הששי, ר' יוסף יצחק שניאורסאהן, בכרך א', מוקדש חלק מפרק א' לוואלף הסנדלר שבא מאזור וואהלין ללובביץ' ועבר שוב לגור בכפר קטן קרוב ללוקאץ' בתחילת המאה הי"ז. בתור צדיק נסתר ומקובל הי' צריך לעבור למקום שלא יהי' ידוע כיוון שבלובביץ' נודע כשרונו וצדקותו המיוחדים. ככה הי' יכול להמשיך ולכהן בתור סנדלר במקום שיבואו אליו בתור דמות רוחנית חשובה.

בזמן הזה החליטו בכנסי' הנוצרית למשוך את יהודי האזור לדתם ע"י שכנוע ורק וואלף זה ידע לענות לכל טענותיהם ולהגן על יהודים אלה שלא ידעו לענות בעצמם. כתוצאה מובא לפני ההגמון של הכנסי' בלוקאץ' ואח"כ לפני זה של קייב. ראו שהוא כלכך מסוכן לרצונם השפל שהעלילו עליו כמצחק בכנסי' וכהני' ומזלזל בכנסי' והמיתו אותו על קידוש ה' אחרי משפט פומבי.

ר' בער מעזריטשער

געבוירען אין לאקאטש, וואלינער גוב', אין 1704

לויט א בילד פון א פריוואטען בילדערמוזיעאום אויף וועלכען עס שטעהט געשריבען אין פויליש "בערעק אבראמאוויטש ז' מיענדזירזעטשא" ר' בער מעזריטשער איז געבוירען תס"ד (1704) אין א קליין שטעדטעל אין וואהלין מיט'ן נאמען לוקאטש. דער פאטער זיינער איז געווען אן ארימער מלמד. אזוי ווי ער האט אבער געזעהען, אז דער זוהן זיינער קען אויסוואקסען א "כלי", האט ער איהם אוועקגעשיקט לערנען קיין לעמבערג אין דער ישיבה פונ'ם "פני יהושע". א רב איז ר' בער פון דעסטוועגען נישט געוואָרען. גאָר צונ'ערשט איז ער געווען אַ מלמד ווי זיין פאָטער. שפעטער איז ער געוואָרען א "מגיד" אין קאָרעץ, אין דובנא, אין ראָוונאַ און צולעצט אין מעזריטש. די פרנסה פון אַזאַ מגיד איז געווען זעהר א קאָרגע. ער האָט אויך כסדר געמוזט ארומפאָהרען מיט זיינע דרשות איבער גאַנץ וואָהלין און פאָדאָליא, וואו דער גרויסער עולם האָט איהם זעהר גערן געהערט, ווייל ער האָט גרעסטענטיילס גערעדט פארשטענדליך און אָהן פלפולים.

אַזוי ווי ר' בער האָט זיך אויך פיעל אָפגעגעבען מיט "קבלה" פלעגט ער זיך — לויט די לעהרע פונ'ם אר"י זצ"ל — פייניגען דעם גוף מיט לאנגע תעניתים און פאַרשיעדענע אַנדערע סגופים, ביז ער איז אַזוי שטארק אָפגעשוואַכט געוואָרען אַז ער האָט אַזש נישט מעהר געקענט ארומגעהן. האָט ער זיך דאָן געלאָזט איינריידען צו פאָהרען צום בעש"ט. האָט איהם דער בעש"ט גוט אויסגעזידעלט פאַר זיינע תעניתים, און נאָכדעם ווי ער האָט איהם געגעבען פארשיעדענע רפואות, האָט ער איהם שוין פון זיך נישט מעהר אוועקגעלאָזען. פון זיין אייגענער קעשענע האָט דאָן דער בעש"ט געדונגען פאר ר' בער'ן

א דירה און ער האָט איהם אויך געגעבען 12 גולדען וועכענטליך. פון דאמאָלט אָן איז ר' בער געוואָרען א בן-בית ביים בעש"ט און דער עולם פלעגט איהם רופען "דער מגיד". צוזאמן האָבען זיי דערנאָך ביידע (דער בעש"ט און דער מגיד) געלערנט זוהר און די כתבים פון אר"י. פלעגט דאָן ר' בער זאָגען, אז פשט אין יענע אלע ספרים האָט ער בעסער פארשטאנען פונ'ם בעש"ט, אָבער די אינעווייניגסטע נשמה פון יענע ספרים האָט דער בעש"ט בעסער געקענט. אנדערע פלעגען ווייטער זאָגען, אז "די קוואַל פון חכמה, וואָס דער בעש"ט האָט פון איהר געשעפט, איז נאָך דער פטירה פונ'ם בעש"ט אַריבערגעגאַנגען אין גאַנצען צו ר' בער".

פאַרנעהמענדיג דעם פלאַץ פונ'ם בעש"ט, האָט ר' בער נישט געוואָלט בלייבען אין מעזשיבעזש. ס'איז זיכערליך פאר איהם זעהר אונאנגענעהם געוועזען, צו זיצען אויף זיין רבי'ס שטוהל, פון וועלכען עס איז צוריקגעשטויסען געוואָרען דעם בעש"ט'ס אייגענער זוהן און זיינע איידעמס. אויסערדעם האָט ר' בער נישט געוואָלט בלייבען אין מעזשיבעזש, ווייל די שטאָדט איז ווייט פון ליטא און רייסען, וועלכע ער האָט געוואָלט עראַבערן פאר'ן חסידות. איז דאָן מעזריטש געוואָרען א "הייליגער צענטער", צו וועלכען עס האָבען געשטראָמט מענשען פון אַלע ווינקלען. די שכינה פון מעזשיבעזש האָט אַריבערגעוואנדערט קיין מעזריטש. פלעגען חסידים זאָגען, אז די קדושה פון דער שטאָדט דערפיהלט זיך באַלד ווי מען קומט נור אָן צו דער גרעניץ פון שטאָדט. גרעבערע נפשות זיינען אָבער ערשט משיג די דאָזיגע קדושה, ווען זיי קומען צו צום רבי'ס הויז. (געפונען ביי הערציג ראָכוואַרגער, תשעה באב, 1965)

שמואל קעמפער (קפוסטע)

א קאָדיש נאך מיין שטעטל לאָקאטש!

מיין שטעטלע ווי איך בין געבוירן געווארן, האָט מען גערופן לאָקאטש, א נאָמען פון א שטעטלע אין מערב אוקריינע וואס מיינט גאָרניט צו א סך מענטשן. עס איז אפילו אַ פינטלעל אָף דעם מאַפּע ניט געווען. אָבער מיר וואס קומען פון דארטן, איז עס א שטיק הייליקייט פון אונדזער לעבן, א קלאנג וואס דערמאנט אונדזער קינדהייט און אונדזער פריהסטע יוגנט, א מעלאָדיע וואס איז ניט אויסגעלאשן געוואָרן, א מעלאדיע וואס באַרירט די דינסטע סטרונעס פון אונדזער נשמה.

אין מיין זכרון זע איך נאך די טיפע בלאָטעס, די פינסטערע גאַסן אָן שום באַלייכטונג. די קרעמלעך מיט זייער קראָמען וואס פלעגן שטייען און וואָרטן אָף א קונה, וועלכע האבן זיך זעלטן באוויזן. יידן מיט בערד, יידן אָן בערד וועלכע פלעגן זיך ארום דרייען און זוכן א גראַשן פרנסה. איך געדענק דאס אַלץ און דער עיקר, עס האט אויסגעקוקט אָרעם און אָפּגעלאזן, און עס האט זיך אויסגעדאכט, אז דעם פראָגרעס וואס האט אָנגעהויבן שפּרייזן מיט גרויסע טריט אין אנהויב פון היינטיקן יאָרהונדערט

האט פאָרגעסן אונדזער שטעטל און עס אינגאנצן דורך געלאזן.

דאָך! איז עס געווען א ברונזדיק שטעטל, כאטש קליין און באַשיידן, אבער פול מיט לעבן, שפּריצנדיק, אינטענסיוו מיט פאַרשיידענער יידן, סוחרים, קליינהענדלער, בעל-מלאכות, אָרעמע לייט וואס לעבן זיך א שיין מאָראליש לעבן, פול מיט יידישן גייסט און זייער אייגענעם אויפן. מיט בתי-מדרשים, תלמוד-תורה'ס, גמילת-חסדים קאסע. פרייד און טרויער, מען האט געלעבט געהאַפט, מען האָט געהאַט בטחון.

מיר האבן אויך געהאַט א זעלטענע שיינע יוגנט, כאַטש פאָליטיש אונטערדרוקט און פאַרפאָלגט פון דער פוילישער אנטיסעמיטישער רעגירונג, עקאָנאמיש, קולטורעל שטארק באַגרענעצט, אָבער הובן זיך באַמיעט ארויסרייסן פון די ענגע ד' אמות, און געשטרעבט צו לערנען און וויסן. מיטן ווילן צו שאַפן און בויען א ניי לעבן.

עס געדענקט זיך ווי די יוגנט האט זיך אליין געלערנט שפילן טעאַטער, שאַפן ביבליאָטעקן, בויען שולן, פאלקס-שולן, תרבות-שולן, כאטש נאר א קליינער מאַסשטאַב. ווי קאָן מען דאס אלץ פאָרגעסן און ניט דערמאָנען די יונגע כוחות, וועלכע האבן געהאַפט און געחלמ'ט פון א בעסער צוקונפט...

עס געדענקט זיך, די ליטערארישע משפּטים וואס מיר האבן דורכגעפירט, איבער "מאטקע גנב" "באַנטשע שווייג" "בערל דער שניידער" און אנדערע. קעסטל אָוונטן וועלכע האבן צוגעצויגן כמעט אונדזער גאנצע יוגנט.

עס געדענקט זיך, אז ביים אָנהויב איז ניט געווען קיין צעטיילט, אפשר ניט געווען רייף צו אידעלאָגישע, פאָליטישע אונטערשיידן, אָבער דער אינטערעס פאר דעם איז געוואקסן. מיט דער צייט האט זיך אָנגעהויבן אויסקריסטאליזירן, צו ביסלעך האט זיך אנגעהויבן, צו שאַפן גרופן, רעכטע און לינקע, און עס האט זיך אנגעהויבן און עס זיינען פאָרגעקומען קאָמפּן, און אלע געביטן פון אונדזער יידיש לעבן. אָבער אלץ און א הבריש פריינטלעכן אויפן. מיט אידעאליסטישן אויפן און מיט געוויסע פייהיקייטן. פון וואנען איז עס געקומען? עס טראַכט זיך, ווי האט זיך גענומען א משה שנאָל, א שמואל וויינער, א משה קייזער, און ספעציעל א משה אכטערמאן און אונדזערע וואס האבן ארויסגעוויזן אזויפיל אריגינאליטעט, און פשוט אָן אויפברייז פון גרויסע מאָראלישע מענטשלעכע גבורה צו אונדזער יוגנט, צו זוכן אידעאליזם אין פאַרשידענע פארמן.

איך געדענק מיין זיידן א געוואלטיקער שווייגער, א ייד וואס זיצט יום ולילה אין בית-המדרש און לערנט, און לערנט, ער וויל געפינען דעם סוד פון "יצירה", ער זוכט דעם ענטפער אין די הייליגע ספרים.

איך געדענק איינמאל, ווען ער האט מיר צוגערופן, צו דעם פלאץ ווי ער איז שטענדיק געזיצן און געלערנט, און געזאגט צו מיר: שמוליקל! איך הער אז דייע סימפאטיעס זיינען מיט די סאָציאליסטישע רעוואלוציעס. געדענק מיין קינד! אז פאר יידן וועט עס קיין גוטס ניט ברענגען. עס איז איצט שלעכט, אָבער עס קאָן ווערן ערגער.

אָפּגעזאגט און ווידער שטיל געבליבן. ווייזט אויס אז ער האט אויף דעם קיין ענטפער נישט באקומען...

איצט א פאָר און זעכציק יאר שפעטער, ווי פראָפּעטיש און אמת די ווערטער קלינגען אין מיינע אויערן. ווי אנטוישט די יידישע יוגנט איז געווארן און ספּעציעל די נאָכלויפער... וואס פאר א פרייז אונדזערע יידישע אינטעלעקטואלן באַצאָלן איצט פאר שטראמירן דרך זו דערגרייכן די רעוואלוציע... איך האב נישט פארגעסן אין אונדזערע יידן, וואס מיר האבן געדענקט אז זיי וויסן גאָר נישט וואס עס טוט זיך אויף דער וועלט. און מיר האבן זיך נישט צו געהערט צו זייערע ווארנונגען. דאס איז געווען אונדזער שטעטל לאַקאטש און עס איז שוין מער נישטאָ. אומגעבראכט געווארן פון די נאציסע רוצחים מיט דער הילף פון די אוקראינער פאָגראמטשיקעס, צוזאמען און מיט דער הילף פון די פוילישע אנטיסעמיטן.

געווען איז א שטעטל לעבעדיק מיט מענטשן, יידן, ארעם און רייך, אלץ איז פארוויסט און פאשטיליקט גווארן. גרויס איז דער ווייטיק. עס וויינט דאס האַרץ אף דעם אומקום און חורבן וואס די ווילדע רוצחים האבן דורכגעפירט און פון אלץ איז געווארן א פינצטערער בית-עולם.

איך וויין צוזאמען מיט אלע יידן אויף דער גרויסע טראגעדיע, און אויף דעם גרויסן בראָך וואס האט אונדז געטראפן. און אין מינוטן פון שטארקן טרויער שטיי איך, ווי מיינ טאטע אָדער זיידע און בעט...

"אל מלא רחמים"... מאך גרינגער אונדזער צער. געפון א טרייסט פאר דיין ביי עוועכל'טן און געשענדעט פאָלק ישראל!

מיר די לעבן געבליבענע מוזן טראָגן די אחריות פון נישט פארגעסן או נישט פארגעבן... דאס איז אונדזער וויכטיגסטע אויפגאבע און דאס מוז ווערן אונדזער לאַזונג. מיט כבוד דארפן מיר קעמפן פאר די לעבעדיקע, ווי אויך פאר די טויטע. וואס מיר ווייסן אפילו נישט וואו זייערע קברים געפונען זיך.

קריעת שמע

שלמה סקולסקי

הָיוּ תַּמּוּלֵי גִּילִים שְׂרוּפִים לִי	יָרֵן טָלֵי צֹהַב הָיָה לִי
אֶךְ עוֹד שׁוֹתֶת בָּם דָּם	כּוֹכָב בְּשָׁמִי מָרוֹם
וְחֵי אָפָרָם עוֹד. חַי -	גַּר וְשָׂמָה לְמֵת -
רָאשִׁים יָגִידוּ עֲרוּפִים לִי	הָיָה לִילִי מִרְמָף שׁוֹאָה לִי
וְחֶזְקוֹ דוּמָם	עֵינַי כִּי אֶעֱצָם
בְּקָרִיעַת שְׁמֵעַ שֶׁל דָּר.	חֶשְׁכוֹ עָלַי יִרְדֵּה.

שלמה סקולסקי אחותי מירל

[קטע]

אַל-אַן אַת מִרְה'לָה הוֹכִילוּ אֶת מִרְלָה אַחוֹתִי הַמִּפְּנֵקֶת?
כְּלִטָּף הַמֶּשֶׁי יְדִיהָ, עֵינֶיהָ - אֶזְמַרְגֵּד בּוֹהֶקֶת.
רַכָּה, עַל־תָּם מַעֲנֵת, בְּנֹעַם וְחֵן כָּל דְּרָכֶיהָ.
אַל-אַן. הוּא אַל-אַן הוֹלִיכֹתָ, עַתָּה נָח מִחֲשָׁכּוֹ הַפּוֹרֵעַז...
פְּתָאם הַתִּפְרָצוֹ אֶל הַבֵּית, בְּקֶת-רֹבִיָּהֶם דְּחִפְיָה,
נִפְלָה אַחוֹתִי אֶל הַדֶּלֶת - לְאַן? - שְׁאַלָה - וּמְדוּעַ?
רָקְדוּ טַבְעוֹת-דָּם לְעֵינֶיהָ, רַעַם בְּאַזְנוֹיָהּ צָחוֹק-פָּרַע;
וְיָד מְטַמְּאָה טְלִטְלִמָּה, אֶל־פִּי מַחֲטִים בַּה סְמֵרָה:
וְהִיא בְּמִזְחָה נֶאֱחָזָה, יְדִיהָ רַכּוֹת מִה חֲזָקוֹ,
צָלַף הַמַּגְלֵב עַל כְּתִפֶּיהָ, שְׂנִיָּה עַד דָּם הַתְּהַדְּקוֹ,
וְהֵם אֶת יְדִיהָ שִׁבְלוּ, מַעַל הַמַּסָּתֵן גְּרִירוֹהָ.
פְּתָאם הִיא כָּרְעָה מַעֲלֶפֶת וְלֹא שְׁאַלָה עוֹד: - מְדוּעַ?
אֲדָּה אִמָּא שְׁמַעָה וְהַבִּינָה וְתִרְצַץ בּוֹזֵק אַחֲרֶיהָ
וְהִיא לֹלֵא עַת כְּבֶר הַלְבִּינָה, רַפָּה כְּקִנָּה תִתְנוּעֵעַ,
יְדָעָה, כִּי רִיצָה אַחֲרוֹנָה הִיא. כִּי מֵר הַקְּלֹחַ מִן הַמּוֹת.
וְלֹא עוֹד תּוֹכַל תִּשְׁאַנּוּ... וְתִרְצַץ, כְּסַצֵּעַ כּוֹאֶכֶת.
הַשִּׁנָּה אוֹתָם עַל הַדֶּרֶךְ. הַפַּעַם לְרוֹץ מִה הִיטִיבָה -
פָּרִשָּׁה עַל בְּתָה שְׁתֵּי כִפִּיָּה, מִגֵּן בְּחֹזֶה לָהּ הַצִּיבָה,
עֲמָדָה וְלֹא מִשָּׁה אֲפִי שְׁעַל, אִימָה עַל יְקִיפִיָּה הַפִּילָה -
פִּלַח הַכְּדוּר לְבוֹת שְׁנַיִם, וְכֵךְ אֶת בְּתָה הִיא הַצִּילָה...
בְּדֶרֶךְ בּוֹאֶכָה הַעִירָה אִמָּת-דְּמִיָּה מַצְטַדֶּפֶת,
טוֹבְלָה הַחֲמָה בַּה קְרִינָה, בְּצָחוֹק-תְּלִינִים מִשְׁתַּקְּסֶת...
פְּתָאם הִיא כָּרְעָה מַעֲלֶפֶת וְלֹא שְׁאַלָה עוֹד: - מְדוּעַ?

שמעון גולדזמז"ל

הדים מן החורבן

סיפורו של אוד מוצל

אוגוסט 1945, ואני בלודמיר וולינסק. יום קריר וגשום. אולם תחנת הרכבת הומה חיילים של הצבא האדום. בקושי אני נדחק ללשכת המודיעין. בלשכה יושב קצין תורן מהקומנדנטורה ועונה על שאלות איך להגיע למקום זה או אחר. על שאלתי איך להגיע לויניצה הוא מסתכל בי, מעיין במפה שעל השולחן ואומר שהוא מצטער מאד, אין פסי רכבת לויניצה. תצטרך להגיע למקום זה דרך הכביש. לתדהמתי הוא עונה לי שהגרמנים הרסו את המסילה ואת פסי הרכבת העבירו לגרמניה. אני עוזב את התחנה. רחובות לודמיר הומים אנשים, חיילים, מכוניות ועגלות. אני מחפש בעיני יהודי שאוכל לדבר אתו, לשאול אותו שאלות אשר אני יודע את תשובתן בוודאות גמורה. אך לדאבוני הרב איני משגיח ביהודי בין העוברים והשבים.

איזה כח פנימי דוחף אותי לא ללון, לא לחכות, ללכת, לראות במו עיני, ואני עוזב את רחוב הרכבת והולך בדרך הכביש לודמיר וויניצה, בתקווה שאיזה מכונית צבאית תיקח אותי ותקצר לי את ההליכה ברגל. והנה אשה פולניה הולכת נגדי, מסתכלת בי חליפות, פוקחת את עיניה לרווחה כאילו ראתה בי דבר בלתי-רגיל, וכמעט שהיא צועקת: אלוהים אדירים, אתה מלוקץ! לאן אתה הולך לבד? בוא אלי בן-אדם, תלון, תנוח! ללוקץ' אין לך מה למחר, אין שם יהודים, אין עוד. כולם נהרגו, הכל נהרס, נשרף...

עצמתי את עיני והלב דוקר, כן, דוקר. אמנם התכוונתי לזה, אבל בכל זאת לא האמנתי בלב שלם שכולם נהרגו. בעיני רוחי רואה אני את מקום ההריגה, מבט עיניהם של אלפי אנשים, זקנים, נשים וטף, מבטם של בני משפחתי מלאים חרדה, עצבות ומגור. ואני הולך אחרי האשה, אשת השוטר הפולני לשעבר, והיא אומרת לי, לאן אתה הולך, אל תלך, יהרגו אותך בדרך, כולם בורחים משם, הבנדרים משתוללים, הורגים יהודים. אני שותק, היא מדברת. אין לך מה ללכת. אין יהודים. בכל יום יריות, קרבנות! אבל כל דיבוריה כאילו לא אלי מכוונים. התיישבתי על ספסל. עוד לא תפסתי את משמעות דבריה, ושאלתי את כולם: ומי נשאר? יכול להיות שמישהו ממשפחתי נשאר בחיים, אולי ילד? היא שותקת קצת ואומרת: לא, ממשפחתך לא נשאר איש, נשארו רק האחים גלר ועוד כמה.

ואני עוד לא מאמין לה, ונדמה לי שמישהו ממשפחתי עוד חי והיא אינה יודעת מזה. לאט לאט חודרת המציאות להכרתי, ואני חושב: שמעון, אל תתעלם מהמציאות! ובכל זאת אני מחליט ללכת ללוקץ'. אני יוצא והיא אחרי. אני אומר לה "להתראות", והולך, והיא אחרי. "ייוזס כריסטוס! הוא משוגע, הבחור הזה! יהרגו אותו!" בלב דוקר וכואב ובדמעות זולגות אני זוקף את צווארון מעילי, מוריד את הכובע מעל העיניים וצועד

קדימה. איזה כח דוחף אותי לראות, לראות במו עיני, לראות ולו רק חורבות. והאשה בשלה: לאן אתה הולך, בן אדם! בעיני רוחי אני רואה את שדה ההריגה ואת אלפי האנשים שרוכזו עליידי הרוצחים ומחכים למכונות היריה, אני שומע את יללת הילדים ואת זעקתם של הזקנים, את בכיין של הנשים המחכים למוות. את אבא, ואת וולף אחי, את רבקה ואת פרץ, את בתיה ואת שרה ובנותיה. הנה הם עומדים ליד הבור העמוק מלאי חרדה, שנאה ומורא, ומכונת היריה קוצרת בהם כבשבלים לפני הקוצר, והם נופלים אל הבור. אני הולך ולא מרגיש בגשם שהחל לרדת, ורואה לפני את עיניהם של ילדינו, את המישיקה'לך, ואת השרה'לך, הבתיה'לך המתסכלות לתוך עיני אמותיהם חסרות האונים להושיעם. נזכרתי בסבא שעזבתי אותו בבית, וכמו כולם הלך לקראת מותו במללו פרקי תהילים. לנגד עיני עוברות תמונות חברי שיחדיו גדלנו, התפללנו, חלמנו, למדנו, ואיני יכול להשלים שהם אינם, שגם הם הלכו מיואשים, מופקרים באזלת יד הישר אל הבור, לא התקוממו, לא נסו אל היערות... הבנים צמחו והם גדולים, חזקים ונאים, הבנות השחרחרות ובהירות-השיער שפרחו ויפו למרות תנאי חייהן הקשים, ונתברכו בשפע חן וקסם, כמו להכעיס, פריחה שלא ניתן לה להתפתח ולגדול. כולם נפלו מבלי לטעום מטעם החיים, בחולמם על עתיד טוב יותר ועם חיוך על שפתיהם. למה לא יצאתם אל היערות? למה לא מרדתם, איך הלכתם בשקט אל הבור כמצוות מרצחנים? ויהודי ה"עמך", התגרנים, העגלונים אשר ידעו ללחום על קיומם ולגבור על הקשיים, ובעלי המלאכה, איך קרה שכולם הושמדו?

לפנות ערב הגעתי לויניצה. ארבע שנים חלפו מאז ראיתי את המקום לאחרונה. דבר לא השתנה, הכל נשאר כפי שהיה. מבלי לעצור המשכתי לעבר הכביש ללוקץ'. נטלתי בידי מקל עב וצעדתי דרך השדות, את הכפרים עקפתי מפני הסכנה שבמגע עם איכרי האיזור. הגשם גבר והבוץ נעשה ללא נשוא, קשה מאד ההליכה באדמה השחורה, הדשנה ורוויית הגשם. כלביו של הכפר קרוכיניץ מתנפלים עלי, ובמקלי אני נלחם בהם. בינתיים רד הערב, ואני מגיע אל הכביש המוליך אל עיירתי לוקץ'. הדרך קלה יותר, ואני מסתכל סביבי. הייתכן שטעיתי בדרכי? בעיני אני מחפש את בית המטבחיים שצריך להימצא בצד שמאל, קצת מרוחק מהכביש, את הבית שעל הגבעה במבואות העיירה, שבו התגוררה פעם משפחה אוקראינית, והמרחק ממנו אל ביתנו לא עלה על שני קילומטרים. מרחוק קולטות אוזני קול זמרה של נערות. אני יורד מהכביש ומנסה לזהות מישהי מבין הצעירות. אכן, בתו של מלניק ביניהן, ועוד אחדות שפניהן מוכרות לי. ערב טוב, אני אומר להן. למשמע קולי הן מפסיקות לשיר ושואלות "מי אתה? לאן אתה צועד? — ללוקץ' ", אני עונה. "אה, שמעונו!" הכירה אותו אחת מהן, "אתה חי? — אלא מה, מת אני?" אחת הנערות אומרת לי כי בעוד רגעים מספר יהיה עוצר בעיר ואסור ללכת ברחובות. "מהר גש לביתם של הטרטביצים, שם הנ.ק.ו.ד. והם יסדרו אותך". עזבתי אותן לנפשן. מרחוק נשמעת נביחת כלבים כמו בימים ההם, כאשר החיים עוד היו כתקנם,

כשלוקץ' עדיין היתה ביתנו. החושך מתעבה והולך, לא רואים דבר. התאמצתי להבחין באורם של הבתים, ואכן על קו האופק נראו הבהובי אור חלולים. הזאת לוקאץ'?

כן: הנה הבקתות והבתים הקטנים של האלטשול, הנה בית חיים גרשון... אבל הבית איננו והסביבה כה השתנתה שקשה מאד להתמצא בה. הנה ביתה של אקסניה הפיסחת, והנה בית דויד אטלס. גם הבית של הטארטביצים שבו שוכן כנראה הנק.וו.ד., אבל איפה ביתי?

"היי, מי הולך כאן?" שמעתי קולו של שומר; "עצור!" עמדתי על מקומי.

"סיסמא אתה יודע? לא? אז שכב על הארץ!" נשכבתי.

"מי אתה?"

—אני אזרח העיר הזאת, החוזר הביתה.

—קום איפוא! תעודות יש לך?"

הצגתי בפניהם את המסמכים שבידי ואמרתי: "רק כרגע באתי מוולודימיר וולינסקי.

—בוא עמנו למשרד המיליציה.

—כן, אבל אבקש ברשותכם ללכת עוד כמה צעדים, אני רוצה לראות את ביתי, הוא

אמור להימצא כאן."

השומרים הניחוני לרדת מהכביש, ולאחר מספר צעדים שקעתי בבוץ עמוק שרק בקושי ניתן היה לחלץ מתוכו את הרגליים. גיששתי דרכי בחשיכה הכבדה, והבחנתי בביתה של הדודה ליבה ובמחסן של הדוד אידל. אבל לפני המחסן אמור היה להימצא ביתנו! כאן התחלתי להבין שביתנו איננו עוד. הכל נשרף, נחרב, נהרס, חלף ועלה בעשן: גם המשפחה, וגם הבית... חזרתי אל החיילים, ויחד עמם שמנו פנינו אל משרדי הנק.וו.ד.

את הלילה עשיתי בבית סוכארכה השיכור שכננו, בית המסתתר בצל עצי ערמונים גדולים. כל תושבי העיירה הכירו את האיש, אשר מדי יום ביומו התגולל ברחוב שיכור כלוט, וביתו הגדול היה ריק מכל וכל. עכשיו מצאתי את הבית מלא כל טוב, חדריו מלאים בערבוביה של דברים וחפצים שמקצת מהם זהיתי כחפציהם השדודים של יהודים שונים. ערבוביה זאת המחישה לי יותר מכל את הטרגדיה והכאב על אחי היהודים שנרצחו ורכושם נגזל מהם עד שנתגלגל לכאן, לא לקשט את הבית אלא לעוק חמס. סוכארכה קיבל אותי במאור פנים ואף הזיל דמעה לזכר שלומקה אבי, שתמיד נתן לו עצה טובה וגם עשה לו טובות והוא, סוכארכה, עזר לו מצדו הרבה בתפוחי-אדמה מגינתו. לולא היטלר הארור היו כל היהודים נשארים בחיים...

הדלת נפתחה לפתע, ואיוואן מקוזלוב התפרץ לחדר, חיבק אותי ונישק אותי. אתה זה שמעון, שאל. אני שמח שאתה חי. והוא מספר לי שהיה עד ראייה לחיסול הגיטו ופינוי היהודים שבו, לא הרחק ממקום רציחתם. הנה סיפורו: "לביצוע מלאכת הרצח גייסו הגרמנים את המיליציה האוקראינית בהנהלתם של בן המיקיטיכה שעל ההר ושל באון הפלדשר. בין הנהרגים הראשונים, באקציה הראשונה, נמנה דודי אידל גולדזמד וכל יתר

הצעירים הפעילים בהסתדרויות השונות. ואף-על-פי כן, בכ"ז אלול שנת תש"ב, יומיים לפני ראש השנה וכשנה לאחר האקציה הראשונה, חוסלו היהודים שבגיתו עד האחרון במכונות יריה, וכולם נפלו לתוך הבור שהכינו יהודי הגיטו מראש בפקודת הגרמנים. בעת ביצוע השחיטה הנוראה של יקירינו היו שכנינו הגויים עסוקים מאד בביזת רכושם של הנרצחים..."

בקומי למחרת קידם את פני יום אפור, מעונן וגשום. יצאתי לשוט ברחובות העיירה ולא הכרתי את המקום. רבים הרחובות והמגרשים הנטושים. ברחוב שלנו נותרו רק בתיהם של סוכארכה ושל קארפ, ביתו של אברהם לרנר ומחסן הלבנים שלנו. ירדתי מן המרפסת של בית סוכארכה, עליתי על הכביש ומיד שקעתי בבוץ, הבוץ הלוקאצי המוכר לי כל-כך. הלב צורב וכואב. פעם היה כאן ביתנו, ובתיהם של משפחות פרץ, אידל, מוטל. כל אלה אינם עוד. זכרונות עצובים וכואבים מתעוררים בי בהרהרי בחיים השוקקים אשר מילאו בתים אלה לא כל-כך מזמן. אני מתקדם ברחובות היהודיים, הכל שרוף, רק שלדיהם של בנינים שחסרות בהם קורות, דלתות, חלונות. אין גגות, רק תנורים. תנורי חורף ותנורי אפיה, העומדים כמצבה אילמת ומביטים בך. מתוך הבתים והחנויות הזכורים לי מן העת שהם מלאו חיים ערניים, בעד החלונות הקרועים, מזדקרים התנורים הדוממים אילמים, עירומים, שחורים מפיה הדליקה. ומנגד, בתוך שלוות עצים וירק, לועגת לה הקפלה הפרובוסלבית. המשכתי לפסוע כסהרורי ברחובות הגיטו היהודי השרוף, השחור, השומם, ולא הכרתי דבר.

הגעתי אל שרידי בית-הכנסת החב"די ונכנסתי. להקות עורבים שחורים התרוממו ביעף: הגג איננו, רק קירות הלבנים העבים שגם האוקראינים לא יכלו להם. שחורים ועצובים הם עומדים בשממונם, בלי חלונות, בלי דלתות. על הקירות ניכרות עדיין כתובות בעברית: "ואהבת לרעך כמוך" "אסור לדבר בשעת התפילה". ארון הקודש גם הוא נותר ללא דלתות, קירות לבנים בלבד, ולידו העמוד עם המלים "דע לפני מי אתה עומד". הרצפה זרועה שברי לבנים ואשפה, וביניהם דפי גמרא ושאר ספרי-קודש. עדיין קדושתו מרחפת, אפשר עדיין להקים את בית-הכנסת מחדש, אבל מתפלליו אינם עוד...

מכל בתיהם של היהודים, רק בית משפחת פאצ'ורניק ובית משפחת משה קפוסטה עומדים על תילם. בתי-כנסת, בתי-ספר, בנייני ציבור כגון הדואר, בתי-המשפט, משרדים — הכל עלה באש. בתיהם של האוקראינים לא נפגעו. ישנם זכרונות ההופכים לערך יקר ורבי-השפעה, הנשמרים בעמקי נפשו של אדם עד יומו האחרון. בשעות שמחה ובשעות עצב ותוגה, כאשר הוא עורך לעצמו דין וחשבון ושוקע בהגיגו, הם מעלים לנגד עיניו את התמונות וההווי של הימים ההם, כאילו עדיין חיים הם ועתידיים להתקיים לעד. והנה אתה נזכר שכל אלה אינם אלא זכרונות מימים עברו; ימים שאינם ולא ישובו עוד, אנשים ונפשות יקרים שהלכו להם ואינם.

המעטים שנשארו לפליטה מחורבנה הנורא של עירנתנו לוקאץ' והשאיירה

מאחוריהם, זוכרים את עיירתנו הקטנה על בעיותיה ומלחמות הקיום שלה, את בתיה, רחובותיה, גינותיה, בתי-הספר ובתי-הכנסת שלה, את נחל הלוג שמימיו חלפו דרכם בשלווה ועל גדותיו הירוקות והרכות בילינו ערבים רוגעים או סוערים עם נערות שאהבנו. הימים ההם לא יימחו מלבנו. האביבים והקיצים, הסתוים והחורפים, כל עונה וההווי שלה וצביונה המיוחד. חג השבועות, חג החנוכה, כל אלה חרותים עמוק עמוק בזכרוננו המלווה אותנו לאורך נתיב חיינו. ביתנו על סף האלטשול, שנבנה על-ידי סבא שמעון במאה התשע-עשרה עם מרפסתו הפתוחה, עם שיחי הבז ועצי הדובדבן סביבו. הוא היה כמעט הבית היהודי האחרון ברחוב, ושכנינו היהודים היו משפחת בנימין הויכרמן, משפחת מנדל קפוסטה ומשפחת ורבה. בית מידות היה ביתנו, ומקום היה בו לכל בני המשפחה, הדודים והדודות.

כיום נותרו רק הזכרונות של מה שהיה, זכרונות שאני נושא עמי, חרותים בלבי, ואני מעלה אותם ברגש של קדושה ואהבה, זכרונות של חיים, של הווי אשר חלף לבלי שוב, שמוטל עלי להנחילם לבני ולדורות הבאים.

סביב סביב נוף ווהליני רוגע, גבעות ומרחבי שדות. בחרדת קודש אני עומד במקום נורא זה שבו רצחו אתכם, נפשות יקרות, הקלגסים הטמאים והאכזריים. ניצב אני מול קבר אחים גדול ונורא, מכוסה עשב וצמחיית בר, והמקום אינו מגודר, פתוח הוא לכל משחית. אין מצבה, רוח חרישית מנשבת וצורבת בבשרי, צפרים מרננות כאילו דבר לא קרה, עולם שלוו ומתוקן. כאילו לא כאן קבורים אחינו הטבוחים, אלפי יהודים אהובים ויקרים שזכרם לא ימוש מלבנו לעולם.

קיבוץ דליה, 18.11.1956

שושנה רייכמן ז"ל

ילדים בלוקאץ'

השחר הבקיע בין השחקים. העגלה התנהלה בכבדות, וגושי בוץ דבקו בפרסות הסוסים. העיירה נמה את שנתה השלווה, רק תמרות העשן גילו שבתוך הבתים הנמוכים רוחשים החיים. כך נתגלתה לפני לוקאץ' לראשונה.

שנות חיי המעטות שם היו קשורות בעיקר בילדים, בחינוך, בהדרכה ובהוראה. עליהם, על הילדים, ברצוני לספר. בעיני רוחי אני רואה אותם מתרוצצים לפני כאילו עודם בחיים, ראשים בהירים וראשים כהים, בעלי שיער חלק או מקורזל. כפופים הם על ספריהם. עיניהם שחורות ותכולות, עליזות ונוגות, תמות וטהורות. העיניים נעוצות בי או בלוח, או בוהות למרחקים.

הילדים שלי, תלמידי בית-הספר "שול-קולט", לא היו מן המפונקים. בגדיהם מרופטים, ידיהם מכחילות מקור, פת-קיבר ארוחתם. ביחוד קשה היה מצבם בחורף. ילדי בית-ספרנו היו ברובם בני בעלי-מלאכה שעבדו רק בחודשי הקיץ, כאשר איכרי

האיזור מתקנים את בקותיהם ואסמיהם ופה ושם מוסיפים עליהם. אז מלאו פניהם של ילדים אלה, בניהם של בנאים, טייחים, סיידים, והפת היתה מצויה בילקוטיהם, ומדי פעם גם מלפפון, בצל או עגבניה. אפילו את שכר הלימוד פרעו לפעמים בחודשי הקיץ... לעומת זאת, בחדשי החורף באים היו לבית-הספר רעבים, כחושים וקפואים. גם בחדרי הכיתות שרר קור עז, ולא פעם קפאה הדיו בקסתות. גם הדרך אל בית-הספר קשתה מאד; רגליהם הקטנות, נתונות בנעליים גדולות ממדותיהם, נלאו בבוססן בשלוליות ובביצות שהיו פזורות על-פני הדרך. אף ילקוטם היה בדרך כלל ריק מכל וכל.

הקור והרעב לא מנעו מהם מלבוא אל בית-הספר. רצונם ללמוד גבר על כל המכשולים, מה גם שחברת בני-גילם הקלה במקצת את מצוקתם והסיחה דעתם מאיתותי קיבותיהם הריקות. רגליהם הקפואות התחממו בריקודי הורה נלהבים, עת בקעה השירה בעד החלונות המכוסים שכבה עבה של כפור, ואף לבי התחמם בקרבי בחיק עדת ילדים זו, ילדי לוקאץ'.

באחד השיעורים הראשונים בכתה א' אמרתי לילדים לצייר איש. כולם ציירו איש שעון על מקלו. בקשתים לצייר אשה, ושוב ציירוה עם מקל. בקשתי לצייר ילד... שוב צויר עם מקל בידו. רק בלכתי הביתה בתום יום הלימודים הראשון, ורגלי בוססו נואשות בבוץ הסמך, הבינותי שאין מנוס, וגם עלי לקנות לי ללא דיחוי מקל בעל חוד מפורזל... בקיץ הפעלנו "מושבתי קיץ". לאביה של זלדה הקטנה היה גן גדול בקרבת טחנת הקמח והוא התיר לנו לבלות בגן זה את שעות היום עם כארבעים ילד וילדה בגילים שונים. תלמידות "בוגרות" מכיתה ד' סייעו בטיפול בקטנים ובהשגחה עליהם. יום יום הלכנו לרחוץ בנהר, סיפרתי להם סיפורים, קראנו בספרים, עסקנו במלאכות שונות, שרנו. ימים טובים היו אלה, טובים וקלים.

והנה יורד שלג ומכסה את הבתים הנמוכים ואת מדרכות העץ שברחוב הראשי. הכפור מקשט את השמשות בציורים מעולם האגדות, ופתיתי השלג נאחזים בשובבות בשערות והופכים נערות צעירות לזקנות ששיבה זרקה בשערן. ירד הלילה, השמיים התבהרו ושכבת השלג נתקשתה, והנה עדת ילדים עליזה מקיפה אותי ומושכת אותי אליהם, אל המגלשות הנגררות במעלה הרחוב וגולשות מטה במהירות מסחררת, לאורו של ירח בהיר ולקול צחוקם המצלצל של הילדים הצוהלים. אור הירח מתמזג להפליא עם לובן השלג, ואנו עולים ויורדים, עולים ויורדים.

מה לעשות בפרחים הרכים? גבעוליהם קצרים מלהעמידם בצנצנת, ואני מפזרת אותם על השולחן, על המדף, בפינות חדרי הקט ועל מיטתי. הם מבשרים את האביב הממשמש ובא, ניצנים נראים בארץ ובנות כיתה א', המבקשות להביע הערצתן למורה שלהן, מלקטות פרחי שדה ומביאות לי. יקרים הם לי פרחים אלה, יקרים מכל. משה פרד... את שם משפחתו לא אדע עוד; הכל קראו לו רק בכינוי זה. נער מגודל, רחב כתפיים ופרוע בלורית כבן שנים עשרה. הוא למד יחד עם דרדקי כתה א', עמל רב

נדרש ממנו לכבוש כל אות וכל מלה, בזיעת אפיו גבר על כללי החשבון הבסיסיים. חוטמו זב תדיר, נער פרא ומוזנח היה, יתום מאב ומאם מגיל רך. כצמח השדה גדל, וקוצים העלה על עצמו לצורך הגנה. כאשר נפתח בית-ספרנו החליט הנער שהגיעה שעתו ללמוד תורה. כיוון שלא היה לו קרוב וגואל שיביאהו אל שערי הדעת וישלם בעדו שכר לימוד, פנה בעצמו אל אחד המורים וביקש להתקבל לבית-הספר. המורים לא ראו כל סיבה לדחות את בקשתו, אך הורי שאר התלמידים לא אבו לשמוע על כך שמשה הפרוע, ששמו הלך לפניו כמענה חתולים וכלבים, יתחבר עם ילדיהם.

משה לא קיבל את הדין, ויצא ללחום על זכותו לקנות דעת גם הוא. בו ביום ניפץ את כל שמשות בית-הספר, וכאשר הותקנו שמשות חדשות מיהר לשברן שוב. מלחמת השמשות נמשכה זמן מה: הזגג מתקין אותן, ומיד משה מיידה בהן אבנים. לא הועילו לא משמרות ולא איומים, משה החליט: או שגם הוא ילמד, או שגם שאר הילדים לא ילמדו. אכן, הכוחות לא היו שווים, נער יתום וגלמוד נגד מאה ראשי משפחות, אך הנער ניצח ונתקבל לבית-הספר. בזה לא תמה עדיין מלחמתו, שכן מעתה עליו להתמודד עם האותיות ועם המספרים, וגם עם מזגו הסוער. כאן היתה ידו על התחתונה: כל מאמציו ומאמציו היו לשווא, הוא הפיל חיתתו על תלמידי כתתו הרכים ובשום אופן לא עלה בידו להתקבל לחברתם.

איכה, משה? איך נסתיימה מלחמת הקיום שלך?

שנים רבות חלפו מאז ישבנו יחדיו בכיתה, מים רבים זרמו בנחל הלוג החולף בין בתיה של לוקאץ'. החיים לימדונו לקח מר ואכזר, ורבים מכם, תלמידי האהובים, נקטפו בטרם עת בתוך שש מאות ריבואות אחינו הנרצחים... אך כולכם חיים בלבי, חרותים בזכרוני כפי שהכרתיכם אז, בשבתכם על ספסל הלימודים. עד היום אוכל לנקוב ללא היסוס בשמו של כל אחד מכם ולהצביע על מקומו בכיתה ועל הישגיו בלימודים.

יענקלה שוורץ מסתכל בי בעיניו הפיקחיות, לאה'לה גרינבוים משעינה את ידה ותומכת את ראשה השחרחר והמקורזל, פניה ה"שיקצה" מצטחקת אלי מפניתה, רחל'ה שרה ומיטיבה לרקוד... כולם, כולם ניצבים לפניי ומשובבים את לבי, עדיין זכורות לי ה"חכמות" שנפלטו מפיותיכם, עדיין לא נמחו מלבי לא שמחה ולא צער שהסיבותם לי, למורתכם האוהבת. באוזני עדיין מצטלצלת שירתכם העליזה והנוגה, ואוהבת אני אתכם כפי שאהבתי אז, ואולי, אולי אף יותר... רק שאתם אינכם עוד.

סרל גובל ז"ל:

קטע מהימים הראשונים של המלחמה

כשהתחיל הקרב על העיר והנוצרים התחילו עוזבים את העיר, הלכו גם היהודים בעקבותיהם. הפולנים חיפשו מקלט בכנסייה הקתולית, והאוקראינים והיהודים המשיכו

לפיאטריקוב ולדריניטש, שם שהינו מיום שני עד יום חמישי. פגישתי הראשונה עם החיילים הגרמנים בכפר דריניטש. ככה הפתיעו אותנו החיילים הגרמנים, מזועזעות אנו מסתלקות מבקתת האיכרה שבבקעה. כשבליבי אני אסירת תודה לבת-דודתי חיה הויכרמן שהצילה אותי מידי החייל הגרמני שכיוון את רובהו הדרוך לירות בי. סטיסיה רועדת עדיין ולא יכולה להירגע, וחיה אחותה אומרת לה: "את לא היית צריכה לשוב משם, מארץ-ישראל, חזרה לכאן, היית צריכה להישאר שם, וגם לנו לשלוח סרטיפיקטים שכולנו נבוא לשם". ובתיה-ברכה, אמה של סטיסיה, אומרת בקול רווי דמעות: "אם בעלת זכות אני, האלוהים עשה עמי חסד ורחל'ה שלי הצליחה לצאת את וילנה; אותה הגרמנים לא ישיגו, וכשתיגמר המלחמה, אם נזכה ונבלה את הגרמנים, כולנו נבוא אליה". עברנו את השדה ועלינו על דרך העפר, והגרמנים בכל מקום, חופרים ושמים תותחיהם על הגבעות, ומאחורי הגורנים, והד הירות מחריש אוזניים, ואין מנוס מהגרמנים, הם באים גם לגינות ולבתי האיכרים לשדוד חמאה, חזיר, יי"ש וביצים.

החזרה העירה: עלינו להסתלק מהאיכרים, שם קיבלו אותנו לפני-כן בלחם ובחלב ואף שמיכה הביאו לגורן לכסות ילד קודח מחום, ובעיר התלקח הקרב וענן עשן ואש מכסה את העיר כולה. רק ביום חמישי, כשהופסקו הירות והנוצרים העירוניים התחילו לחזור העירה, הלכנו גם אנו בעקבותיהם. אחרי ששדדו החיילים הגרמנים את הסוסים שהיו לנו, הלכנו ברגל ודוחפים את העגלות שלנו העמוסות בחפצים שלנו וילד חולה או עייף. טמה פרקטר, שאת אביה דודיה 'בדחן' שהיה משותק הביאה לכפר בעגלה אליה היה רתום סוס, עכשיו עליה לדחוף בעצמה את העגלה והיא באפסית כוחות מרוב מאמץ. אף איכר, בשום מחיר, אינו רוצה להסיעו. הם אף לא נותנים לעצור ליד חצר ביתם לשאוב קצת מים מבארם עבור ילד צמא. גם האיכרים שעמם היינו בידידות, כולם מתנכרים ולועגים לנו ומגרשים מחצרם. כשהתקרבונו בדרך לעיר, שונה היה הנוף משהיה. שטח ריק השתרע לפנינו, בתיהם ומחסני התבואה של מתתיהו וישראל קסל נעלמו, נשארו רק עקבות של מדורות דועכות. טחנת הקמח, המחסנים, בנין המשרד ובית המגורים שעל הנהר נעלמו.

עלינו על הגשר. היתה דומיה, לא נשמע עוד שאון טחנת הקמח שהיה מרעיש בהמולתו יומם וליל. לא נשמעו עוד הנקישות החדגוניות של המנוע העצום בתחנת החשמל. הושלך הס, ודומה היה כאילו ריאותיו העצומות של הנהר חדלו לנשום ולבו חדל לפעום. מתחת לגשר הנהר, הלוגה שלנו, כאילו לא קרה דבר, ומימיו ממשיכים לזרום בשלוות השקט.

והגרמנים בכביש, בדרך העפר, ברחובות העיר, בכל מקום. צלבי הקרס מעל דגליהם נראים מרחוק. אני לא מרימה את הראש, שלא לראות אותם עוברים לידי, אך אני רואה אותם, אני מרגישה אותם כאש בעצמותי ומחישה את צעדי בכדי להיכנס לביתי הכי מהר, להיגדר מהם בחומת ביתי.

בתקופה הראשונה עד להיווסדו של היודנראט היתה רק המיליציה האוקראינית חוטפת לעבודת כפיה נערים ונערות. אותי שהכירו אף פעם לא לקחו. לא הסתתרתני, הם כאילו התייחסו אלי בכבוד והשאירוני, אך משנוסד היודנראט הם עשו רשימה שלפיה הם שלחו את האנשים שנדרשו לעבודה. רק נשים נשואות פטורות היו מעבודת הכפיה, והשאר, גברים ונשים מגיל שש-עשרה עד תמישים, חייבים בה. בחנות היחידה בה חילקו לחם, חנותו של גדליהו הויכרמן לשעבר, מגרשים את היהודיה שבאה גם היא לקנות לחם. המיליציה האוקראינית משגיחה על התור שלא תסתנן אליו יהודיה, אנחנו מתאספות בחמש בבוקר ביודנראט בביתה של חוה קניג, ומשם בקבוצה של מאה צעירות יוצאות לעבוד בחקלאות בשדות הוואליניוקים בחוסר מזון לרוב. הפועל לשעבר של הוואליניוקים הוא עכשיו בעל הבית על כל השדות, ויחסו אלינו לא טוב. הוא אמנם אינו מרים יד עלינו, אך מעביד אותנו בעבודת פרך לפי נורמה שקשה למלא. אנו עובדות בשמש הלוהטת בלי הפסקה, וסובלות מצמאון, והבאר שבחצר הוחרבה והיה חוסר במים, לפני שיצאתי לעבודה הכניס אבא לסלי חתיכת לחם עם גבינה ושני מלפפונים, אותם השיג אצל ידידו הנוצרי מהצבא, סריצקי הזקן שגר בדרך לבית החולים, ואני הוצאתי את זה מכלי והחזרתיו לו. ביקשתי שהוא יאכל אותה כי הרעב קשה עליו יותר מאשר לי. אך כשפתחתי את הסל בעבודה מצאתי את זה בפנים: הוא הכניס זאת לסל מבלי שהבחנתי בכך. המנה היתה קטנה מדי בשביל אחד, אך אני חלקתיה עם רייזל פינקלשטיין, כי ידעתי שכאב הראש ממנו היא סובלת, מרעב בא לה. לא המגבת ששמה על ראשה תקל על הכאב, אלא הלחם. גם מינדל ושרה שווארץ, נכדותיו של עקיבא שווארץ, גם הן חילקו כמוני את לחמן עם מירל זמל, שתמיד סובלת היא רעב. הפתעה היתה לנו באחד הימים כשעבדנו בשדה קרוב לדרך המובילה למרקוביץ', מהבית שעל יד הדרך יצאה איכרה והתקרבה אלינו כמתגנבת, מסתכלת לכל צד שלא יראה, ואיתה מלוא הסינר דובדבנים אדומים שקטפה מהעצים שלה. נרגשות היינו מהגויה טובת-הלב ומלאת הרחמים שהגישה לנו את הדובדבנים העסיסיים שהחיו את נפשותינו בצמאונו בשמש הלוהטת. בו בזמן שהאיכרים כולם משאירים את הדובדבנים על העצים לרקבון, אך למכור ליהודים מסרבים הם, הופתענו לראות בימי ליקוי המאורות אחת מני אלף כזאת טובה ורחומה. חזרנו מהעבודה בערוב היום רצוצות כשכל שרירי גופנו כואבים, היו גם כאלה שקיבלו חום גבוה.

רייזל פינקלשטיין המציאה שאמבטיה חמה מאוד תיכף אחרי העבודה היא תרופה מונעת של כאב שרירים. ואמנם, אחרי שעשינו כדבריה עברו העייפות והכאבים. אנו ממשיכות לעבוד גם במקומות אחרים, כשעברנו לעבוד בחולופוך הצלחתי להשיג בדרך לחם טרי וספל חמאה והיה לנו, לי ולפפה פרלמוטר ובילה הויכרמן בנות דודי, אוכל במשך כל השבוע עד שהוחזרנו הביתה בשבת. כשעבדנו שתיים-עשרה בנות בתיקון דרך העפר ליד בית המטבחיים היה עמנו הבחור היחיד קוני גרינבוים. עבדנו תחת פיקוחו של

מיליציונר אוקראיני בשם ביליק, ממרקוביץ'. בשעה שתיים-עשרה היתה לנו הפסקת צהריים; היינו מתישבות, כל אחת פותחת את תרמילה, מוציאה פרוסת לחם עם משהו, ואוכלות. אחת הבנות הבחינה ולחשה לנו שזה מספר ימים שקוני מסתלק בשעת הצהריים כאילו הלך לחפש מים. הוחזר לנו שאין הוא מביא אוכל אתו, ואף מסרב לקחת כשמישהי מאיתנו רצתה להתחלק אתו כפי שרגילות היינו לעשות תמיד בינינו. הוא היה נבז, ובעקשנות סירב. החלטנו להשתמש בתכסיס. בשובבות הצענו לערבב את כל המנות של כולנו ולערוך סעודה משותפת מכל האוכל, וכך עשינו. אנו מתישבות סביב האוכל וקוראות גם לקוני להשתתף בסעודה. הוא בא, ותחילה בהססנות, אחר-כך אוכל יחד אתנו, ואנו שמחות שהודות לשיטה זו אין קוני סובל רעב. פעם אחת הופיע המשגיח שלנו ביליק ונטפל אלי וביקש ממני סיגריות, דבר שלא היה בכלל בנמצא, ואצלנו בפרט, כי כל הגברים בבית שלנו לא היו מעשנים. ביליק לא קיבל את ההסבר שלי, ובמקל שהיה בידו היכה אותי על אצבעות ידי וכמעט ששברן. הכאב היה נורא, ובכל זאת לא זעקתי, אך לא יכולתי לעצור בעד הדמעות שזלגו מעצמן מעוצמת הכאב וההשפלה. היתה זו הפעם הראשונה בחיי שהוכיתי, ואין דבר משפיל ממכה.

צער הבחורות היה גדול ועמוק, הן התקרבו אלי, סבבוני כמבקשות לחפות עלי מפני בגופן הן. סבורה הייתי שישפוך זעמו עליהן, אך לא עשה כן. כשהועברנו לאחר מכן לעבודת הכבול בעיר, שוב הוכיתי בידי עלידי הצולע שהשתמש במקלו והפליא מכותיו על כל היהודיות, היו כאבי והשפלתי חזקים עוד יותר. לבי התחמץ בקרבי לגורלנו, שלי ושל חברותי. הסתרתי את דמעותי שלא יראום הבנדיטים תאבי דם היהודים. אחרי שהתאוננו בידונראט הם לא חזרו שוב להכותנו, כי היודנראט שילם להם שוחד בכסף ובמלבושים.

הימים הראשונים אחרי הכיבוש הגרמני

הנה בוקרו של יום ששי בהיר וצח. גשם קיץ קל שירד בלילה ריענן את האויר, שלוליות קטנות עדיין נראו עומדות מתברקות בשלל צבעים בזיוה של שמש יוני נאה. עם אחותי בריינדל אנו ניגשות לסידרכה אוסציוק על נהר הוימה, ובריינדל כחתולה מטפסת ועולה על עץ הדובדבנים וקוטפת פרי אדום ועסיסי. מרוצות אנו חוזרות מהר הביתה ומכינות מן הדובדבנים כיסנים. ריח המאפה מתפשט בכל הבית, ילדים צוהלים ושמחים סובבים אותנו ומבקשים את הכיסנים הטעימים. גם גיסתה של אחותי חנה, אשתו של ישראל קסל, באה עם שני ילדיה השובבים. היא מספרת שבעלה יצא בבוקר השכם עם עוד שלושה יהודים לחפור בור על הוימה. אנטון ונטשינסקי ראש העיר לקחום כשהוא מצוה עליהם לקחת עמם גם מעדרים. אני פותחת חלון, אויר צח חודר פנימה, אני רואה מכונית שחורה עולה בדרך ליד ביתו של דוד אברהם ניו'ס, עוצרת ליד הדואר וליד בית המשפט לשעבר. גרמני נמוך קומה ובהיר פנים כבן שלושים עובר ליד בית אחותי ומביט לפני הבית כמחפש מישהו, דבר המעורר בי אי-שקט. הוא רואה אותי ואת אחותי בפנים

וממשיך בדרכו. בעד החלון אנו רואות גרמני מוביל את הפליט אברהם אייזן, דיירה של בתיה-ברכה הויכרמן. פניו חיוורות, הוא נראה מבוהל; רק לפני שנתיים הוא ברח מפניהם מעיר מולדתו הרובישוב, ועכשיו השיגוהו כאן.

אני חרדה לגברים שהיו אתנו בבית, בעלה של אחותי בריינדל ובעלה של חנה, פנחס גולדפארב. אני מבקשת מהם להסתלק למחבוא, אבל אין הם רוצים. מרחוק הם רואים את אייזן רוחץ את מכוניתם של הגרמנים, וכעבור רבע שעה הוא חוזר עם הדלי בידו והם נוכחים לדעת שאמנם רק לעבודה נלקח אייזן ואין סיבה לחרדה. באותו רגע בא שוטר אוקראיני לבית ואומר לגיסי לקחת מעדר ולבוא אתו לעבודה. אני מבטיחה לו שאני מיד שולחת אותו, והוא מאמין לי, כי השייגץ היה מוכר לי והוא עוזב את הבית. מיד אני דוחפת בכח את הגיסים המסרבים להסתתר במחבוא. באותו רגע באים שני בניו הקטנים של אחי, יענקלה בן התשע וביק (בן-ציון) בן השבע. הם נשלחו על-ידי גיסי להזהירנו ולהודיענו שעל הגברים להסתתר. מנדל מרין ופישל קצנהנדלר הודיעו לאחי ויחד ברחו מהעיר. באון הפלדשר הוא שהודיע בסודי סודות למנדל ולפישל, כי הם הצילוהו משילוח לסיביר בזמן הרוסים, ואף החביאוהו בביתם, ועכשיו הוא מחזיר להם טובה. את שני הגיסים אנו מכניסות למחבוא שאיש לא יגלה אותו, אך חרדה אני לילדים ורוצה ללוותם, כי מהרחוב נשמע שאון מהבהלה שכבר קמה שם. אך הילדים אינם רוצים שאסתכן, אין מכירים אותנו, אומרים הם, ומספרים כי אחד הגרמנים שפגשם פעם אף לקחום בזרועותיו ואמר כי דומים הם לבניו. השליחים בהירי השיער והפנים ותכולי העיניים, הילדים הפיקחים והאמיצים, זה אווז בידו של זה ויוצאים כשהבעת פניהם רצינית כשל מבוגרים וחוזרים לבדם לביתם. נדהמת מהשיטה השפלה והאכזרית של הגרמני תאב הדם היהודי, השיטה בה הצליח לשבור עקשנותה של אם יהודיה מסורה ואוהבת ולאצלה לגלות ולמסור את בנה יחידה הקדוש והיקר אברהם'לה שלה, כפי שהיתה תמיד מכנה אותו, שלמענו היתה מוכנה למסור את נפשה. רעד עבר בגופי בחשבי שגם בבית אחותי בריינדל במחבוא מוסתר אחי יוסף הרש, בעלה של בריינדל, ישראל, ופנחס בעלה של חנה, ובבית האחיות וילדיהן.

לבי עמד מלדפוק מחרדה פן ינסו גם אצלה באותה שיטה. כאחוזת טירוף עברתי בריצה את החצר ובכח פרצתי לבית אחותי והוצאתי את האחיות והילדים. הבית נשאר ריק, הדלת פתוחה, ואנו עומדות בחוץ לפני פתח הבית, כשמופיע המיליציונר האוקראיני סיאנקה, רובהו על שכמו ואקדח בחגורתו, ועמו גם שני מיליציונרים יהודים שגויסו ונשלחו על-ידי היוזנראט שהוקם רק לפני זמן קצר. היה זה יאשא גולדבורד המורה למוסיקה, ובנימין גולדזמנד. הם מבקשים את הגברים, כשהמיליציונר האוקראיני פונה אלי ושואל "איפה הגברים שלכן?" גולדבורד וגולדזמנד שואלים גם הם, אך מוסיפים באידיש מעורבת בעברית "צברית": "אוועק געלעקט שוין צו עבודה", כלומר, הובלו כבר לעבודה. אני מתגברת על מבוכתי וחוזרת על דבריהם, ומוסיפה שהם שם, בהר, ועוד

ביקשתי למסור בגדים ואוכל למענם, כפי שעשו הנשים שבעליהן נלקחו והאוקראיני שוכנע והסתלק. אנו המשכנו לעמוד בחוץ כשבידינו מעילי הגברים ובקבוקי תה, וכל אימת שהתקרבו הגרמנים עם האוקראינים התחננו לפניהם לקחת מאתנו את הדברים ולמסרם לבעלים. הם כמובן סירבו, אך נמנעו כבר מלהיכנס לבית וירד הלחץ לגלות את המחבוא. כך הצלנו את הגברים שלנו. יאשא טוב-הלב ובנימין הרחום הצילו עוד רבים אחרים, אך את עצמם לא הצליחו להציל. בהגיעם לגרמנים לבדם, כשאינם מביאים אתם יהודים, בערה בהם חמתם, והם נלקחו בעצמם וצורפו והובלו יחד עם כולם. משם לא חזרו עוד, בהשאירם כאב גדול בלבבות משפחותיהם ובלב אלה שהצילו. יהודים אחרים שגויסו למיליציה היהודית על-ידי היודנראט התחמקו והתחבאו, כמו גם הפליטים מאיזדיטוטש ומפוריצקי גם הם התחבאו או נעלמו מן העיר, לילה לפני שהופיעו המודעות שעל הפליטים להתייצב בככר העיר עם תרמיליהם.

האוקראינים שבשלטון, הפלדשר באון, הרופא הוטרנירי בילוסקורסקי והכומר שפך, אהדו את יהודי העיר עמהם חיו יחדיו בידידות כל כך הרבה שנים, והחליטו למסור במקומם לגרמנים את הפליטים היהודים שבאו מהעיירות האחרות. אך תכניתם סוכלה, הפליטים שחששו לגורלם נעלמו עוד בלילה. הם ברחו לעיר אחרת. היחידים מהם שנשארו נתפסו, וביניהם המורה נטע בלובשטיין מפוריצקי, שאשתו הוציאה אותו ממחבואו ושלחה אותו עם המיליציונר האוקראיני, ואחר-כך סבבה כסהרורית, חיוורת וצרובת עיניים, סובלת סבל לא יתואר, כשהיא מאשימה את עצמה על שנשמעה לשכנתה מ.א. ששכנעה אותה שיש לשלוח את הגברים לעבודה, שהיא עצמה את בעלה ושני בניה הסתירה ולא שלחה אותם. לא הפסיקה לבכות ולא סלחה לעצמה ולשכנתה עד יומה האחרון.

הבהלה גוברת, גרמנים בלווית מיליציונרים או סתם שקצים אוקראינים שהתנדבו מרצונם לעזרתם בציד היהודים, רצים ברחובות, מתפרצים לבתי היהודים, מוציאים את הגברים, ובצעקות ובאיומים ומכות על ראשיהם בקתות רוביהם מזרזים אותם לעבר המשטרה הנמצאת מעבר לבית-העלמין הישן, בביתו של שימנסקי הפלדשר, בשכנותם של באון ובית המרקחת. העצים שצומחים בבית-העלמין מסתירים לנו, ואין אנו יכולים לראות את הנעשה שם. משמר של גרמנים שומר על הדרכים המוליכות לשם ולא נותנים לעבור. במדרכה ליד בית ברויטמן מובל וולף פישקס (שרייער), מבוהל וחיוור. הוא איש זקן, אך מיד אנו רואים אותו חוזר והלב נרגע קצת. אם משחררים זקן, סימן הוא שלעבודה חוטפים את האנשים. שמואליק הגיבן בנו של תודרוס עומד לפני ביתו, בית ברויטמן, הגבר היחיד הנראה ברחוב. בגלל מומו אין הוא חושש. אותו לא יקחו לעבודה. אך גרמני עובר עם קוליה סקיביצקי. עוצרים לידו, אומרים לו להצטרף אליהם. גם הגרמנית הרהוטה שבפיו לא עומדת לו; כשהגרמני נראה מהסס, קוליה מסביר לו שאמנם יהודי הוא. בבהלה מועד הוא להכניס ידו לשרוולים, כשלוש הוא את מעילו, שהזדרזו

אשתו ובנותיו להגיש לו. חיוורות כסיד עומדות אשתו ובנותיו היפהפיות בנות העשר והשמונה, מיותמות, כשהוא מובל ונעלם בסיבוב, ורק נשמעות עוד נקישות נעלי העץ שלו. ושוב הזדעזע הלב המסרב להאמין שאמנם לעבודה יקחו בעל מום קטן קומה וחלוש כשמואליק הגיבן.

מהרחוב שלדינו נשמע שאון. איש גבה-קומה וחזק שגרמני ואוקראיני מאחוריו, מופיע במעלה הרחוב. אני מכירה בו את מורי היקר שמואל ברוינשטיין. צווארו עטוף תחבושת לבנה הוא רץ, כשהגרמני מזרזו בצעקות ובמכות בקת רובהו על ראשו. בעקבותיו רצה אשתו ובתו הקטנה רעננה ואחותו רוחצ'ה. הוא מסב ראשו אליהן, הגרמני מוריד מכה חזקה על ראשו, והוא נופל מחוזק המכה. הוא מנסה להתרומם ושוב מועד, ושוב יורדות המכות על ראשו. נשמעות זעקותיהן של הנשים. עוד הוא מנסה להסב ראשו אליהן, היקרות לו כל-כך, ונעלם כשהגרמני דוחפו לפניו. לבי עומד להתפוצץ מהכאב הלוחץ. אני יכולה עוד להחזיק מעמד ואני פורצת בבכי, המרעיד את כל גופי.

והנה במדרכה ליד ביתה של דודתי בתי-הברכה הויכרמן מופיעים גרמני ושקץ צעיר אוקראיני, המובילים נערונת צעירה, גבוהה, דקת גוף, לבושה שמלת תכלת, וגם על ראשה מטפחת תכלת. והלב שוב מזדעזע. חייקה לרנר היפהפיה, בת השמונה-עשרה, מובלת על-ידי גרמני וקוליה האוקראיני, שכן של משפחת גולדזמד. זקופת קומה, אך ברגליים כושלות, מפגרת היא בלכתה ונשארת מאחוריהם, ופתאום נעצרת. גם מלוויה עוצרים, הגרמני נפנה אליה, ואנו רואות אותו שונה מן האחרים, צעיר יותר, צעיר מאד ופניו אינן מביעות אכזריות. ניכרת בהן מעין מבוכה כשהוא בעיניו החומות מסתכל בחייקה כמוקסס מיופיה הנדיר, ואנו שומעות אותה מבקשת בקול רועד את הגרמני לשחררה. חיוורת אך יפה להפליא בתכלת שהלמה להפליא את פניה הצחורים שעוטרם שיערה בלונדי, עיניה היפות שצבען כחול וירוק גם יחד, והגרמני מסתכל בה בהתפעלות, ואנו מבחינות נצנוץ של אהדה בעיניו, שומעות אותו אומר: כן, את לא יהודיה, יפהפיה כזאת לא יכולה להיות יהודיה! הדם חוזר אל פניה של חייקה, עיניה מבריקות בהבעת תודה לגרמני הנוטה לשחררה, כשהוא בתנועת יד מראה לה לשוב. הלב מתפעם, הוא משחרר אותה. חייקה ניצלה.

ושוב נרעד הלב כשנשמע פתאום מפי האוקראיני "קומסומו! יהודיה קומוניסטית!", והגרמני כאילו מתבלבל, מסתובב ונותן פקודה לחייקה להמשיך אתם. חייקה עם עוד שתי צעירות צורפו לגברים, שנחטפו ונורו בגלל עלילת השווא של הצעיר האוקראיני שכמובן גם הוא היה שייך רק למקהלה ולתזמורת שליד בית התרבות, שם היה פוגש אותן בתקופת שלטון הסובייטים. גם הוא ושתי הצעירות האחרות לא היו קומוסומוליות, ואף לא קומוניסטיות. כך חרץ האוקראיני את דינה. מפי אחת הגויות האוקראיניות שגרו בסביבה נודע לנו, שניסתה עוד לברוח בעומדה לפני הבור הפעור, אך כדור מרובהו של אחד הבנדיטים השיגה והיא התמוטטה ונפלה. אבל עוד התרוממה כשהיא פצועה בעינה,

ממנה זב דם על פניה, חזרה אל פי הבור שיירו בה.

רועדות ומזעזעות אנו בורחות מהחלון ואנו עוברות לביתנו. פתאום מופיע על סף ביתנו שייקעל ברנהולץ, ואחריו גרמני עם אנטון יור. בצעקות, באיומים ובמכות מזרזים אותו ללכת לפניהם. פניו אדומות ומזיעות, הוא משתעל וכמעט נשנק מהשיעול, והוא מועד בנעלי הבית שעל רגליו וכמעט נופל. אשתו הסיה רצה אחריהם ורוצה להגיש לו את נעליו ואת מעילו, אך הם דוחפים אותה והיא נופלת מתעלפת על האדמה.

והנה אנטון מופיע שנית. את שלומה'לה שנול הוא מוביל. הלב מזדעזע. שלומה'לה חיוור אך זקוף קומה, הוא הולך ובעיניו האימה, והלב מתכווץ על שאין בידך להצילו. אנו עוברות ועומדות לפני פתח ביתה של אחותי בריינדל, ורואות מרחוק את מיקיטה סוקס מוליך את בן-דודנו מרדכי זלמן גובל מפאוולוויטש. חולה הוא, ולעתים קרובות הוא מתמוטט, אני מתפללת שזה יקרה לו גם עכשיו, אולי יינצל... אך הפעם הוא מחזיק מעמד, לא קורה לו שום דבר, וברגליים כושלות הוא ממשיך את דרכו, והלב מתכווץ. הוא אבוד.

מיקיטה החרוץ מופיע שוב בדרך שליד ביתו של דוד אברהם ניו'ס הזקן. עולה הוא בריצה, מוביל את יהודה'לה גולדזמד. אני מחניקה את הזעקה בגרוני, פן ישמענה הגרמני העומד על משמרתו ליד הרמיזה ושומר על הדרך המוליכה למשטרה. בשקט צצה המחשבה במוחי: אציל את יהודה'לה, אבטיח למיקיטה תשלום, שישחררו... אך איני מספיקה להוציא מלה, כה ממהרים ורצים הם וכבר הם עומדים ליד הגרמני העומד על המשמר ליד מכביה'האש. הלב נקרע מכאב. ידידי, למה מהרת כה לרוץ לקראת המוות? בידי לחצתי על לוח לבי, מבקשת להירגע, אך לא יכולה, ואני מתייפחת כששוב עולה התמונה לעיני רוחי, תמונה שקשה לשכוח אותה.

זעקה פורצת מפי פריצל הויכרמן, את ידידה האהוב וועלוויק מובילים. אנו רואות אותו, גבה קומה, זקוף, יפה-תואר, אותו זוכרת אני בעודו ילד, כשחברתי רבקה גלר מטפלת בו ודואגת לו תמיד, כי יתום היה מאמו. הלב דואב... את לייב קייזר וידידו הפליט מעבר הבוג אייזן הוציאו מביתו של לייב קייזר ומובילים אותם למשטרה. זעקה פורצת מפי אשתו פראנוה העומדת ליד ביתנו ופורצת בריצה אחריו. הגרמני העומד על המשמר באמצע הדרך חוסם בעדה את המעבר ומכה בקת רובהו על ראשה. היא נופלת על האדמה מתעלפת. אייזן המובל מפנה ראשו אחורה אל אשתו. הגרמני המוביל אותו מוריד גם על ראשו מכה חזקה והוא מתמוטט, קם ושוב רץ לפניו. כעבור רבע שעה רואים את לייב קייזר חוזר לבדו. כבעל מקצוע שחררוהו, כנראה בגלל רמז של באון או בילוסקורסקי לגרמנים. פראנוה אוכלת את עצמה בהרגישה אשמה בכך שהעבירה את בעלה ממקום מחבואו הבטוח אצל בתיה-ברכה הויכרמן, כי סברה שמוטב שישב ביחד עם לייב ליד שולחן התפירה ויעבדו כחייטים, מאשר יתגלה במחבואו. פסח טבק בעלה של מינדל פרלמוטר מובל מבוהל, חיוור וחרד, ועם זאת שקט היה, כי סבור היה

שיחזירוהו. גם אשתו וכולנו סברנו שבאון, שעמו היה בידידות רבה כל השנים, ישחרר אותו מהגרמנים. במתיחות רבה חכינו וציפינו לראותו חוזר, אך הוא לא הופיע ולא חזר והלב כאב על פסח ועל מינדל אשתו ועל בנם איטשלה, על סבלם ועל צערם העמוק.

פרוזסיאזשני, שידע להתחבב על היהודים, רכש במהרה את אמונם של נטע קנדל ואחותו גולדה (לרנר) באומרים כי אם נמנע על ידו אסון שעמד להתרחש על כל יהודי העיירה, הוא בוודאי ימנע גם האסון העלול להתרחש על משפחתם. הם פונים להרציג גלר חתנו של יענקל בלינדר שבן-עירו הוא, וביחד הם מעבירים בדים ודברי ערך לפרוזסיאזשני. גולדה בעצמה מגלה לו סוד כמוס ומבקשת ממנו עצה: בנה בכורה ניוניק בן העשרים, שבפרוץ המלחמה ברח עם קבוצת צעירים מזרחה, לא הצליח להגיע לשם, כי הגרמנים השיגוהו והוא נמצא בעיר הסמוכה טורטשין, שם הוא יושב אצל קרובי משפחה והיא מבקשת להחזיר את בנה הביתה לחיק המשפחה, אך חרדה היא לגורלו, כי בתקופת השלטון הסובייטי עבד כמזכירו של ראש העיר דאז, שפירא. אותו שפירא חייט יהודי מדובנו חסר השכלה היה, וזקוק היה לניוניק שבוגר תיכון היה, ובגלל השכלתו וכשרונו קיבלוהו אף שבן-טובים ומבית עשירים היה, וחניך תנועת נוער ציונית.

דודו נטע דחפהו אל שפירא וניצלו בהעבריו על-ידו מתנות לשחד את שפירא, ולהציל את משפחתו העשירה מגלות לסיביר ומכל מיני גזירות אחרות. פרוזסיאזשני מקשיב בהבנה רבה, כי ידוע לו הכל, ואמנם אמת שכך היו הדברים, כי מעולם לא היה ניוניק קומוניסט, והוא מבטיח לגולדה שאם יחזור, לא יאונה לו כל רע. הוא אחראי עבורו, וגם לאחרים שיבואו גם הם. וגולדה מאמינה לדבריו וסומכת עליו. היא יוצאת ברגל לטורטשין ומשכנעת את בנה הרועד מזעם הבנדיטים, ומביאה אותו בהשפעתה הביתה, כשבקבותיהם באים כל הקבוצה; אחד אחד הם מסתננים העירה באמצע הלילה ופונים להתחבא בכל מיני מקומות. אך בטרם הספיקו ניוניק וחברו להיכנס הביתה, המיליציה כבר חכתה לו ואסרה אותו. גולדה מתעלפת פעם אחר פעם כשהיא מאשימה את עצמה על שהיא במו ידיה הביאה את בנה האהוב והמיטה עליו את האסון... נטע קנדל והרציג גלר רצים לפרוזסיאזשני ובידם בדים ועורות; הם רצים גם אל באון הפלדשר, אל בילוסקורסקי הוטרניר ואל הכומר שפך, והם מבטיחים לשחררו, אך מחזיקים אותו במרתף המשטרה שבבית וגלסקי ביחד עם האחרים שחזרו עמו והסתתרו; הנוצרים הסגירו אותם.

את שמחה'לה קראנץ הצעיר בן השש-עשרה מסר שכנו של משה מרין, שבשדה התבואה שלו התחבא. גוי זה עבד אצל חיים אידל גרינבוים ותמיד היה מתפרנס מהיהודים. הידידות שנהג לגלות כלפי היהודים נעלמה עם פרוץ המלחמה, והוא שדד את כל רכושם של מנדל מרין ופישל גיסו ושל משה מרין, הוציא את כל מה שהסתירו במרתפם כאשר ברחו מפחד ההפצצות, וכשחזרו מצאו מרתף ריק.

את מוטל ביק הוציא מביתו קוליה סקיביצקיא, והוא בפנים חיירות כפני מת,

כנראה הרגיש שלא יחזור עוד. הוא פנה אל אשתו הצעירונה היפהפיה, נכדתו של נח שמש, וביקשה לשמור על בנם ולחנכו, שתהיה לו גם אם וגם אב. עשרים ושבעה אסירים יהודיים הובלו והורדו למרתף הצר והלח של המשטרה, והשוטרים האוקראינים מהעיר ומהכפר, כחיות טרף תאבות-דם, התנפלו עליהם והתעללו בהם בעינויים שאין לתארם: עקרו את צפרני ידיהם ורגליהם והשאירו אותם שותתים דם, קשורים בידיהם וברגליהם, שמו במצחם ברזלים מלובנים באש ושרפו את בשרם, ולעגו באמרם שהכוויות הן "שמש סטלין". הם מעכו אצבעותיהם בצירי הדלתות, הכו בהם מכות רצח, והניחו לקרבנותיהם רק כשהם שכבו מחוסרי הכרה וזבי-דם, על קרקעו הלחה של המרתף. שוחד רב בכסף, בזהב ובסחורה נטלו פרוזסיאזשני, באון, בילוסקורסקי ושפך בהבטיחם לשחרר את היהודים הכלואים, אך אלה לא שוחררו ואדמת המרתף כוסתה בדמם של הבחורים היהודים הצעירים. בבוקר השכם נראה שלמה'לה, אחיו הצעיר בן השש-עשרה של ניוניק, עומד ברחוב ליד ביתנו, עיניו נעוצות בשער המשטרה ואינו זז ממקומו. לפנות ערב ראיתו מזדעזע ומחוויר, וראיתי את ניוניק אחיו מובל על-ידי שוטר מן המרתף לבית השימוש. הלב מתכווץ מכאב למראה ניוניק גבה-הקומה, הגברתן, שהפך לצל אדם, שבור וכפוף, כושל ומועד, ובקושי מגיע עד לבית השימוש. כאשר הוליכוהו חזרה אל המרתף פרץ שלמה'לה בבכי קורע לב, הסתיר פניו בידיו והתייפח. דודו נטע קנדל משכו משם והובילו הביתה. גם למחרת עמד שלמה'לה כל היום וציפה שיובילו את אחיו לבית השימוש, ומששקעה השמש וניוניק לא נראה, הבין שניוניק שוכב מחוסר הכרה מרוב עינויים. כך עברו שלושה ימי ציפיה נואשים, ואז רץ נטע קנדל לבאון הפלדשר והתחנן בדמעות שיתון לו לבקרו במרתף ולהגיש לו עזרה. אכן, פעם אחת גם קיים את הבטחתו והביקור נערך; שתיקתו בשובו מביקור זה העידה על הזעזוע שעבר עליו בראותו את מצבו.

בחפשם אחר מוצא החליטו המושלים האוקראינים לשאול את פי הגרמנים מה לעשות באסירים היהודיים, ומכיוון שבעירנו עוד לא היו אז גרמנים דרך קבע, כי החיילים הגרמנים עברו את עירנו רק בדרכם לחזית, בחרו משלחת בראשות פרוזסיאזשני שיצאה לעיר המחוז לוצק, שם שוכנת הגיסטפו, לבקש עצה מה לעשות בעשרים ושבעה היהודים ה"קומוניסטים" שתפסו, שהיו מוחזקים במרתף המשטרה. הגסטפו הבטיחה לבוא ולפתור את הבעיה במקום, ואמנם את הבטחתם קיימו.

ביום חמישי הופיעה מכונית שחורה ועצרה ליד ביתו של באון. ממנה יצא גרמני ונכנס לבית, וכעבור רגע יצאו אשתו ובתו במרוצה לחפשו, כי באותו רגע באון לא היה בבית. הם מצאוהו וחזרו תיכף עמו, ונכנסו לתוך הבית יחדיו. אחרי שהגרמני עזב במכוניתו את העיר ראינו את באון, בילוסקורסקי ופרוסיאזשני מוסרים לאנטון ונטשינסקי איזה מודעה לתלות על דלת העיריה, כלומר, על דלת ביתו של שמואל שקי ברויטמן. בהודעה היה כתוב שעל כל הפליטים היהודים מהעיריות הסמוכות להופיע עם משפחותיהם ביום ששי בבוקר בככר שליד העיריה, מוכנים לדרך; עליהם לעזוב את העיר,

ומי שלא יציית לפקודה ייענש. הפליטים המסכנים למודי הסבל הזדעזעו מהמודעה. עוד באותו ערב עזבו המשפחות או שרידיהן את הפינה החמה בבית קרוב או מכר, והסתלקו בחוסר כל ובאישון לילה את העיר. רק תושבי העיר נשארו במקום; הם היו רגועים. הדבר לא נגע להם.

קיץ 1942 בגיטו לוקאץ'

ביודנראט נתקבלה הוראה חדשה, דין חדש בשביל הגיטו. מפניהם הנרגשות והמבוהלות, ומעצבנותם של חברי היודנראט אפשר היה להבין, שגזירה רעה וסכנה מרחפת על ראשינו. כעבור זמן עברה הידיעה מפה לאוזן: הגרמנים ציוו לכל היהודים מהגיטו, גברים, נשים וטף, להתייצב כולם בככר העיר. כל הבתים ייסרקו אחריכך, לבל יישאר איש בפנים; כל הנשאר בגיטו יירה בו במקום למוות.

לפי הרשימה של אוכלוסיית הגיטו דרשו מן היודנראט שיקרא את שמות כל האנשים שיבואו לככר, לבל יחסר איש. הגיטו סער ורגש, האנשים היו מבוהלים ולבם הלם וניבא רעות. הם שאלו זה את זה: בשביל מה? הייתכן שיוציאו זקנים, חולים וילדים לעבודה? הפחד אחז אף באמידים שביניהם. אנשים רצים אל מושב היודנראט כדי להיוודע, אך גם הם אינם יכולים לתת תשובה מרגיעה, אין הם יודעים דבר. גם הם עצבניים, מפוחדים ומתוחים לא פחות משאר היהודים. אנשי המיליציה היהודית מתרוצצים מבית לבית ומודיעים להתייצב, בהזהירם לבל יעיז מישהו להישאר. האם זה הקץ? האם להשמידו הם עומדים? אין איש יכול לתת תשובה. אף הילדים מבינים את המתרחש ונרגשים ומפוחדים כמו המבוגרים. אף אחד לא עצם עין בלילה ההוא, ערים נשארו עד הבוקר כששוב הופיעו אנשי המיליציה בליווי המיליציה האוקראינית, והחלו לזרז ולגרש את האנשים מן הבתים בצעקות, בתוספת מהלומות מאלותיהם של המיליציונרים האוקראינים. משפחות משפחות עוזבות המשפחות את בתיהן בפחד ובחלחלה, תמהים על הלב הממאן להירגע אך מחזיק מעמד ואינו כושל תחת נטל האימה הצובתת אותו. האמהות נוטלות את עולליהן בזרועותיהן ואוחזות בידי הזאטוטים הרכים, ומובילות אותם אל השער שנפתח ליד היודנראט ודרכו מועברים האנשים אל הצד הארי. בככר כבר מצפה המיליציה, הפקידים האוקראינים והגרמנים מופיעים, וביניהם גרמניה צעירה, פרולין טיס, אחותו של הגביטסקומיסאר מהורוכוב.

האוקראינים תושבי העיר התקהלו סביב, נהנים מן המחזה ומחכים למחזה ולשוד שיבוא אחריו. המיליציה מתחילה להניף את האלות על ראשי זקנים שאין ביכולתם להזדרז ולעמוד בשורה. הקהל האוקראיני נהנה וצוחק ומעודד את המיליציונרים. התנהגות זאת מעידה שלא טעה הלב בחשנו רעות, שכנראה עומדים להכחידנו.

כמה זמן חלף מאז עזבנו את בתינו? אין אנו יודעים... נדמה שהרבה מאד. השמש יוקדת על ראשנו ופיותינו יבשים. הגרמניה עולה על שולחן וקוראת שמות, גם שפך, בנו של הכומר, עלה על שולחן באמצע הככר. לא שומעים טוב את השמות, ואיש אחד שקראו

בשמו איחר לגשת אל השולחן. מיליציונר בא במרוצה ומצליף על ראשו ועל כתפיו באלה, והזקן כורע תחתיו. אך הגרמניה והמתורגמן האוקראיני שלה, שהוא גם מאהבה, ניגשים אל המיליציונר המצליף, ומושכים אותו הצדה. היא אוסרת על המיליציונר לגעת, אסור לו להכות או לירות. היודנראט הגיש לה מתנות, פרוות ותכשיטים שהוכנו למענה, והתוצאה ניכרת עתה: היא אוסרת להכות וכן להיכנס לגיטו המרוקן מתושביו כדי לשדוד... אכזבתם של האוקראינים ניכרת מהבעת פניהם. והנה הודעה: נרשמים לעבודה עד גיל שלושים. ליד כל פקיד אוקראיני היושב ליד השולחן משתרע תור ארוך, והצפיפות רבה. ילדים בוכים, אמהות מחפשות מעט מים לעולליהן, אחרות מחפשות את בניהם שאבדו בתוך ההמולה, אך הלב נרגע קצת. רק לעבודה! לא להשמדה! ובכל זאת מנקרת המחשבה: אז למה גם גברים ונשים בני ששים ויותר? חנה ביילה שפילקה ואשתו של ליב פאטער, שבקושי הולכות על רגליהן, אומרות לו: עדיין אינך בוטח בהם.

אנשים נדחפים אל השולחנות, רוצים לשמוע לאן נשלחים. הפרוטקציה מתחילה להכות גלים. אלה שיש להם קרובים ביודנראט מצליחים להידחק אל מקומות עבודה קרובים. הטוב מכולם הוא כריית כבול בפודזמטשע שליד העיר. בחלקי נפל המקום המרוחק ביותר, וגם ביילה בת דודי מתתיהו הויכרמן. אנו אומללות שעלינו יהיה לעבור מרחק כה רב ברגל כשאנו כבר כושלות ולא מסוגלות אף לעמוד על רגלינו. בשורות של ארבעה אנו יוצאים כמאה איש, מלווים במיליציונר אוקראיני שרובהו על כתפו, ועמו מיליציונר יהודי, יוסף קסלמן. אנו משאירים את הגיטו מאחורינו. הילדים ואמותיהם, הזקנים והקשישים הוחזרו לשם, מודים לאלהים על שהכל עבר, הפחד חלף, ומתפללים לשלומם של הנשלחים לעבודה. עייפים ורצוצים יצאנו לדרך; בצאתנו את העיר הופתענו ממראה הנוף, השונה כל-כך ממראה הגיטו האפור והקודר. האחו ירוק, השדות מזהיבים מן התבואה המבשילה בהם, עצי הדובדבן המקיפים את בתי האיכרים משני צדי הכביש נראים במלוא הדרם עם שפע הפרי המכביד על ענפיהם.

כשטף מים שאין לעצור אותו פרצו האנשים מן השורות, הסתערו על עצי הפרי תוך שהם מדלגים על הגדרות, וירדו כנחיל ארבה על העצים עמוסי הפרי ומיהרו למלא בו את כרסיהם הריקות. להיטותם היתה עזה מפחדם מזעם האוקראינים, ופקודותיהם הנזעמות נפלו על אזניים אטומות. גם האיכרים, אשר יצאו מבתיים והביטו בנעשה, מרביתם נענעו ראשיהם בהבנה ולא הגיבו, ורק אחדים מהם גירשו אותנו במכות ובצעקות. כל זה נמשך רק כמה דקות, ואז גברו איומיהם של המיליציונרים והמשכנו בדרכנו. הזקנים והזקנות שבינינו החלו להראות סימני תשישות, ואנו הצעירים תמכנו בהם. רק לעת ערב הגענו לגרנטובקה לבית חרב ומבודד, שבו עשינו את הלילה על הרצפה המזוהמת.

למחרת הובילו אותנו לקשימיניץ. לרשותנו היה שם בית וגורן, שבהם הסתדרנו בצפיפות על קש שפוזר על הרצפה עבורנו. בהשכמת הבוקר יצאנו לעבודה בקרבת מקום. במעדרים חפרנו באדמה שבשפת הנהר, הוצאנו את הבוץ והעברנו אותו במריצות למשטח

יישוב, שם סודר החומר שורות שורות. לאחר ייבושו סודר הכבול בערימות של מטר על מטר על מטר. הקשישים שבינינו התקשו מאד לעמוד בתנאים הקשים, חלו ולא יכלו כלל לעבוד, והמפקח על העבודה, אזרח סובייטי שלא הספיק לברוח מזרחה בעוד מועד, הבין לסבלם ואף שחררם מן העבודה, וכעבור מספר ימים הם הוחזרו אל הגיטו, פרט לאלה שלא אבו להיפרד מילדיהם והעדיפו לעסוק יחד עמם בכריית הכבול: יענקל קרישטאל הצטרף לבתו בבת-יעיני בוזיה בת השש-עשרה היפהפיה, תכולת עיניים ושחורת שיער, שתלתליה הקיפו את צווארה הצחור. לבו לא נשאו להניחה לבדה, אף שכאב מאד על בנו יחידו נוניה שברח לויילנה בפרוץ המלחמה בשנת 1939 ולא נודע מה עלה בגורלו.

גם שמואל עפל נשאר עם בנו הצעיר מוטל ובתו חייקה'לה. הצעירים היו יפים, מפותחים ומוכשרים, הוא העריצם וגאוותו היתה עליהם. גם הוא דאב על גורל בנו בכורו פרויקה שגויס לצבא האדום בטרם פרצה המלחמה, ומאז לא הגיעו ממנו ידיעות כלשהן. דודי גדליהו פרלמוטר הצטרף לבתו בלה. המסכן טרם התאושש מאבלו הכבד על בנו בכורו יוסף, שהוצא להורג ונורה על-ידי חיילים גרמניים כשכבשו את העיירה רטנו, שם התגורר לאחר נישואיו. יום יום שמענו אותו מתייפח בתפילתו וזועק, כשדמעות זולגות מעיניו: "אלי, אלי, אין אני יכול לשכוח אותו..." נכדו יוסלה הקטן נולד ימים מספר לאחר מות אביו יוסף, אך הפעוט לא השכיח מלבו את הבן האהוב שנפל שדוד, ולא היה בידינו לנחמו באבלו המר. היה שם גם סנדר הכט גבה הקומה ובנו הצעיר שלמה'לה הגברתן ובתו הקטנה חייקה'לה, ואף הוא חרד ודאג לגורל בכורו יצחק, אשר כפרויקה עפל גויס לצבא הרוסי ולא נודע ממנו דבר.

מנת המזון שחולקה לנו לא היה בה כדי לקיים את הגוף גם לולא עבודת הפרך, ובשעות הערב נפוצו הכל לחפש אצל האכרים מעט אוכל תמורת הבגד שעל גופם או תמורת עבודה כלשהי שנעשתה לאור הירח. מוטל עפל עבד אצל סובצם עד חצות כדי לזכות במעט מזון. כאשר עלה בידינו להשיג תפוחי אדמה אחדים, לקטנו ענפים יבשים ושיירי כבול ובמאמץ רב בשלנו אותם. האחיות קאבילה, שהרעב הציק להן מאד, התגברו על הבושה והתחננו אלי שאתן להן מעט לחם. נתתי להן את המעט שהיה לי, והן טרפו אותו בלהיטות חייטית, אך לא היה בכך כדי לשפר את מצבן, ומדי פעם חלקתי עמן את מנתי. חובה קדושה אני רואה להזכיר כאן לטובה את המפקח זבלוצק. לא זו בלבד שלא הציק לנו בעבודה אלא להיפך, עשה ככל יכולתו להקל על סבלנו ולעודדנו. אדם צנוע היה אך משכיל ונבון; הוא נהג לעשות במלאכה יחד עמנו, ובראותו מישוה המתקשה להשלים את מכסתו היה ניגש ועושה עמו. אכן, גם בתוך שקיעת האלים הזאת נתגלה זיק אנושי שלא איבד את צלמו.

ביום ראשון לא עבדנו והורשינו לבקר אצל משפחותינו בגיטו. הם שמחו לראותנו, בפרט הילדים, והשתדלנו להביא בידינו מעט מזון שהצלחנו להשיג מחוץ לגיטו. טוב היה לשהות עם המשפחה, אך היום חלף מהר מדי, ובבוקר יום ב' השכמנו והתייצבנו בעוד

לילה עם תרמילינו, הסתדרנו ברביעיות ויצאנו בליווי יוסף קסלמן המיליציונר מטעם הוונדראט. שותפו האוקראיני הצטרף אליו רק מאוחר יותר, ויוסף לא מנע מן הצועדים לקפוץ בדרך לביתו של איכר זה או אחר לרכוש דבר מאכל אם היה לך ממה לשלם לו. פעם אחת, באחד מימי ב' אלה חלפנו על-פניו של איכר שהלך באותו כיוון והוליד לפניו פרה. ברכנוהו בברכת בוקר טוב, והוא ענה בשפה רפה ובמבט מושפל. אנו צעדנו ברביעיה האחרונה, וכשהגענו לידו הוא רמז לנו להתקרב, ובדברו כאילו אל עצמו אמר: "כמה צעירים אתם, רעננים ויפים... חבל לי עליכם. אני מכיר את הוריהם", המשיך למלמל בקול נמוך בהפנותו אלי את מבטו, "אביך שירת עמי בצבא הצאר, יהודי הגון, ישר וטוב לב היה. לי קוראים סירוצינסקי, בני הוא מזכיר במועצת המחוז בהורוכוב, ואנחנו תמיד ביחסים טובים עם היהודים, לכן חבל לי עליכם..." לאחר שתיקה ממושכת הוא מוסיף בהססנות: "בשביל פרה זאת נאלצתי ללכת עד קראסנוסטב שליד קאוועל, ובקרבת היער ליד אחד הכפרים ראיתי דבר נורא, קשה לי לדבר על זה, קשה לי אפילו להרהר במה שעניי ראו. חבל לי עליכם, סלחו לי אם העכרתי את רוחכם". האיש השתתק, הפצרנו בו ושאלנו לפרטים אך הוא הגיב בשתיקה ועד מהרה פנה אל דרך עפר צדדית העולה לגרנטובקה וליסטופולבקה, המושבות הסמוכות, ונעלם מן העין.

חזרנו על הדברים באזני חברינו, וברוח קשה המשכנו את דרכנו אל מכרה הכבול. החלטנו לשגר שליח אל ביתו של האיכר כדי לחקרו. הנציח ומניה ברנהולץ התנדבו למשימה זו, אך סיפורן היה שונה מעט ומעורפל לא פחות. האיכר פחד מאשתו ולא רצה לפצות את פיו, ואשתו דרשה שלא ננסה לדובבו ולהוציא פרטים מפיו, פן ייוודע הדבר לגרמנים ויסכן אותם. גם שבוע זה עבר, שבוע קשה מאד. בבואנו אל הגיטו בסוף השבוע עשתה לה השמועה כנפיים והותירה על כולנו רושם קשה ומאיים. נחמה בס, דודתי בתיה ברכה ובתה חיה, שהכירו את האיש ואף היו בידידות עם בנו, יחסו חשיבות רבה לדברים; איכר זה הוא אדם ישר ואין להקל ראש בדבריו. מצב רוחן הועכר, אך היו גם רבים שמיאנו להתייחס ברצינות אל הדברים ונתנו להם פירוש שונה או שטענו שדברי כזב ורשעות הם ומוטב למחותם מן הלב.

ביום השני הבא, בדרך אל העבודה, נכנסתי לחצרו של האיכר ברוביטש שהיה מכר שלי, והנה כל ההולכים רצו בעקבותי למרות צעקותי ואיומיו של יוסף קסלמן המיליציונר. כעדר פרא פרצו אל שדהו של האיכר ואספו מכל הבא ליד, מלפפונים, תפוחי-אדמה, מילאו כיסיהם וסליהם. קסלמן גער בהם, אך האיכר ובתו הבכורה מאנקה שהיו עדים למעשה, אמרו: אנו מרשים לכם לקחת, קחו מה שדרוש לכם! הם גם סירבו לקחת כסף, והוסיפו: שיאכלו, לפחות לא ירעבו גם עכשיו... לא נקח מן האומללים האלה! דמעות עלו בעיניהם באמרם כך. גם הפעם בקשנו הסבר למלים הסתומות, אך הם השפילו מבטיהם ולא ענו דבר. לפתע הפסיק הזקן את שתיקתו, התרחק מן האנשים ורמז לי ללכת אחריו אל אחורי הבית. גם בתו הצטרפה אלינו שם, ומעט מעט הם סיפרו לי,

בקול רועד וחנוק, בחפשם את המלים הממאנות לעבור את דל שפתותיהם, את אשר ראו עיניהם. אין הם יכולים להירגע מן המחזה האיום: בחלקת שדה שחתנו ירש מאבותיו בסביבות טורטשין הבשילה התבואה והם יצאו עם כל המשפחה לאסוף את היבול. בטרם סיימו את המלאכה הופיעו משאיות עמוסות המוני יהודים וקרבו אל החורשה הסמוכה, שם הורדו היהודים ליד בורות פתוחים, הופשטו ערומים ונורו למוות, אחר־כך הושלכו אל הבורות ונקברו בהם. באמרם כך פרצו מאנקה והזקנה בבכי, האחות הצעירה הצטרפה אליהן ואף בעיני הזקן בצבצו הדמעות. תגובתי הראשונה היתה: "אז למה אתן בוכות?" עקיצה זאת היתה ביטוי לחשד שלי, כי בזדון מנסים הם להפחידנו. אך מאנקה השיבה: "היום הם מחסלים אתכם ומחר יבוא גם תורנו..." והיא מיהרה להצטלב.

לבי פעם בחוזקה ונדמה לי שגם אזניהם שומעות את הלמותו. הדם עלה לראשי ולא ידעתי את נפשי. הרגשתי שאמת דברו, דמעותיהם העידו על כנות הדברים ועל הזעזוע שהמראה גרם להם, וחשדותיו נגוזו. את מקומן תפסה החרדה והאימה על הצפוי לכולנו, גם אם הלב ממאן לקבל, מסרב להאמין.

בקשתי מן האיכר שירשה לי לקרוא לגיסי ישראל פישר וליוסף קסלמן, ולבקשתי הוא חזר על הסיפור באזניהם, תוך שהתחנן שלא נגלה לאיש את מקור הידיעה. הפעם הוסיף והזכיר, שמפי סירוצינסקי הזקן שמע על צעירה יפהפיה שנמלטה ערומה מתוך הבור לביתו של איכר. הבעת פניהם של גיסי ושל קסלמן ענתה בהם, שגם לבם נמלא אימה ופחד. בדרך אל מכרה הכבול לא גילינו לאיש את אשר נודע לנו, אך לא הייתי מסוגלת להתחיל לעבוד. השתטחתי פרקדן על הארץ, עיני בהו לעבר השמיים הכחולים בזיו יום נאה של שלהי קיץ, והגיתי בעולם יפה זה שעוד מעט יקיא אותנו מקרבו, על שמיים בהירים אלה העומדים להתמוטט עלינו. שוב ושוב חזרו ועלו לנגד עיני פני האיכר, שוב הדהד באזני סיפורו המזוויע, ובעיני רוחי חזיתי את מחזה האימה שהוא ניסה לתארו לפנינו. המפקח זבלוצקי, הפיקח והנבון, לא שאל ולא הגיב על התנהגותי. רמזים שונים בהתנהגותו ובמצב רוחם של שאר בני החבורה אמרו לי שהכל כבר יודעים, וכאשר לבסוף הציע לי להתחיל במלאכה השיבותי לו שאם אעבוד בחריצות ואם לאו, הגמול האחד המצפה לי אינו אלא כדור בראש. הוא הפנה מבטו לצדדים ולא ענה דבר.

למחרת היום, עצבניים ומבוהלים, מהרנו לשגר מכתב אל אחינו שבגיטו. כל אחד לשל לתוך המעטפה פתק עבור יקיריו, ואחת המפקחים לשעבר, שאחיו היה במיליציה בעיר ולפיכך הורשה לצאת ולבוא בגיטו, נטל את המעטפה שבתוכה הוכנס גם מכתב עבור היודנראט. ההמתנה לשובו נראתה לנו כנצח, אך בידו היו מכתבי הרגעה לכל אחד מאתנו מאת בני משפחתו, כאילו עולם כמנהגו נוהג ואין בדברינו כל ממש. לבי לא אבה להשלים עם רגיעה מזוייפת זו, ראיתי את הסכנה הנוראה שבהכחשת המציאות מתוך עצלות... בינתיים הגיעה השמועה על הטבח השיטתי והנורא ממקור שלישי, איכר ששמו מרוזוב, שגם הביא מלוצק ארון ושאר חפצים מגיטו לוצק שחוסל. מדהים היה לראות,

שאלה שהביאו את הבשורה הנוראה על גורל יהודי לוצק הביאו עמם סלים מלאים תפוחים מגנתו של אותו מרוזב: עד כדי כך הגיעה השאננות העצלה.

מעתה היה כל יום שחלף קשה מקודמו. אש בערה בקרבי על שהזמן חולף ללא מעש. משהו בתוכי התקומם והתמרד בחוסר האונים, באדישות ובהשלמה עם הצפוי לכולנו. יום ולילה אימצתי את מוחי וחפשתי דרך פעולה, ותחושת הבדידות הלכה וגברה, ועמה מועקה ומצוקה. רבים החליטו שלא לשוב אל הגיטו בסוף השבוע, פן נלכד שם, שכן במצבנו כאן לפחות אין אנו כלואות. אני החלטתי ללכת בכל זאת. הדרך "הביתה" היתה שונה מן הפעמים הקודמות. הכל התנהגו כעדר צאן מבוהל והתנהלו בתנועות חפוזות ועצבניות. עם בואנו הוקפנו המון אנשים אשר ביקשו לשמוע את הידוע לנו. איציק פילר, בעלה של פסי פרלמוטר, שפרינצה הויכרמן ובעלה, לייבל גרין, מנדל מרין וגיסו פישל, ד"ר שמפן, חנה כהן, דודי מאיר גובל ואשתו בריינדל, ועוד רבים אחרים, מילאו את ביתנו וציפו לבואי הרגשתי שכאן אין אני בודדה, והם הצטופפו והטו אוזן קשבת לדברי. כאשר סיימתי הרגשתי שגם הם נתנו אימון לסיפורי האיכרים. בדממה רבת משמעות קמו ופנו איש איש לביתו, מזועזעים ותמהים על הצפוי לנו.

למחרת זומנתי אל היודנראט לבירור על הפאניקה שאני ועוד מספר אנשים עמי מעוררים בגיטו. לפי שעה לא נעניתי להזמנה. ברחוב התגודדו היהודים קבוצות קבוצות ושמעתי אותם מתווכחים בלהט, ורבים מהם אמרו ששקר דיברו האיכרים כדי לרפות את רוחנו, ושהגרמנים זקוקים לכח-אדם במלחמתם וכל עוד אנו מועילים להם לא יפגעו בנו. שואליק פרלמוטר שילם למכרו הטוב אנטון הגבוה מהלטשין בבדים יקרים כדי שישע ללודמיר לחקור על הנעשה בגיטו שם, והלז חזר ואמר ששורר שם שקט. דיווח זה הפריך את המידע שהביא דיזין שימנסקי לפני כן על שגיטו לודמיר עולה בלהבות. האנשים בחרו להאמין במה שנוח להם ומעדיפים על המידע האמין של דיזין את שקריו של אנטון, אשר מן הסתם כלל לא נסע לשם.

הגרמני סגנו של הפוליצימייסטר, וואכמייסטר גרעדנער, לבוש לאחרונה דרך קבע מעיל גשם, ועל שכמו מקלע או כלי נשק אחר; יום יום הוא משכים ויוצא אל אם הדרך וממתין לשיירה הגרמנית הבאה מהורוכוב ומצטרף אליה.

נוניה פישקעל מהורובישוב, העובדת אצל הגרמנים כפועלת נקיון, שאלה אותו לאן הוא נוסע, והוא אמר לה שעניו חולות ועליו לפנות לרופא עיניים בלודמיר. למחרת אמר שעליו לנסוע שוב ללודמיר כי העין כואבת; ואולם, בשובו סיפר למתורגמן רוסציק על העיר לוצק שהוא חוזר ממנה, והשקר גרם לה להרהר בדברים שהוא מבקש להסתיר ממנה.

לפתע החלו היהודים לנהור אל בית-הכנסת הטשורטקאי, וגם אנו הלכנו. כדי להיכנס לבית-כנסת זה יש לכופף את הראש כי הכניסה נמוכה מאד; הבנין מט ליפול ומחציתו שקועה בתוך האדמה. בביתם של מירל ואחותה, התופרות הכפריות, רווקות

זקנות, גרים גם אסיה ברנהולץ ומשפחתה. אנו פוגשים אצלה את אפרים בנה הנשוי, המתגורר בקובל. ספק שוכב ספק יושב, הוא נראה עייף ומיוזע, פניו נפוחות מבכי ועיניו אדומות. הוא מספר על אשר עבר עליו תוך התקפי בכי פעם אחר פעם. הוא הועסק על-ידי גרמני, והלה רץ לפתע הביתה וציווה עליו לרדת מהר ולהתחבא במרתף עד שובו: מחסלים את הגיטו, יורים בכל היהודים. לא הועילו לו לאפרים תחנוניו שיניח לו לשוב אל אשתו וילדיו, האיש דחפו בכח, נעל אחריו ויצא במהירות מן הבית. אפרים חזר ועלה במדרגות והציץ דרך סדק; המחזה שראה הקפיא את דמו, ועל כרחו הוא חוזר ורואה בעיני רוחו שוב ושוב את אחיו יושבי הגיטו, צעיר וזקן, נשים וטף, מובלים בצעקות ובמכות אכזריות הניתכות על ראשיהם, הם רצים וכושלים, וכל הנופל או מפגר נורה ונהרג מיד, ונשאר במקומו מתבוסס בדמו.

אפרים התרחק מן הסדק, אך קול הצעקות, היריות, בכי הילדים ואנקות הגוססים המשיך להדהד באזניו, והוא התעלף. כאשר שבה אליו הכרתו כבר ירד הערב, ושקט השתרר מסביב. קול המפתח הסובב במנעול, הוא שהעירו; בראותו שאפרים עלה במדרגות הוא גער בו, שכן לו נתגלה יהודי מתחבא בביתו היה ממיט אסון עליו ועל בני-ביתו. הגוי ציווה עליו בקול נרגש להסתלק מיד ולנוס אל היערות או אל השדות, ובלבד שיתרחק מן העיר ולא ישוב אל הגיטו בשום מחיר. "ברח רחוק, רחוק ככל שתוכל!" מסיים הגרמני ונועל אחריו את הדלת.

אך אפרים מתגנב תחילה אל הגיטו הנטוש, נכנס אל ביתו ופונה אל המחבוא שהתקין לעת צרה, בתקווה למצוא שם את אשתו ואת ילדתו הפעוטה; אך דלת המחבוא נפרצה. בחשיכה הוא ממשש בעריסתה הריקה של התינוקת, ומוצא בה רק את נעליה הזעירות. הוא החניק את האנחות העולות אל גרונו, נטל את הנעליים והכניסן אל כיסו, וחזר והתגנב אל צדו ה"ארי" של העיר בדרכו החוצה. למרבה המזל לא נתגלה, והוא מיהר בשבילי היערות לעבר קופיצ'וב אל אחותו פרידה. כחיה נרדפת הוא רץ עד שאפסו כוחותיו, ומשהתיישב לנוח קמעה חטפתו שינה. לפתע התעורר לקול מטחי ירי, ובזחילה התקרב אל המקום וראה...

כאן גוברת סערת רוחו, והוא בוכה ומתייפח מבלי יכולת להמשיך בסיפורו. כעבור שעה קלה הוא משתלט על עצמו ומשלים את סיפורו הנורא: ממחבואו ביער ראה הכל, ולעיניו נרצחו תושבי הגיטו, וביניהם אשתו האהובה וילדתה הרכה, בבת עינו, והושלכו בזה אחר זה אל הבור הכרוי בירכתי היער. כעת נפרץ מקור דמעותיו, הזוועות שראה חוזרות ועולות בעיני רוחו והתייפחיותיו גוברות, עד שאחד הנוכחים מביא לו משהו להרגעה ומבקש שלא להטרידו עוד בשאלות.

חיזור כסיד עמדו בתי-ברכה ובתה חיה ושמעו את דבריו. הן קראו לי לצאת אתן, ולייבל קיזר חבר היודנראט, שתמיד הפגין אופטימיות, בא אחרינו גם הוא, חיזור ומזועזע עד אימה. הפעם אינו מוחה כאשר בתי-ברכה מפטירה "גם אותנו יחסלו

בקרוב", ואינו מאשים אותה בזריעת פניקה. אין ספק שהשואה קרבה ובאה גם עלינו. לייב קייזר שולח את נוניה פישקעל העובדת אצל הגרמנים אל מחוץ לגיטו, אל המקום שבו עומד ההוכמיינסטר גרעדנער ליד האופנוע שלו, על גבו מקלע עטוף בכיסוי ירוק, בחגורתו אקדח, ודרך משקפיו הכהות הוא צופה דרומה אל הדרך היורדת מדיוויליטש, משם עומדים הגרמנים להגיע מהורוכוב, על-מנת להצטרף אליהם בדרכם אל לוצק. בחיוך מעוות שאין בו כדי להסוות את העצב על פניה, היא שואלת אותו לאן הוא נוסע, ושוב הוא משקר לה וחוזר על הבדייה בדבר רופא העיניים מלודמיר, אך היא אומרת לו שהיא שמעה אותו מזכיר את לוצק והיא יודעת היטב על המתרחש שם. אז הוא מודה ואומר, כי כל הגיטו נדבק בעגבת ולא היה מנוס מחיסולו; הנה כי כן, לא רק את נפשם הם נוטלים מהם, אלא גם את כבודם הם מחללים בזדון-לב.

היא שואלת: ומתי יגיע תורו של הגיטו שלנו? "פה זה לא יקרה!", הוא אומר, "לכל היותר הזקנים והחולים, אך לא הצעירים כמוך, נאנה". ולפתע הוא מוסיף בהתרגשות: "הו, נאנה, זה היה נורא! יפהפיה אחת, יפה עוד יותר ממך, יופי נדיר שאין דומה לו, סירבה להתקרב אל הבור, ועירומה כולה פתחה בריצה ונדמה היה שהנה, עוד מעט יעלה בידה להיעלם בין עצי היער הקרוב, אך מטח היריות השיגה וריסק את גופה הנפלא... יפה כל-כך, צעירה כל-כך!"

החיוך הקפוא על שפתיה של נוניה דמה עתה להעווייתו של ילד המנסה לדחות את הבכי הפורץ ועולה מגרונו, והייאוש ניכר בקולה כאשר שבה אלינו וסיפרה בקול חרישי וחנוק את הדברים מבלי שהחסירה דבר. דוממים וקפואים הקשבנו אל גזר דין המוות שלנו, שמועד ביצועו נראה עתה קרוב וכמעט וודאי. לייב קייזר, שגם הוא היה בין השומעים, מיהר אל היודנראט. אנו ידענו שגורלנו נחרץ ועלינו לעשות משהו, שאם לא כן הרי נמות כולנו, וכל רגע החולף ללא מעש הינו גורלי עבורנו. הבנתי שהיאוש והאדישות אינם אלא סיוע למבקשי נפשנו, ויש לעודד את האנשים לפעול ולעשות להצלחתם.

אין צורך לומר שלא חזרנו באותו יום אל מקום עבודתנו. כשלעצמי, היה עלי להישאר עם אחיותי וגיסתי ועם ילדיהן, שכן אחי וגיסי נעדרו מן הבית. אם לא אני, מי ידאג להן? ואז הבחנתי באיכר אחד שהכרתי, מן הכפר זורוב, אדם ישר-דרך הנמנה עם אשתו על ה"סובטניקים" שיום המנוחה שלהם הוא בשבת ולא ביום ראשון כשאר הנוצרים. משכתי אותו אל דירתו של ד"ר שמפן בבית של יואל גינזבורג, ששתי יציאות לו, אחת בצד ה"ארי" ואחת לצד הגיטו. סיפרתי לו על קצו הקרוב של הגיטו, ובקשתי להחביא את משפחתנו אצלו. ד"ר שמפן, שנוכח גם הוא בשיחתנו, ביקש מיד להצטרף אלינו יחד עם ברכה שנול.

האיכר נבהל, הוא לא יוכל בשום אופן לכלכל בסתר כעשרים איש, זה יותר מדי ומסוכן מדי. הוא ניאות לקבל אותי לבדי, ואף הציע לי להצטרף אליו בו במקום; מוטב לנו להסתלק מיד, בטרם תתרגש עלינו השואה, בעוד איש לא יחשוד בו. הוא יחביא אותי

בעגלה שלו ויסע ללא כל שהיות. אך לא יכלתי להסכים לכך, והפצרתי בו לבוא בחצות הלילה וליטול לעצמו את הבגדים והסחורות הרבות שעדיין נותרו לנו; בלעדי אחיותי וגיטתי לא אלך לשום מקום! האיש הבטיח להיוועץ עם אשתו, ואם היא תסכים הוא יבוא בחצות הלילה כהצעתי.

בערב ההוא לא פשטתי את בגדי, ובשכבי על מטתי לא יכלתי לעצום עין, אך כאשר האיר הבוקר הוברר לי שהאיכר לא יבוא עוד. הלכתי אל גדר הגיטו שלייד בית משפחת קבילו הגובל עם גן בית הספר הפולני, חכיתי עד שיופיע המורה שלי לשעבר לוקאשק, שהיה עתה מנהל בית הספר, וקראתי בשמו. הוא התקרב אלי, סיפרתי לו על הצפוי לנו ובקשתיו שיקח אותנו לביתו. תשובתו היתה שאותי לבדי יוכל לקבל, וגם זאת רק אם אשתו תסכים לכך. מאוחר יותר העביר אלי תשובה שלילית. בפתק ששלח לי הביע צער על מצבנו, אך המעשה מסוכן מדי: האורגניסטר שחזר זה עתה מלוצק סיפר לו, שהמחביא יהודי בביתו שם נפשו בכפו.

לא אמרתי נואש: שלחתי אליו את ליובה בת אחותי, נערה בלונדית יפת תואר הדומה מאד לבתו של המנהל. חשבתי שאולי, כאשר יראנה, ישנה דעתו וירצה לקבלה לביתו, כך שלפחות לה יימצא מקום מבטחים. מסרתי לידה דלי שבתוכו טמנתי פרווה חדשה שלי, ועם מטאטא בידה השנייה שילחתיה אל מחוץ לגיטו. את הפרווה לקח ממנה, "לשמור אותה למעננו", את הילדה שילח חזרה... אלי, חשבתי, מה עוד אוכל לעשות? האם נגזר עלינו להשלים עם הבור הפעור הממתין לנו? כה צעירים אנו ותאבי חיים...

בבית אחותי אשר מחוץ לגיטו עדיין נותר המחבוא שהכינונו בזמנו, אך כעת מתגורר בו אוקראיני מהווימה שאינו נראה לי מהימן ביותר. המחבוא מצויין, איש לא יוכל לגלותו, וגם הוא אינו יודע דבר על קיומו. למרות אי-האיומן כלפי האוקראיני החלטנו בלית ברירה לדבר אתו, והוא הסכים להתיר לנו להשתמש במחבוא. למשך היום השארנו איפוא את הילדים שם, אך בערב אספנו אותם הביתה. עדיין נרתעות אנו מלהישען על האיש ההוא, ומחפשות בקדחתנות פתרון יותר אמין. איכרה אוקראינית טובה הסכימה לקבל אליה את התינוק של חנה אחותי, ואנו מצפות לבואה הלילה לקבלו. הדבר חשוב, כי אם נימצא במחבוא עם התינוק בן השנה, הוא עלול להביא על כולנו אסון בבכיו. האשה לא הופיעה באותו לילה, ולמחרת התנצלה והודיעה שלא תוכל לקבלו, שהרי מהול הוא והשכנות עלולות להסגירה על שהיא מחביאה בביתה תינוק יהודי. כעת נראית אחותי אומללה ואובדת עצות, עד כדי כך שמישהו לוחש לה להשאיר את התינוק בגיטו ולהציל לפחות את עצמה. מזועזעת וחיוורת היא יושבת ומחרישה, כשהבעת צער ויאוש נסוכה על פניה.

בערב נפגשנו, כל החבורה, בביתו של שמעון טוטר המלמד, עם בחור כבן עשרים ושש, בנם של זוג זקנים מפליטי לבוב בשם לוטרינגר המתגוררים בקרבת מקום עם בתם הנשואה, בעלה וילדם בן השנתיים. הבחור גבה קומה, שרירי ואוהב ספורט; הוא קצין

בפודחורונזובקה הפולנית. הצעתו: להתארגן לכנופיית פרטיזנים... אני מתקשה להבין כיצד ניתן הדבר לביצוע ללא כל נשק, והוא מסביר: תחילה מתנפלים על שוטר בודד מן המארב וגוזלים את נשקו; מכאן והלאה אפשר לאלץ תחת איום נשק זה את האיכרים שנפרוץ לבתיהם בלילות למסור לנו את הנשק החבוי בבתיהם.

הצעתו מתקבלת; מנהיגותו של בחור בעל בטחון עצמי וכושר פיסי משכנעת את ההססנים. על קבוצתנו נמנים בעלי מקצועות מועילים כגון ישראליק שניטר שהוא מכונאי, ד"ר שמפן הרופא, שהוא מצוייד בתרופות ובמיכשור בסיסי, אפרים ברנהולץ הבקיא בשבילי היערות, וכן מספר בחורים אשר שירתו בצבא הפולני וצברו נסיון בפעילות צבאית ובהפעלת נשק. אנו קובעים מפגש בחצות הלילה, אנו נצעד במהירות אל היער הסמוך, מרחק כשמונה קילומטר, ודרך שבילי היערות נעבור עד ליערות פוליסיה העבותים, שם בוודאי יעלה בידנו ליצור קשר עם קבוצות פרטיזנים ולהצטרף אל אחת מהן. מעודדת וגם מעט משולהבת אני חוזרת הביתה, כשבלבי מכרסמת הדאגה לגורל שאר בני המשפחה. קשה לי להפקירם לגורלם, אך הרעיון שהם מעלים להצטרף גם הם אל הפרטיזנים נראה בלתי־מציאותי בגלל הילדים הרכים.

לקראת חצות אני משקיפה במתחיות בעד החלון. אין שום זכר למתאספים, השמיים בהירים והירח המלא שופך אור בוהק על רחובות הגיטו. בדממה מוחלטת מהדהדים צעדיו האיטיים של המיליציונר השומר על הגיטו הפוסע אנה ואנה. כל רשרוש, כל חריקת דלת הנפתחת תגיע מיד לאזני הכרויות; כל צל נע בתחום הגיטו יעורר את חשדנותו, והוא לא יהסס כלל להפעיל את נשקו, ואינני מעלה על דעתי לנסות לצאת אל הרחוב.

בבוקר אני פוגשת מקצת מחברי הקבוצה, מאוכזבים גם הם, עייפים מן התצפית הממושכת ומדוכאים. אנו מחליטים שהערב נתכנס ונצא ויהי מה; אך שוב אין איש מעיז לצאת מפתח ביתו. מסתבר שגם לשאר חברי הקבוצה קרובים וילדים רכים, ונשותיהם מעכבות אותם. לישראל שניטר ילדה יפהפיה כבת שנתיים, בבת עינם שלו ושל אשתו, יקרה להם יותר מחייהם עצמם... ואם תתלווה הילדה אל היוצאים, עלול בכיה להסגירנו. גם לוטרינגן מנהיגנו היה משאיר אחריו אחות עם ילד רך והורים שאינם זקנים ממש, אך מבוגרים מכדי לעמוד בתלאות המצפות ליוצאים. איך ינטוש את הוריו האהובים והיקרים ויפקירם לגורלם המר? גם אם ברור לך שלהישאר פירושו אבדון, ולא נותר בידך אלא למלט את נפשך, הרי הלב מסרב לקבל את הדבר. איך תפקיר את רעייתך האהובה, את התינוק אשר הביא לך אושר כה רב, ואתה מוכן למסור נפשך למענו?

אמרתי לברכה שכול: אין להאשימם, אך אסור לנו לסמוך עליהם! הם אבודים... עלינו לחפש דרכים אחרות, איש איש לעצמו. לפנות ערב ציפינו לבואו של מאיר אטלס איש היודנראט; להוטים היינו לידיעה כלשהי, אולי שמועה טובה למען השינוי, וגם לשמוע עצה טובה מפיו. ממראה פניו ידענו מיד שציפיות אלה היו לשווא. "מה נשמע, מאיר?"

שואלת ברכה שנו. "שום חדש", הוא משיב, "רע המצב עד מאד" ... ובפנים חיוורות הוסיף בקול רועד, כשהוא משפיל עיניו, "עלינו למות!" נדהמת מן המלים הנוראות ומן היאוש שבקולו, ואולי מתמרדת מנימת ההשלמה שבקולו, אמרתי בלבי "לא! לא אלך למוות! איאבק בכל הדרכים האפשריות!"

באותה שעה גמלה בי החלטה נחושה לנוס, להיאבק בכל הדרכים האפשריות, וגם אם ישיגוני כדוריהם של הרוצחים, לא יהיה זה מתוך כניעה והשלמה. נסיתי לדבר על לבו של מאיר, אך דברי נפלו על אזניים אטומות; תמיד עקשן היה, ונסיתי לפחות לעודדו. אך דבריו לא היו חסרי יסוד: הוא הכיר היטב את טיבה של האוכלוסיה הסובבת אותנו, את טבעם של האוקראינים הלהוטים לשפוך את דמנו לא פחות מן הגרמנים. ואכן, מידיהם נהרגו הוא ואחיותיו; הם הסגירו אותו ואת אחותו האהובה ברוניה, ואף התעללו באחותו מרים ובאשתו וביתרו את גופותיהם, לאחר שעלה בידם להימלט מידי הגרמנים בעת חיסול הגיטו.

הרופא הזקן ד"ר טורבטשסקי, פליט צ'נסטוכוב שהתגורר מחוץ לגיטו אצל הפולני לנצינסקי, בא לגיטו והביא עמו חדשות: הוא קיבל מכתב מבנו שבלודמיר וקראו לפנינו בקול נרגש. "גיטו לודמיר עולה בלהבות, השריפה גדולה מאד, כותב הבן, עלינו להיות עכשיו יחד, או שאני אצטרף אליך, אבא, או שאתה תבא ותהיה עמי. אנא, תן תשובתך מיד!" את המכתב הביאה שליחה מיוחדת, דודתו הנוצרית של הבן. רעד עבר בגופי, וכל יושבי החדר נראים מזועזעים. התקרבותי אל הרופא ושאלתי מה החלטתו, והוא משפיל את עיניו הדומעות ואינו משיב דבר. כמה סבל, כאב ויאוש הביע מענהו האילם... בלבי גובר הצער והרגשת השכול על הרופא, יהודי טוב וידיד יקר, ונסיתי לעודדו בדברים. "זקן אני", הוא עונה, "שבע תלאות אני, אין בי כח להתמודד עם גורלי. כאן אשאר. אתם, הצעירים, כוחכם במתניכם, קומו והצילו עצמכם!"

ברכה שנול ואני יצאנו מן החדר, לבל יראה את הדמעות הזולגות מעינינו. הרציג גלר ואשתו שרה בלינדר נראים עומדים ליד הגדר המקיפה את הגיטו, ועמם בתו של יענקל ויינער; מבעד לבגדיו ניכרת הסחורה שכרך על גופו, בלכתו אל חתנה של מיקיטיכה בן-עירו לבקשה להציל את משפחתו, להוציאה מן הגיטו. עדיין לא החליטו לאן ישימו פניהם לכשיעלה בידם לצאת: עם הילדים יקשה עליהם מאד להצטרף אל יושבי היערות, ומעדיפים היו למצוא מחסה אצל איכר מהימן.

בתוך הגיטו רבה ההתרוצצות, וכל מי שבידו רשיון כבר יצא ממנו. משרד היודנראט ריק מאנשים: גם הם מנסים להציל את יקריהם. אני ניגשת אל שלמה שיינר השוהה אצל אנטון מהאלשון, ליד ביתו של משה קפוסטה. מראהו מעורר רחמים: חיוור הוא כסיד, כולו עור ועצמות, ודומה כמי שבן-לילה קפצה עליו זיקנה. לשאלתי, האם נעשית פעולה כלשהי מטעם היודנראט לברייחה מן השואה המתרגשת עלינו, הוא עונה בקול רועד שלא ידוע לו דבר, ייתכן שכל אחד מסדר משהו לבני ביתו, אך הוא עצמו לא עשה עדיין כלום.

ואכן, עיני רואות שכל משפחתו עדיין בבית. מעבר לגדר, בצד ה"ארי", נראית קבוצת צעירים וצעירות מבניהם של חברי היודנראט או ממקורביהם, תרמיליהם על שכמם, נרגשים וחסרי מנוחה, מתכוננים לעזוב את העיירה. מסתבר שבעזרת היודנראט השיגו רשיון יציאה לעבודה ביער. גם לו רציתי בכך לא היה לי כל סיכוי להצטרף אליהם, כי אין לי כל קרוב או ידיד ביודנראט.

עתה אני מצטערת על שלא יצאתי עם קבוצתי לעבודה ביום ד'; אין כל אפשרות לצאת שמה בגפי, כי יהודי בודד יירה ללא כל אזהרה. ואף-על-פי כן, בהרגישי שהמלכודת סוגרת עלי, החלטתי לנסות להצטייד באישור יציאה כלשהו, ובלבד שאמצא עצמי מחוץ לעניבת החנק ההולכת ומתהדקת על צווארי. כרכתי תחבושת על רגלי ושמתי פני אל ד"ר שמפן, לבקשו לקחתני אל המרפאה אשר מחוץ לגיטו. בדרכי עברתי ליד משרד העבודה; נכנסתי ומצאתי בו רק את הפקיד הפולני, בחור טוב המוכן לצייד אותי באישור ואף להפקיד עלי שוטר ללוותני. שלפתי מתחת למעילי יריעת בד וילונות שנטלתי עמי למטרה זו, ומסרתיה לו לאות תודה. לבי דואב על שאין בידי אפשרות לצרף אלי את משפחתי, אך לילדים מתחת לגיל ארבע-עשרה אין נותנים אישור יציאה לעבודה...

ברכה שנול וברושקה שטרימל, שסיפרתי להן על הצלחתי, נענו להצעתי ומיהרו לסדר גם להן רשיון כדי להצטרף אלי. בעצם, ברושקה שנול, ארוסתו של שלמה'לה המנוח שהיה אחיה של ברכה, שיכנעה את ברכה ללכת אל אנטון האוקראיני ולבקש את חסותו, והלה הבטיח להשיג להן מפתח ל"קפלידה" שבכרך השוק ולהחזיק אותן שם במרתף; ברכה שנול גילתה לי את הסוד, והבעתי את דעתי שהשדה הפתוח והיער בטוחים שבעתיים, מה גם שאנטון זה אינו נראה לי מהימן כלל וכלל. עתה, כששלשנו מצויידות ברשיון יציאה וטדאוש שומאנסקי הצעיר הפולני ממתיין לנו ללוותנו אל מקום העבודה, שבים ההיסוסים ומכרסמים בנו. שמא בכל זאת יש ישועה במחסה שאנטון מציע? ואשר לי, האמנם אפקיר את אחותי ואת גיסתי עם ילדיהן הרכים ואלך לי לדרכי?

טדאוש מחכה בסבלנות, שמא נחליט בכל זאת לצאת עמו. הרווח הצפוי לו ממשימה זו, בכסף או בבדים, קוסם לו. ועדיין אני מתלבטת... בינתיים נמשכים הפרוטקציה והשוחד; קבוצה חדשה מתארגנת ליציאה לעבודה, עצבניים ומבוהלים הם, וההתרגשות רבה. ליד הגדר אנו עומדות, גיסתי ואני, ולפתע היא אומרת לי, כשהיא שוקלת כל מלה: "את, סרל, אסור לך להישאר כאן! הקץ להיסוסים, צאי מהגיטו והרחיקי ממנו ככל שישאו אותך רגלייך; לבדך תוכלי להציל את עצמך, לנו אין כל אפשרות להצטרף אלייך, אך למה זה תאבדי גם אתי?"

לבי סער למשמע דבריה השקולים והנבונים, אך רגלי ממאנות לזוז. אני המומה ונדמה כאילו עופרת נוצקה באברי, כאילו חבלים קושרים אותי אל יקירי ואינני מסוגלת להניע רגלי. גיסתי סרל הנבונה מבחינה במאבק המתחולל בנפשי, כאילו קראה את מחשבותי, והיא מוסיפה לעודדני: "וכי מה תוכלי לעזור לנו כאן? אולי דווקא משם

תימצא לך הדרך להושיע לנו, להוציאנו מפה..." אני מזדעזעת מן הרעיון שהעלתה לפני; כן! נכונים דבריה! אולי אחד ממכרינו האיכרים יוכל לעשות משהו למענם! הצדק עמה, עלי לצאת וכל רגע יקר...

גיסתי מסייעת בידי להרים את התרמיל המונח לידי על הארץ ולהדקו על כתפי, והיא דוחקת בי למהר; בעזרת הילדים היא מפרידה את תילי הגדר הדוקרניים עבורי. אני נושקת להם פעם אחרונה ומתרחקת בלב כואב אך בצעדים מהירים. לולא דבריה האמיצים, ספק אם הייתי נשארת בחיים.

יצאנו איפוא לדרך, ברכה שנו, ברושקה שטריימל ואני, בליווי של טדאוש שימנסקי מטעם משרד העבודה. הפניתי פעם אחרונה את ראשי וראיתי את גיסתי סרל וילדיה ניצבים ליד הגדר ועוקבים אחרי במבטם. מבט אחרון זה של יקירי, עד יומי האחרון אזכרנו... בלבי תפילה, שנגיע בשלום אל מקום העבודה, ובעזרת גיסי, בעלה של בריינדל, יעלה בידי למצוא איכר שיוציא אותם מן הגיטו, בכל מחיר!

בסיבוב, ליד הגדר, אנו מבחינים בטאובה לובישס, בתה של פניה קובל, על גופה מעיל אדום ועל שכמה תרמיל, והיא רומזת לנו שהיא מבקשת להצטרף אלינו. מיהרנו לשלוח את טדאוש להביא מים, בטרם יבחין בה, כי פחד מוות תקף אותנו. נגשנו אליה והפצרנו בה לזנוח את הרעיון ולהסתלק בטרם יראה אותה טדאוש, כי היא עלולה להביא אסון על עצמה ועלינו: כולם מכירים אותה, גם האוקראינים, שהרי שימשה כמזכירתו של התובע הסובייטי בעת שלטונם בלוקאץ'; הם לא יהססו להלשין עליה בפני הגרמנים כקומוניסטית, וגם עלינו יקיץ הקץ... אך היא בשלה: דווקא עמנו היא רוצה ללכת! בייאושנו החלטנו מיד לשוב על עקבותינו, כי אין לנו כל ספק שהיא תמיט עלינו שואה. אף פעם לא נשלחה לעבודה מטעם היודנראט, תמיד נשארה במחבוא, כי הכל ידעו שבו ברגע שיראו אותה האוקראינים הם יספרו לגרמנים שיש קומוניסטים בגיטו, ואין צורך לפרט את הצפוי לכולנו במקרה כזה. כמה צרות הסבו הללו למשפחותיהם וליודנראט! והם דאגו ששמים לא יופיע בשום רשימה ושיוסתרו היטב בגיטו, גם כאשר נצטוו הכל להתייצב בככר.

אומללות ומיואשות הסברנו לה שוב ושוב, שאין היא מופיעה באישור שלנו וטדאוש לא יוכל בשום אופן לצרפה אלינו, והוא אף עלול להסגיר את כולנו לגרמנים בגללה. פקדנו עליה להסתתר, וכאשר חזר טדאוש שאלנו אותו אם הוא מוכן לצרף אלינו, תמורת תשלום הגון, נערה נוספת שאינה מופיעה ברשימה. הוא סירב נחרצות; ממחבוא שמעה טאובה את סירובו התקיף וויתרה, מבלי שטדאוש יבחין בה. אך הוא הרגיש בשינוי הפתאומי במצב רוחנו ובהיסוסנו שחזרו אלינו כבתחילה, והאיץ בנו להתחיל ללכת. יצאנו לדרך והגיגינו נתונים לטאובה לובישס המסכנה. אכן לא היתה לנו כל ברירה וחייבות היינו לנהוג כפי שנהגנו, אך מצפוננו מתעלם מן ההגיון ומציק לנו. הגענו אל שדהו של מכרי האיכר יאצ'יק, שבדעתנו היה לבקשו לתת לנו מחסה בלילה, התלבטנו

מאד בגלל נוכחותו של טדאוש, העלול להסגירנו. לא יכולנו גם להיוועץ בינינו, שכן הבין היטב את שפתנו. ישבנו לנח, והצלחנו להרחיקו על-ידי שבקשנו שילך להביא לנו חלב. רצנו אל יאצ'יק, אשר נאות, לאחר התיעצות עם אשתו, והביע הסכמתו לקבל את כולנו. היתה לי הרגשה שברושקה מנסה בתחבולות להתייחד עם האיכר, אך בתמימותי לא עורר בי הדבר חשד.

נחפזנו להתרחק מבית האיכר בטרם ישוב טדאוש עם החלב, והמשכנו עמו עד למקום הכרייה. את מחנה העבודה לא מצאנו כתמול שלשום: הנערות, שתמיד נדמו לי מרחוק כפרחים על-פני האחו, נעלמו, וגם מספרם של הגברים היה מועט. השאר נתפזרו איש למקום שנזדמן לו, מפחד הצורך העלול לעוט עליהם פתאום ו... זאבלוצקי המפקח איבד את שלוותו ונראה מתוח ועצבני; אזרח סובייטי היה, וגם חייו היו תלויים לו מנגד. טדאוש השיב לשאלותיו בדבר העדרותו מן העבודה; ברושקה וברכה לא הצטרפו אלינו, הן ישבו להן מאחורי הגורן, פניהן אל השדה הפתוח וגבן מופנה אל מושבות הפולנים. התנהגותן עוררה בי תמיהה. סבורה הייתי שהימצאותן בשדה, באוויר החופשי, רשאיות בערוב היום לפנות לכל מקום שתשאנה אותן הרגליים, תסב להן שמחה. אך לא כן היה, הן התרחקו ממנו והסתודדו ביניהן, ולבסוף קמו והצטרפו אל טדאוש על-מנת לשוב אל הגיטו. לא היה בפניהן הסבר כלשהו. הפצרותי בברושקה, ואחר-כך בברכה, לא הועילו. התרשמתי שברושקה היא המטילה את מרותה על ברכה, אך לא הבינותי את פשר הדבר. רק מאוחר יותר הובררה לי מזימתה השפלה של ברושקה, אשר עלתה לה בחייה בדרכן סרו שוב אל ביתו של יאצ'יק, שיחדו אותו בסלילי חוטים לבנים ושחורים שערכם בימים ההם לא סולא בפז, והבטיחו לו הרים וגבעות, ובלבד שיסרב לקבל אותי ואת משפחתי, ובמקומנו יקבל רק אותן ואת משפחותיהן. אחר-כך מיהרו וישבו אל הגיטו. ברושקה ביקשה להביא את אחיותיה ואת אחיה הקטן, שהיה חביב עליה מאד; אך ברכה, לא אדע לשם מה חזרה אל לוע הארי... קשה לשער שביקשה לקחת אליה את וכנה אמה, אשר שמעתיה מצהירה שאין בדעתה ללכת לשום מקום. היה זה כאשר החלו להגיע שמועות על חיסול כל הגיטאות, והיא אמרה: "אם כן איפוא, לא לעבודה חטפו את שלמה'לה... לא, אני לא הולכת לשום מקום! את ברכה, שאי רגלייך, בתי, נוסי על נפשך! אני נשארת פה, אני אלך אל בני, כבר ברור לי מה היה גורלו, אני רוצה להיות אתו!" לשם מה איפוא חזרה ברכה אל הגיטו, ממנו לא זכתה עוד לצאת? אינני מבינה, ונראה שלא אבין לעולם... את סודה לקחה עמה אל הבור הפעור שאליו הובלה יחד עם אמה, עם ברושקה ובני-ביתה ועם כל שאר יהודי לוקאץ'.

אחרי השיחרור

בשובי אל לוקאץ' לאחר שחרורה מצאתי בה מספר יהודים אשר שבו גם הם בתקווה למצוא שריד ופליט מבני משפחותיהם; גם אני שהיתי שם ימים אחדים, מתוך תקווה

שבכל זאת אינני היחידה מכל משפחתי הענפה שנשארת בחיים. אך לשווא. הם לא חזרו, הם לא יחזרו עוד, לעולמים. ולפתע כבדו איברי, והרגשתי שאין החיים כדאיים בלעדיהם. געגועי אליהם גאו ושטפוני. שמתי פני אל בית אחי, שבו חיינו כולנו, אבא, אחי עם רעייתו וילדיהם, אחיותי עם בעליהן וילדיהן. אין בית, גם הבתים השכנים אינם. אין גיטו, אין יהודים, אין כלום. האוויר ספוג כולו מזכרם, אך הם אינם ולא יהיו עוד.

הגיטו מת, אך בעיני רוחי חי הוא עדיין, חי הוא בלבי. כח טמיר דחק בי לצעוד גם אני בדרך שבה הלכו הם את דרכם האחרונה. אני פונה מערבה ועולה על דרך הוימה, לעבר הגבעות אשר משמאל לפני ההר העולה לבית הקברות הפרבוסלבי. אני מגיעה אל מישורת רחבת ידיים ורבועה של אדמת טיט צהבהבה, שרק פה ושם צץ בה קנה עשב בודד ודקיק. לא רחוק משם נראה עוד ריבוע דומה, קטן יותר. כאן נחפר הבור העצום שאליו הוטלו גופותיהם של כשלושת אלפי יהודי לוקא'. כאן טמונות עצמות יקירי. הנה הם עולים בזכרוני, תמונה אחר תמונה הם מופיעים לעיני רוחי, כשהם פוסעים וכושלים בדרך הייסורים שלהם. מתייפחת נפלתי על פני ונצמדתי אל אדמת קבר האחים, שבחיקה טמון כל היקר לי, ולא יכלתי להיפרד מהם.

והנה יד חמה וטובה אווזת בידי ומקימה אותי. לידי עומד דומברוביצר מבלודוב, נר זולק בידו, ומגרונו החנוק מדמעות בוקעות מלות הקדיש שהוא קורא מתוך סידור התפילה. ואני אומרת אחריו: יתגדל ויתקדש שמיא רבא, יתגדל שמו הגדול...

מאוחר יותר שבתי אל המקום, דימברוביצר, ישראל וואלק מבלודוב ואני, מלווים 10 פועלים מצויידים במעדרים; הווינקומט נענה לבקשתנו והקצה את הפועלים והכלים כדי לחפור תעלה סביב קבר האחים, מחסום בפני העדרים ועוברי הדרכים, לבל תדרוך רגלם על הקבר, עד שיעלה בידינו להתקין סביבו גדר ומצבה. אך הגדר לא הוקמה מעולם, עקב התנגדות מזכיר ה"פרטקום" (ועד המפלגה), שהבטיח לדאוג להתקנתה לכשתתיר הממשלה את הדבר, ואף להקים אנדרטה לזכר הנרצחים. עד היום לא הוקמו לא גדר ולא מצבה; כך עולה ממכתביהם של בני משפחת ואצ'יק מרוגוביץ, שבזכותם נשארת בחיים ועמם אני מתכתבת בקביעות עד היום. אנשים טובים מהם לא פגשתי מעולם; הם גם הביעו את נכונותם להתקין בעצמם את הגידור והאנדרטה, אם רק יותר להם לעשות זאת, אך חלפו עשרות שנים ולשלטונות הסובייטים לא אכפת...

אליכן, אחיותי גיבורות התהילה!

סערל גובל

הינדה גרינבוים

זיסל קפוסטה

אחרי שקראתי וערכתי כתב היד של כל אחת מכן, על הקורות אתכן בימי השואה הנוראה ולאחר כל המוראות והנוראות האלה שעברתן, להישרד לשמחתנו, הנני נרעש,

רגש ונפעם ממאבק הגבורה שלכן על הזכות לחיים.
נאבקתן ותוכלנה לחיה הנאצית הארורה
על האפופיה הגדולה שלכן,
אנו שלא היינו איתכן במצוקתכן
עומדים לפניכן ביראת כבוד
ולכן, נורא תהילות ישראל!

אליעזר ורבה

זיסל קאפוסטה

מיינ איבערלעבונג אין דער מלחמה 1939-1945

ערשטן ספטמבר 1939

קומנדיק אהיים אויף וואקאציע פון קאוולע ווי איך האב געלערנט אין א הבראישע גימנאזיע, מיט דער גאנצער פרייד וואס באגלייט א שולערן אין וואקאציע טעג. פרייענדיק זיך מיט דער משפחה און מיט די חברים, איז מיינ גאנצע פרייד פלוצלינג דעשטערט געווארן ערנדיק וועגן דער קריג צווישן דייטשלאנד און פוילן.

גלייך האט מען ערקלערט א מוביליזאציע, אבער ס'האבן אפילו נישט בעוויזן אלע אויספורן די מוביליזירונג איז דאס שטעטל לאקאטש איינגענומען געווארן פון די רוסישע ארמיי זייענדיק נאענט צו זייער גרעניץ. ארגאניזירנדיק דאס לעבן אין רוסישן סיסטעם רעזשים בין איך שוין געבליבן אין שטעטל. און אנגעפאנגען זיך לערנען די רוסישע שפראך אין די אווענט קורסן וועלכע מהאט איינגעארדענט. אין א קורצע צייט האבן זיך געעפנט רעגולארע שוהלן א אידישע, און א רוסישע. איך האב געלערנט אין דער רוסישער שוהל ווייל זי האט פארמאגט העכערע קלאסן פון דער יידישע וואס האט פארמאגט נאר זיבן קלאסן די לאגע אין דער היים האט זיך געענדערט, מיינ טאטע האט נישט געקריגן קיין ארבעט רעכנדיק זיך פאר אגעוועזענעם סוחר. מיינ שוועסטער בתיה קענענדיק די רוסישע שפראך פון די אוונט קורסן האט געקריגן א פאסטן אין באנק אדאנק די אינטערווענץ פון א נ.ק.וו.דיסט, וועלכער האט געוואינט ביי אונז אין שטוב.

אין שטעטל האבן אנגעהויבן אנקומען אנטלאפענע אידן פון די אקופירטע געגענדן דורך די דייטשן. דער שטייגער לעבן ביים רוסישן רעזשים האט געדויערט ביז דעם 2 ביוני 1941 ווען ס'האט אויסגעבראכן די קריג צווישן רוסלאנד או דייטשלאנד. די זעלבע נאכט איז געקומען צו אונז אהיים דער דירעקטאר פון באנק ווי בתיה האט געארבעט און פארגעלייגט אז מיר זאלן מיט זיי אנטלויפן ווייל זיי האבן געקריגן א באפעל צו פארלאזן די שטאט ווייל די דייטשן דערנענטערן זיך. מיר האבן זיין פארשלאג נישט אנגענומן נישט וועלנדיק זיך שידן מיט די עלטערן, וועלכע זענען נישט געווען פעהיג מיטלויפן מיט אונז. אויפן צווייטן טאג איז דאס שטעטל געווארן דער פראנט. מיר זענען

אנטלאפן פון שטוב און זיך בעהאלטן אין תרבות שולע. זייענדיק דארט אין גרויסע שרעק, ערנדיק ווי די רוסען שיסען זיך אדורך מיט די דייטשן, זענען אריינגעקומען עטליכע פארוונדעטע דייטשן און געפאדערט ערשטע הילף דאס זענען געווען די ערשטע דייטשן וועלכע איך האב געזעהן. און עטליכע שעה פארלויף האט זיך איינגעשטילט די שיסעריי, און מיר האבן געטראכט צוריק גיין אין שטוב גלייך זענען אריין דייטשן אין שוהל און פארנומען די מענער. מיר מורא האבענדיק אז מ'נעמט די מענען צו ארגענען האבן מיר די פרויען נאכגעלאפן נאך זיי בעטנדיק אז מ'זאל זיי נישט ארגענען. עס האט זיך ארויסגעוויזן שפעטער אז די מענער האבן געגראבן גריבער פאר די רוסישע פלעניקער וועלכע די דייטשן האבן געארגעט, און דאס לעבן איז געווארן א גיהנום פאר אונז יידן.

עס איז געשאפן געווארן א קאמיסיע פון יידן וועלכע האט איינגעטיילט צוואנגס ארבעט. אויך איך פלעג גייען פארקערן די גאסן און שטעטל. די אוקראינישע פאליציי וועלכע די דייטשן האבן אורגעניזירט זענען געווען די אויפקוקערס אויף די יידן, יעדער פון זיי האט אויסגענוצט זיין פערזענליכן האס צו אונז יידן.

די לאגע איז געווארן פון טאג צו טאג ערגער. אין שטוב איז די לאגע געווארן קריטיש, מיר האבן אנגעפאנגען ליידן הונגער. דאס ביסל מעהל וואס מיר האבן געהאט האט זיך געענדיקט, און די תבואה וואס מיר האבן געבראכט צו דער מיהל אויף צו מאהלן איז פארברענט געווארן צוזאמען מיט דער מיהל. מיין חברת'ה הניה ריקמן צוזענדיק אונזער ליידן האט אונז געבראכט א ביסל מעהל צום באקן ברויט. ביי אונז אין שטעטל זענען געווען פארמאמעט צוויי דייטשן וועלכע האבן אנגעפירט מיט דער אוקראינישע פאליציי. אין א געוויסן טאג איז אנגעקומן א גרופע דייטשן און באגעגענדיק יידישע מענער אופן וועג האבן די דייטשן זיי פארנומען זאגענדיק אז זיי דארפן ארבייטער. אויך דעם "יודענראט" האבן זיי פארנומען עס איז געווארן א פאניקע אין שטעטל. מענער זענען געלאפן זיך באהאלטן... איך זייענדיק אין גאס און צוזענדיק וואס עס געשעהט בין איך גלייך געלאפן אהיים און מיין טאטע אין די איבעריקע מענער וואס זענען געווען דאמאלס ביי אונז אין שטוב האבן זיך באהאלטן אין א דאפעלטע וואנט ביי שינדל רימער אין שטוב צווישן די 180 מענער פון די ערשטע וואס די דייטשן האבן פארנומען זענען אויך געווען דריי פרויען וועלכע די אוקראינישע פאליציי האט אנגעוויזן אויף זיי אז זיי זענען געווען טיכטיקע מיט ארבייטער מיט די רוסן. דאס איז געווען חייקע לרנר, צביה נוח שמש א אייניקל, און דעם קלעזמערס טאכטער פארשידענע קלאנגען זענען ארומגעגאנגען וועגן די פארחאפטע, אטייל האבן געזאגט אז זיי זענען אויף ארבייט, אבער ווי עס האט זיך ארויס געוויזן, זענען זיי געווען די ערשטע קרבנות פון אונזער שטעטל.

טיפ אין הארצן איז געבליבן דער גרויסער וויטאג נאך די געשעענישן, די גאס איז

געליבן ליידיק פון מענטשן, די דייטשן האבן געפאדערט יידן אויף ארבייט, עס האט זיך געשאפן א "יודנראט" וועלכער האט גענומען אנטיילן מענטשן אויף ארבייט ווי אויך פרויען האבן געמוזט נעמען אנטייל אין שווערע ארבייט.

איך בין געשיקט געווארן קיין וויניצע אויף קלייבן עפל. איך האב געבראכט א ביסל עפל אהיים און אויך אויסטוישן. ביי די פויערן קליידער אויף עסענווארג. בתיה האט געארבעט ביים טורף, און אויך זי האט געטושט זאכען אויף עסענווארג. אזוי האבן מיר געלעבט ביז עס האט זיך געשאפן דער געטא. אונזער שטוב איז אריינגעפאלן אין געטא. די יידן וועלכע זעהערע שטובער זענען געווען אויסער דעם געטא האבן געקריגן צוויי שעה צייט צי אריבערציעהען זיך אין געטא. מיר האבן אריינגענומען אין שטוב דריי יידישע פאמיליעס פון די ארומדיקע דערפער און שטעטלאך, אין שטוב איז די לאגע געווארן אלץ שווערער, דער ווינטער איז געווען שטארק א קאלטער, און די שרעק פארן טויט איז געווארן אלע טאג גרעסער. דער "יודנראט" האט געביטן די ארבייטס פלעצער, איך בין געווארן א דינסט און א ביורע ביי די אוקראינער און בתיה האט געארבעט אין א ווארשטאט פון שניידערינס. אין א געוויסן טאג וואשנדיק דאס פענסטער האב איך באמערקט צוויי דייטשן איך בין אראפ פון פענסטער און זיך בעהאלטן, זיי האבן מיר באמערקט און אריינגעקומען מיר זיכן. דער נאטשאלניק האט אנגעהויבן מיט זיי רעדן און זיי האבן מיר איבערגעלאזט.

איין טאג גייענדיק צו דער ארבעט אויסער דער געטא האט מען מיר ארעסטירט און פארנומען אין פוליציי. איך בין דאן געווען ארומגעבונדן מיט א טישטאך וועלכען איך האב געוואלט געבן מיין נאטשאלניק און ער האט מיר געדארפט געבן קארטאפלעס. נאך דער אינטערוויע פון מיין ארבעטס געבער האט מען מיך ארויס געלאזט איבערצייגען זיך אז איך גיי נישט אומלעגאל אויסער דער געטא.

די עקזיסטענץ פאר יידן איז יעדן טאג געווארן שווערער און שווערער. מהאט גערעדט אין גאס אז אין די ארומיקע שטעט האט מען ליקווידירט די געטאס. און יעדער האט אנגעהויבן טראכטן ווי זיך צו ראטעווען. אייניקע האבן געמאכט בונקערס אין געטא כדי זיך צובעהאלטן. אנדערע האבן געזוכט אוועג צו אנטלויפן. פון געטא פלעגט מען שיקען גרופעס מענטשן אויף אכט טעג צו ארבייט אויף פארשידענע פלעצער. מיר איז געלונגען מיט צוגיין מיט א גרופע וועלכע זענען געגאנגען אין וואלד אויף אכט טעג ארבעט. אויך בתיה האט געוואלט מיטגיין מיט אונז, אבער לייב קייזער וועלכער איז געווען פאראנטווארטליך פאר איר ארבעטס פלאץ האט איהר נישט ערלויבט מורא האבענדיק פאר די דייטשן.

די גרופע מיט וועלכע איך בין אוועק איז באשטאנען פון פיניה מאיר, מנדל מרי, אלי שפילער, רבקה זוטלער, שלמה זוטלער, פרל פאצורניק, חיים פאצורניק, נוח, דעס ראבס א ברידער, יענקל געלער, מאטל געלער, לייב אלבוים, שלום קעסעלמאן, שלמה שיינערס

צוויי זוהען, אברהם טערקלטויב, און איך. איך נישט וועלנדיק אליין אוועק גיין אהן די עלטערן אין אהן בתיה, האט מיין מאמע מיך איינגערעדט איך זאל גייען מיט דער גרופע. טראכטנדיק אז אויב מען וועט פארניכטן דעם געטא זאל איך כאטשע בלייבן לעבן. אויב עס וועט מיר געלונגען. ליידער האב איך נישט פארגעזען מיין גרויזאמען גורל אז פון דעם מאמענט בלייב איך אן א היים. פארלאזנדיק די היים האב איך איבערגעלאזט מיין טאטן קראנק אין בעט. שטענדיק שטייט פאר מייע אויגן דעם טאטנס געשטאלט אין דעם מאמענט ווען איך האב זיך מיט איהם געזעגנט, אין לעבן האב איך מיין פאטער ווייניג נישט געזעהן, אין דער טראגישער מאמענט האט זיך איינגעקריץ טיעף אין מיין הארץ אויף מיין גאנצן לעבן.

גייענדיק אויפן וועג אין וואלד אריין האבן מיר באגעגנט א גרופע דייטשן, גלייך האבן מיר זיך בעהאלטן מורא האבנדיק זיי זאלן אונז נישט זעהען, נאך א וויילע האבן מיר פארגעזעצט דעם וועג צום וואלד. אריינקומענדיק אין וואלד אריין האבן מיר זיך געווענדט צום וועכטער "דרוזדובסקי" וועלכע האט באדארפט אונז געבן ארבייט. ער האט אונז גלייך ארויסגעוויזן זיין מענטשליכקייט אן פריינטשאפט, ער האט אונז דערציילט אז דער געטא אין לאקאטש איז ארומגערינגלט, און עס איז נישט געוואונשן צו בלייבן אויפן פלאץ וואו מיר זענען געשיקט געווארן. ווייל מוועט קומען אונז נעמען צוריק אין געטא ער האט אויך אונז געוויזן א פלאץ אין וואלד ווי מיר זאלן זיך בעהאלטן. און פארגעלעגט מיר זאלן שיקן א אוקראינער שליח אין שטאט זיך דערווייטן צו עס איז ריכטיק. מיר האבן אזוי געטאן ווייל מיר האבן געהאט צו איהם צוטרוי. דער שליח איז צוריק געקומען און ליידער געברענגט די שרעקליכע ידיעה אז דער געטא איז ארומגערינגלט און מען ברענגט צוריק אין געטא אלע אידן פון זערע ארבייטס פלעצער. נאך די טרויעריקע נייעס האבן מיר געזען אז די היים איז פאר אונז פארלוירן אויף אייביק פון גרויס פארצווייפלונג האבן מיר נישט געוואוסט אונזער ווייטערדיקן וועג זענען מיר געבליבן אויפן פלאץ נישט איבערקלערנדיק אז די דייטשן קענען קומען אונז זיכן.

אין דער לאגע האט יעדער געטרעכט ווי אזוי זיך צו ראטעווען. איך האב באשלאסן גייען צוריק אין דער היים, נישט אריינטראכטנדיק ווהין וועל איך גייען. נישט האבנדיק מיט וועמען צוריק גייען און נישט קענענדיק דעם וועג בין איך פארבליבן אין וואלד. אייניקע זענען אוועק צו באקאנטע פויערים, מיט דער האפענונג אז זיי וועלן העלפן זיך אויסבעהאלטן. מיר האבן זיך ווידער געטראפן מיטן וועכטער פון וואלד. ער האט אונז דערציילט אז מען איז געקומען אונז צוריק נעמען אין געטא, ער האט אונז געראטן זיך צוטיילן אויף קליינע גרופעס, אריין טיפער אין וואלד און זיך דארט בהאלטן. איך, מענדל מרי, פיניה מאיר, אלי שפילר, רבקה זוטלער, שלמה זוטלער זענען צוזאמען געווען איין גרופע.

דאס לעבן אין וואלד איז געווען שווער נישט צו באשרייבן. עס איז געווען הערבסט טעג מיר האבן אנגעפאנגען ליידן גרויסע קעלט און הונגער. פון דער היים האב איך מיטגענומען איין ברויט, א ביסל גרויפן, און א טעפל אויף צום קאכן. אזוי מיר האבן אויסער דעם ברויט נישט געקענט ניצן שפייזן וואס מען האט געדארפט קאכן, מורא האבענדיק מאכן א פייער, מען זאל אונז נישט באמערקן. האבן מיר צוזאמען גענומען ביי אלע דאס ברויט און אנגעפאנגען אויסטיילן פארציעס יעדן גלייך, עס זאל קלעקן וואס א לענגערע צייט.

מיר האבן געזען אז א לאנגע צייט אזוי זיך פירן וועלן מיר נישט קענען לאנג עקזיסטירן, איז נאך דעם וועכטער פון וואלדס עצה האב מיר גרופע אין גרופעס ווייז אויסגעגראבן גריבער 50 מטר איינער פון צווייטן, זיי פארמאסקירט מיט צווייגן און בלעטער פון וואלד. אויך אין גרוב האבן מיר אויסגעבעט מיט בלעטער און דאס איז געווען אונזער געלעגער. איך האב זיך צוגעדעקט מיט מיין איינציקן מאנטל, וואס איך האב פארמאגט. ביינאכט פלעגן מיר מיט גרויסע שרעק אוועק אויף א פעלד און גנבהען אביסל קארטאפל, מאכן פייער אין גרוב און יעדער האט געקריגן אויסגעטיילט צוויי קארטאפל א טאג. מורא האבענדיק פיעל קארטאפל גנבהען, בכדי נישט אויפברויזן די פויערים.

די היגינישע באדינגונגען זענען געווען שרעקליך, וואסער איז איבערהויפט נישט געווען צי קריגן א פאר פלעשער וואסער פלעג מען דארפן ארויסגייען פון וואלד און ערגעץ ווייט זיכן, פארשטייט זיך אז דאס איז געווען די גרעסטע סכנה ארויסגייען פון וואלד. אזוי אז וועגן וואסן זיך איז איבערהויפט נישט געקומען אין באטראכט. די וואסער פלעג מען נוצען צום טרינקען און אפקאכן א קארטאפל. מיר זענען געווארן שווארץ פונעם רויך, און דאס איז געווען א באשיידונג פון שמוץ, איך בין געבליבן אן שיד און ארומגעבונדן די פוס מיט שמאטעס די שרעקליכע באדינגונגען אין די שלעכטע ארבעטונג האט אפגעשוואכט, און אויף די שוואכע צווישן אונז האט עס שטארק געוויקט. די קרבנות פון הונגער זענען געווען שיינערס צוויי זעהן וועלכע זענען געווען שוואך און נישט געקענט איבערטראגן די שרעקליכע ליידן פון שרעק, קעלט, שמוץ און הונגער און זענען ביידע געשטארבן אין איין טאג. איך בין נישט אומשטאנד צו באשרייבן די גרויליכע מאמענטן וואס איך האב איבערגעלעבט שטייענדיק ביי זעהער געלייגער אין גרוב און צוקוקנדיק זערע לעצטע מאמענטן אין לעבן. מיר האבן אויסגעגראבן צוויי גריבער אין וואלד אונטער א בוים און זיי באגראבן, אויסקריצנדיק אויפן בוים א צייכן. א באזונדערע ווירקונג האט עס געהאט אויף מיר וויסענדיק אז אין א פאר טעג ארום וועט דאס אויך געשעהן מיט מיר, אויך אויף מיר האט די שלעכטע ערנערונג שטארק שלעכט געוויקט. און איך בין צוגעקומען צו דעם שטאנדפונקט וואס איך האב פארלוירן דעם באוויסט זיין, מיין מזל איז געווען וואס דער וואלד וועכטער איז דיעז

נאכט געקומען צו אונז, און זייענדיק מיר אין אזא צושטאנד, האט זיך ערוועקט ביי איהם דער גפיעל פון רחמנות. און ער האט גערופן אלי שפילר מיט זיך און איהם מיטגעגעבן א פלאש מילך, א ברויט, און א שטיקל חזיר. אנזאגנדיק אז דאר מוז זיין נאר פאר מיר. קריגנדיק די ערנערונג בין איך געקומען צוריק צו מיין באווסט זיין און ווייטער געקעמפט כדי בלייבן לעבן.

דער וואלד וועכטער וואס האט מיר אפגעראטעוועט פון הונגער טויט האט אונז געדינט אויסערגעווינליך אין אונזערע שרעקליכסטע מאמענטן האט ער אונז געטרייסט און געדינט מיט גרויס מאראל. ער האט מיר פרגעלעגט איך זאל מיטגייען מיט איהם קיין לודמירער געטא איינזעענדיק אז אין וואלד וועל איך לאנג נישט אויסהאלטן. אבער פונקט דעם טאג וואס מיר האבן באשטימט צוגייען קיין לודמיר איז דארט פארגעקומען א אקציע. וועלנדיק אפדאנקען דעם וואלד וועכטער, האבן מיר איהם געשענקט די איינציקע זאך וואס מיר האבן געהאט, פיניה מאירס א זיגער. מיר האבן איינגעזען אז מיט אזא ערנערונג וועלן מיר נישט קענען לאנג עקזיסטירן, האבן מיר באשלאסן אז מיר מוזן ארויסגייען פון גרוב און בעטן ביי פויערס שפייזן. אייניקע קומענדיק צו די גויים בעטן עסן האבן זיך אנגעטראפן מיט פיינט און האבן זעער לעבן פארלוירן. איך בעטנדיק ברויט ביי א פולקה, האט זי מיר פארגעלעגט איך זאל בלייבן ארבייטן ביי איהר. בייטאג בין איך געווען ביי איהר א דינסט און ביינאכט האב איך געמוזט זיך אומקערן אין וואלד. ארבייטענדיק ביי איהר האב איך זיך בעסער ערנערט. ביז אגעוויסן טאג, א זונטאג פארנאכט, זענען געקומען מיך אפנאמען פון דער ארבייט פסיל, פניה, אלי, חיים, מאיר דוד און נוח, זיצענדיק צוזאמען ביים ברעג פון וואלד, זענען אויז באפאלן באוואפענטע אוקראינער און האבן אונז פארנומען צו זייער אנפירער. צופעליק איז דער אנפירער געווען מאיר דוד א באקאנטער, און נאך לאנגע בעטן זענען מיר אפגעראטעוועט געווארן פון טויט.

און א געוויסן טאג האט אונז דער וואלד וועכטער דארציילט אז מארגען קומען דייטשן זוכן אין וואלד אידן, און אונז געראטן אז מיר זאלן ארויסגייען פון גרוב און יעדער איינער באזינדער זאל זיך שטעלן אונטער א בוים, אין דער שניי וואס פאלט וועט יעדן פארדעקן און ער וועט זיך נישט אנזעען, און אויב מוועט איינעם וא באמערקן, איז פאראן א אופענונג אז נישט אלע וועלן געכאפט ווערן. אזוי זענען מיר א גאנצע נאכט יעדער באזונדער געשטאנען אונטער א בוים או דער שניי האט אונז פארדעקט. שטענדיק אין שרעקליכע קעלט און שרעק זייענדיק פארדעקט אינגאנצן מיט שניי, איז פאר מינע אויגן דורכגעגאנגען דייטשן מיט הונט און האבן מיר נישט באמערקט.

ווען די דייטשן האבן פארלאזט דעם וואלד און יעדער איינער האט געוואלט צוריק גייען צום גרוב, האב דעם וועג נישט געפונען. בלאנדזענדיק אליין אין וואלד האב איך זיך אנגעטראפן אין אלי וואס האט מיר שוין ארומגעזוכט, אזוי בין איך ווידער געקומען

צו אלע. אין וואלד האבן מיר באגעגענט א פאמיליה פון אוזדיטש וואס האט זיך צוגעטיילט צו אונז. זעהער אנוועזנהייט האט אונז אריינגעבריינגט אין גרויסע סכנות. ווייל זיי האבן געגנבעט פול שפייזן ביי די פויערים, און דער מיט זיי אופיגעברויזט אויף אונז יעדן מאל פלעג קומען דער וואלד וועכטער און אונז געווארנט נישט קענענדיק ווירקן אויף איהם דעם מאן פון דער משפחה צו ענדערן זעער אויפירונג, האבן מיר זיי איבערגלאזט אין אוועק אויף א אנדער ארט אין וואלד.

נאך א גוויסע צייט האט זיך די פוליטישע לאגע צווישן די דייטשן און אוקראינער געענדערט. די אוקראינישע באנדעס האבן איינגענומען א געוויסע געגענט ווי די דייטשן זענען נישט צוגעקומן. די משפחה פון אוזדיטש וואס האט געהאט דעם נאמען אביגדור האבנדיק קאנטשאפט צווישן די אוקראינער איז אוועק צו זיי. אבער ווילנדיק זיין צוזאמען מיט אונז, האט ער אנגערעדט די אוקראינער זיי זאלן אונז נעמען צו ארבייט ביי זיי. און א געוויסן טאג איז ער געקומען מיט עטליכע אוקראינער וואס האבן אונז געצווינגן צו גייען ארבעטן ביי זיי. נישט האבנדיק קיין אויסוועג, האבן מיר זיך צוטיילט ביי פארשידענע פויערים, און אפגעארבעט דעם גאנצן סעזאן פון שניט, איך האב ביי די פויערטע פון דארף ביי אוזדיטש געפאסעט בהמות און געשטריקט סוועדריס.

אין א געוויסן זונטאג בייטאג פאסענדיק די בהמות אויפן פעלד, האב איך באמערקט ווי די אוקראינער פירן מיט אפשרעקונג פון אביקס פעסל'ן. חיים'ן ויגדור'ן מיט זיין טאכטער און זוהען. צוזייענדיק דאס בילד האב איך גלייך פארשטאנען אז זיי פירן זיי טויטן, נאכדעם וואס זיי דארפן זיי שוין נישט צו דער ארבעט. איך האב פארלאזט די בהמות און אוועק צופיניה'ן, אונז צוזאמען אוועק אויפן וועג אין וואלד אריין. לויפנדיק האבן מיר געטראפן מאיר דוד'ן און נוח'ן, וועלכע האבן דעציילט אז אליין און שלמה'ן האט מען פארנומען. מיר זענען געלאפן אנזאגן מענדל מריין, אבער מיר האבן איהם שוין געזען פון ווייטנס באוואכט מיט אוקראינער.

א גאנצע נאכט זענען מיר אזוי געלאפן מיטן וועג אין וואלד אריין, פאר טאג זענען מיר צוגעקומען צו א טייך וועלכן מיר האבן איהם געדארפט קרייצן. דארט האבן מיר געטראפן אליין און שלמה'ן וועלכע האבן דערציילט די גרויליכע טאטען וואס די אוקראינער האבן געטאן די אלע וואס מען האט צוזאמען גענומען און ווי אזוי זיי איז געלונגען צו אנטלויפן פונעם זיכערן טויט.

מורא האבנדיק דורכצוגייען די בריק וועלכע איז געווען באוואכט זענען מיר אריין אין טייך און אדורך געגאנגען דאס וואסער. און לויפנדיק נאסע אריין אין וואלד. גלייך זענען געקומען אויך אנדערע חברה וועלכע אויך זיי איז געלונגען אנטלויפן פונעם פייער. מיר האבן באשלאסן אז מיר מוזן בייטן דאס פלאץ, ווייל די אוקראינער וועלן זיכער קומען אונז זוכן. איך, אלי און פיניה זענען אוועק צו א פויער צו וועלכן מיר האבן געהאט צוטרוי, אבער מיר האבן נישט געקענט ביי איהם זיין מער ווי אכט טעג, ווייל

זיין זוהען איז אהיים געקומען פון די באנדעס. מורא האבנדיק אז דער זוהען וועט אונז אויסגעבן. פון איהם זענען מיר צוריק אין מאנקאווער וואלד. אבער מיר האבן דארט נישט געקענט בלייבן ווייל די אוקראינער האבן זיך קאנצנטרירט אין די וועלדער, און מיר האבן באשלאסן אוועק אין פארלאזענע שטובער פון די פאלאקן פון מאנקאווער, וועלכע זענען אנטלאפן אין די שטעט זוכן שוץ ביי די דייטשן קעגן די אוקראינער ווייל אויך זיי האבן די אוקראינער אויסגעהארגעט. אין די פוסטע שטובער האבן מיר געמאכט באעלטענישן פאר אונז.

אין א געוויסע נאכט זענען מיר זיך צוזאמען געקומען אין שטוב פון דוקטור "בעבטשיק" און זיין טאכטער. זיצענדיק אין דער פינסטער האבן מיר באמערקט ביי די פענסטער פנימער פון אוקראינער מיר האבן גלייך פארשטאנען אז זיי קומען אונז טויטן. מאטל גלר האט גלייך געכאפט די ביקס וואס מיר האבן געהאט און האט געשאסן. די אוקראינער מיינענדיק אז מיר זענען באוואפנט האבן זיך דערשראקן און זיך צוריק געצויגן פון דער טיר. דעם מאמענט האבן מיר אויסגענוצט ארויס פון דער שטוב און זיך געלאסט אנטלויפן. די אוקראינער ערנדיק אז עס איז שטיל, מיר שיסן נישט מער, האבן זיי זיך דערנענטערט און אויף אונז ווידער געשאסן. לויפנדיק האבן איך באמערקט אז עס פאלט נעבן מיר לאנקה שרייבער און יענקל געלער. דעריאגנדיק זיין ברודער מאטל מעלדנדיק איהם אז יענקל איז געפאלן, ער איז צוריק געלאפן און איהם געכאפט אויף זיך און איהם געבראכט אין וואלד. ער איז געווען שווער פארוואונדט. מיר האבן צעריסן זיין העמד איינגעטונקען אין שניי און איהם געגעבן די ערשטע הילף.

די פאליאק וועלכע זענען געבליבן אין דארף זאטערצו זענען אנגעפאלן אויף א אוקראיניש דארף און דאס פארברענט, און דערמיט אפגעשראקן די אוקראינער פון אנפאלן אויף אונז.

אין א געוויסן טאג שטייענדיק מיט א לודמירער מיידל נעבן איהר שטוב ווי זי איז געווען, האבן אונז באמערקט צווי אוקראינער, גלייך האבן זיי זיך געכאפט צום געווער און אונז נאכגעלאפן. אבער אונז איז געלונגען זיך בהאלטן און בעהעלטניש וואס זי האט געהאט אין שטוב, די אוקראינער זוכנדיק אונז האבן די פאליאקן זיי באמערקט און אנגעהויבן אויף זיי שיסן און זיי זענען אנטלאפן. איינמאל ביינאכט אין א גרויסן פראסט בין איך געשטאנען אויף דער גאס און געהערט זיך דערנענטערן פערד, ביז איך האב באוויזן מעלדין די חברה, זענען שוין אין דער טיר געשטאנען דייטשן, און באפעלן "הענדע הויך". איך בין שוין גוועזן זיכער אז דאס איז שוין אונזער סוף. ווען זיי האבן זיך איבערצייגט אז מיר זענען אידן, האבן זיי אנגעהויבן רעדן צווישן זיך רוסיש. עס האט זיך ארויסגעוויזן אז דאס זענען "פארטיזאנער". מיר האבן געבעטן מיר זאלן מיטגייען מיט זיי, אבער זיי האבן נישט געהאט קיין רעכט אן דער באשטימונג פון שטאב אונז מיטנעמען. אבער זיי האבן אונז געזאגט אז וועלן זיי קומען אונז נעמען אויב דער שטאב

וועט באשטומען. אין עטליכע טעג ארום האט זיך דערנענטערט צו אונז דער פראנט. מאטל האט באגעגענט אין דארף "אויסקוקער" פון דער רוסישער ארמיי. ער האט זיי געבעטן זיי זאלן אונז אידן מיטנעמען, און זיי האבן אונז מיטגענומען. אופן וועג גייענדיק קיין לוצק האבן אונז בומבארדירט דייטשע עראפלאנען. מיר זענען אראפ פון וועג און זיך בעהאלטן אין די פעלדער, יענקל געלער ליגנדיק און שווערע וואונדן אויפן וואגן איז געבליבן אויפן וועג און זיין ברודער מאטל איז געבליבן מיט איהם.

גלייך זענען אנגעקומען רוסישע אייראפלאנען און אנגעהויבן שלאגן זיך אין דער לופטן. נאך עטליכע מינוטן האבן מיר פארגעזעצט אונזער וועג און מיר זענען אנגעקומן צו די אוקופעס פון דעם רוסישן מיליטער. זיי האבן אונז איבערגעשיקט קיין לוצק. אין לוצק האט מען גלייך גענומען יענקל'ן אין שפיטאל. מיר האבן זיך באזעצט אין דעם ראיון-אמט, אבער גלייך די זעלבע נאכט האט מען אונז באמבארדירט, און איין באמבע האט דעשטערט אונזער געבעידע. איך בין צופעליק געווען אין דער צוויטער זייט פון דער געביידע. פארטאג האט די רוסישע ארמיי אונז געמעלדט אז עס שטעלט זיך דער פראנט אין לוצק און אז מיר זאלן אנטלויפן קיין רובנה. אויפן וועג האבן אונז רוסישע זעלנער ארויפגענומען אויף זייערע וועגענערי און דערמיט אונז געהאלפן שנעלער זיך דערנענטערן קיין רובנה.

א טייל פון די יונגע חברה זענען גלייך זיך מוביליזירט צום רוסישן מיליטער. דאס איז געווען די ערשטע מינוט ווען איך האב אנגעהויבן אטעמען די פרייע לופט נאך אזוי פיל איבערלעבענישן און סכנות און איך האב זיך גענומען זוכן מיין ווייטערדיקן עקזיסטענץ אין לעבן.

הינדע גרינבוים (זופניצקע) חורבן לאקאטש!!!

ליענט און געדענקט אונזער שטעטלע, פארגעסט עס נישט אין אלע צייטן, אין פרייד און אין ליידן. ווי אונדזערע ליבסטע האבן גריזאם פארענדיקט זייער לעבן דורך די נאציסע מערדערישע הענד. אונדזערע הייליקע פליכט איז פאראייביקן צו נעמען פון די קדושים וואס זענען אומגעקומען אויף "קידוש השם".

איידער איך טרעט צו באשרייבן דעם גריזאמען חורבן וויל איך באשרייבן לאקאטש מיט איהר נאטור געגענט. לאקאטש איז געווען א קליין שטעטלע געלעגן אין א טאהל, עס האט פארמאגט זייער א רייכע נאטור ארום איר. עס איז געווען אנגעפילט מיט בויער, מיט בלומען, פעלדער, און לאנקעס. ארום דעם שטעטל האט זיך געצויגן צוויי טייכן. דער גריסער טייך, און דער קליינער טייך אויף דער "פאדזאמטשע". דער גריסער טייך האט געגעבן וויכטיקע נוצן פאר דעם שטעטל, געצויגן די ליכט פאר דעם גאנצן שטעטל און די גריסע מיהל איז געגאנגען א דאנק

די וואסער פון טייך. אויך זענען געווען סטעזשקעס מיט גראז ביי די לאנקעס פון טייך.

א דאנק דער פארשריט פון דער מיהל וואס האט געערט צו מנדל לרנר, מיט די שותפים פון ישעיהו אטלס מיט זיינע זוהען, האט לאקאטש געקענט גענוסן פון פיעל זאכן. דער קליינער טייכל האט אויך געבראכט נוצן דעם שטעטל, מען פלעגט דארט וואשן וועש. לייגן פעסער אווערקעס אויף ווינטער, און די פרויען פלעגן אויך שווענקען דאס געשיר אויף פסח. די לופט איז געווען א גוטע, און די לעפעכער האבן געשמעקט ווי גוטע פערפום די לאקאטשער באפעלקערונג האט פון דעם אלעס גענאסן.

די יוגענט פלעגן זיצן ביים טייכל און פירן שמועסן, טאנצן און זינגען ביז טיעף אין דער נאכט. די זשאבעס פלעגן צוהעלפן און באגלייטן מיט זייערע געשמאקע טענער אויך די פרומע יידן פלעגן גענוסן פון דעם טייך גייענדיק צו איהם "צו תשליך". דאס שטעטל לאקאטש איז געווען זיבן קילומטר פון א באהנסטאציע, מיט דעם נאמן וואיניצע, און געלעגן צווישן לודמיר און הורוכוב, וואס איז געווען די ראיאן שטאט. אונזער שטעטל האט געצילט עטליכע הונדערט פאמיליעס, אכציק פראצענט יידן. יעדער האט געלעבט אויף זיין שטייגער, עס זענען געווען פרייע, און אויך פרומע יידן. די פרומע פלעגן שטענדיק זיצן אין די "בתי מדרשים" און דאווענען זייערע "תפילות", די ארעמע יידן זייענדיק פארנומען מיט זארגן פאר "פרנסה" פלעגן דאווענען אין שוהל איינמאל אין דער וואך, שבת, די יידן פון לאקאטש האבן ערצויגן זייערע קינדער לויט זייערע מעגליכקייטן. די רייכע פלעגן ענדיקן די פאלקס שולע אין לאקאטש, און נאכער פארן אין די גרויסע שטעט לערנען אין גימנאזיום. די ארעמע קינדער האבן געמוזט זיך באנוגען מיט די פאר קלאסן וואס זיי האבן פארמאגט זיי האבן געמוזט מיט העלפן אין שטוב צוליב די מאטעריאלע לאגע.

די לעצטע יאהרן זענען אין לאקאטש געווען דריי פאלקס שולען: די פוילישע רעגירונגס, שול "תרבות" שול און "שול-קולט". די שולקולט שול האט פיעל געליטן צוליב דער מאטעריאלישע לאגע. נישט אלע ארבייטער עלטערן האבן געקענט צאהלן און די שולע האט אדורכגעמאכט א שווערע לאגע, און די שולע "שולקולט" האט ליידער אופגעהעט צו עקזיסטירן. דאך האט מען א סאך פון איהר גענאסן, און ביי יעדן שולער איז געבליבן איינגעקריצט אין זכרון די שולע, און די לערערס אזוי האט זיך געצויגן ווייטער די קייט פון קולטורעלן לעבן, יעדער האט געהאט זיין אידעאל, יעדער יוגענטליכער האט אנגעהויבן זוכן זיין אידיאה. עס איז געווען ביי אונז א סאך ציוניסטישע אורגאניזאציעס ווי יעדער יוגענטליכער האט אין זייערע קלובן געקענט לייענען ביכער, בראשורן און צייטונגען. מען האט אין די קלובן געפירט פארשידענע דיסקוסיעס, און ערצויגן די יוגענט אין דעם ציוניסטישן גייסט.

לעצטנס פלעגן קומען קיין לאקאטש פון צענטראל קאמיטעט פון ווארשע פארשטייער וואס פלעגן שוין ווערבירן צו די "קיבוצים", און דער ציוניסטישער גייסט

האט פארנומען די גרעסטע טייל פון דער יוגענט. די לעצטע יאהרן פאר דער קריג איז די לאגע אין פוילן געווארן פארערגערט און יעדער האט אונגעהויבן זוכן וועגן צו עמיגרירן. א סאך יידן האבן געזוכט פארשידענע לענדער אויסער ארץ ישראל, אבער די יוגענט פון לאקאטש האט געזען אז איהר וועג איז נישט קיין צווייטער "גלות". מיר מוזן נעמען א איינטייל פון בויען אונזער היים, אונזער לאנד, און א סאך לאקאטשער בחורים און בחורות האבן זיך אנגעשלאסן אין קיבוצים צופארן קיין ארץ ישראל, און יעדער יוגנטיכער איז געווארן א געטרייער זוהען פון פאלק ישראל. מיר האבן נישט געוואלט מער קלאפן און פרעמדע טירן. מען האט שוין דערפילט אז דע באדן ברענט אונטער אונזערע פיס, אומעטום הערט מען די פוילישע אנטיסעמיטן שרייען "יידן קיין פאלעסטינא". די לאגע איז גווארן שלעכטער פון טאג צו טאג. איך האב באשלאסן אז מיין וועג איז אין קיבוץ, און איך בין אוועק געפארן אין קיבוץ גרוכוב, וואס האט געשעמט אויף גאנץ פוילן.

איך בין געווען די גליקליכסטע אז איך וועל אויך קענען זיין אין מיין לאנד. אבער דער שלעכטער און גרויזאמער גורל האט נישט געוואלט, און אויף פוילן האט זיך איבערצויגן א שווארצער וואלקן און איך האב שוין נישט געקענט ארויספארן פון פוילן צוליב דער קריג.

פוילן דעם ערשטן ספטמבר 1939

דער אויסברוך פון קריג דייטשלאנד מיט פוילן פרייטאג דעם ערשטן ספטמבר 1939 האט אלעמען דערציטערט. א טרויעריקע ידיעה, דייטשלאנד איז באפאלן פוילן און יעדער בירגער מוז גייען קעמפן מיט דעם שונא. גלייך האט מען מאביליזירט די יוגענט צום פראנט. אונזערע יידישע הערצער האבן זיך גלייך אנגעפילט מיט שרעק. ווייל באלד וועט מען זוכן א שולדיקן, און ווער איז עס? דער ייד! פון פארשידענע געסעלאך הערט זיך שוין געוויינן פון די פרויען און מוטערס וואס מוזן זיך שיידן מיט זייערע ליבסטע, און יעדער אין זיין הארץ קלערט דאס זעלבע, גאט וויסט צו מען וועט זיך נאך זעהען.

אזוי האט זיך שוין אנגעהויבן די פארשטערטע יומטובים, און טרויעריקע טעג, אבער יעדער איד האט געהאפט אז אפשר וועט גאט נישט דערלאזן קיין "גזירות" אויף אונז עס וועט אדורך נאר מיט שרעק. אומעטום שטייען רעדליך מיט יידן מען רעדט "פאליטיק" און איינער דעם צווייטן פרעגט וואס וועט זיין? עס טראגן זיך שוין ארום קלאנגען שוידערליכן, וואס די מערדערישע דייטשן טוען, מיט די מענטשן וואס זיי פארנעמען. זיי מאכן פון אלעס א חורבן. עס באווייזן זיך שוין יידן פון צענטראל פוילן און דערציילן וואס זיי האבן איבערגעלייבט אין די עטליכע טעג. ווארשע איז שוין כמעט פארנומען אויסגעמישט מיט דערהערד, עס לויפן סאלדאטן מיט אפגעריסענע הויזן און אן היטלען, איין סאלדעט מיט א פערד, איינער צופוס, זיי זענען צומישט, זיי לויפן מיט געפילדער צו דער רומענישער גרונעץ. מיר אין לאקאטש גייען אויך ארום דערשלאקענע.

די מערדער ארום שטעטל הויבן שוין אן שארפן די טיגערשע ציין אויף א פעטן ביסן, די גייען קיין לאקאטש מיט געשרייען און אויסרופן: יעצט איז אייער ענדע, היטלער וועט אייך אויסרייסן מיטן ווארצל. דאס זענען געווען די געשרייען פון די פויערן, אבער א דאנק עטליכע פוילישע פוליציאנטן האבן נאך א ביסל איינגעהאלטן די צעווילדעטע אוקראינער און ניט דערלאזט אויף אונז קיין פאגראם.

אין שטעטל איז שוין אנגעקומען א סאך אנטלאפענע וואס זענען געלאפן וואהין די אויגן האבן זיי געטראגן, די וועגן זענען געווען פיעל מיט טויטע מענטשן געטויט פון די מערדערשע הענט. פון די עראפלאנען וואס האבן באמבארדירט די וועגן אן רחמנות און די פוילישע ערד איז געווארן פארגאסן מיט אומשולדיק בלוט. אויפן צוועלעפטן טאג איז שוין כמעט גאנץ פוילן געוועזן איינגענומן ביז דעם בוך. מיר האט עס שרעקליך וויי געטוהען, ווייל מיין קיבוץ גרויב האט אויך געליטן דעם זעלבן חורבן, וואס גאנץ ווארשע האט געליטן. מען האט דעשטערט די פרוכטבארע פעלדער די שיינע בנינים און אונזערע חברים האבן זיך שוין געמוזט צושיידן מיט גרויבן און אנטלויפן צוזאמן מיט אלעמען. א סאך פון מיינע חברים זענען געהרגעט געווארן אין וועג. מיט מיינע אלע חברים איז אויך געלאפן מיין מאן וואס האט שוין אויף מיר געווארט אין ווארשע עולה צו זיין, און ער האט דאס נישט שוין געקענט באווייזן, און געמוזט אנטלויפן צוזאמען מיט אלע גרויבער, קיבוצניקעס, מענטשן לויפן צום רוסישן גרענעץ. זיי זוכן א רעטונג ליידער איז אויך דארט איין רעטונג נישט געווען. די דייטשע עראפלאנען באמבארדירן און טרעפן אומעטום, די דייטשע מערדער פארענדיקן זייער מערדעריי אויף יעדן פלאץ ווי זיי טרעטן אריין. יעדער גייט ארום מיט שרעק, יעדער וויל וויסן וואס וועט זיין? וואס וועט רוסלאנד רעאגירן און טוהען? צו וועלן די רוסן זיך אריינמישן? ווייל אוקראינע און אויך ווייס רוסלאנד איז זייער א רייכע געגנט און זיי דארפן עס אויך האבן.

דעם 15 סעפטמבר 1939

פלוצלינג דערהערן זיך קלאנגען אז ערגעץ ביי א אידן געפינט זיך א ראדיו און זיי ברענגען ארויס די נייעס אויף די לאקאטשער געסעלאך, אז רוסלאנד איז אריבער די גרענעץ און קומט באפרייען מערב אוקראינע און ווייס רוסלאנד. די ידיעה האט ארויסגערופן גרויסע פרייד אין אונזערע הערצער אז מיר וועלן נישט דארפן זעהען די דייטשע הענקער און אפשר וועט אונז נישט געשעהן קיין שלעכטס.

מיר האבן אומגעדולדיק גווארט אויף דעם מאמענט צו באגעגענען די רוסישע ארמיי, ווייל מיר האבן מורא געהאט פאר די אוקראינישע מערדער. מיר פילען שוין די ענדערונג אין דער לופט, מען רעדט אז די רוטע ארמיי פארנעמט גאנץ ווהלין אן ווידערשטאנד. ביי אונז אין שטעטל איז געווארן א טומל, די לאקאטשער קומוניסטן פאנגען אן צוגרייטן זיך אויפצונעמען דעם קאמוניסטישן רעזשים, צוגרייטן

טראנספאראנטן, רויטע פענער, פלוצלינג דערהערט מען, אין מארק גייט א דעמאנסטראציע צו דער קאמענדאטורה פון דער פוילישער פאליציי מיט די רויטע פענער פאראויס די ערשטע, אין דער שפיץ פון דער דעמאנסטראציע זענען געגאנגען שלמה גאלאפ, מאטל פרעכטער, משה יואל פרעכטער, יצחק פעלדמאן, ישראל כץ, לייב גלאכמן, יענקל פאצ'ארניק, און נאך אנדערע קאמוניסטן פון שטעטל. ווען זיי האבן זיך דערנענטערט צו דער קאמענדאטורע האט די פוילישע פאליציי אנגעפאנגען אויף זיי שיסן, און די גרויסע קעמפער האבן אוועק געווארפן די רויטע פאן און אנטלאפן. די רויטע פאן און די טראנספאראנטן פארשעמטע זענען פארברענט געווארן פון דער פוילישער פאליציי. די לאקאטשער באפעלקערונג האט איגנארירט זייער שוויצערדיק טאט און זיי זענען געבליבן שטיל ביז די רויטע ארמיי איז אריין קיין לאקאטש. באגעגענדק די רויטע ארמיי זענען אלע געווען גליקליך. מהאט זיך געקושט אין די גאסן, מען האט געטאנצט יוגגע און אלטע, מיר זענען שוין פריי, מיר וועלן נישט זעהן די היטלערישע היטלען און די האקן קרייצן. די באפעלקערונג פון לאקאטש איז געווען צופרידן, און געדאנקט גאט פאר דעם אויסלייזונג, און דער צייט פון דער ענדערונג זענען אויפגעשווימען נייע פראבלעמען און נייע סיסטעמען. יעדער האט געמוזט זיך צופאסן צו א אנדער לעבן. ביי אלע סוחרים פון שטעטל האט מען צוגענומען די געשעפטן.

מענדל טאנעס מיהל האט מען באלד נאציאנאליזירט פאר דער רעגירונג. פון חומה פראדעלס שענק האט מען געמאכט א רעגירונג רעסטאראן. די געשעפטן וואס האבן געערט צו אידן האט מען געמאכט קואופעראטיוון. די איינגענטומער פון פריהער האבן געלעבט אין שרעק, אויף יענקל שנאל האט עס אזוי שטארק געווירקט אז ער האט באגאנגען זעלבסמארט. נאטע מלמד מיט זיין פאמיליע האט מען פארשיקט קיין קאזאכסטאן. יעדער האט גוואלט וואס שנעלער זיך איינארדענען ביי ארבעט. מען האט שוין איינגעשטימט מיט אלעמען, נאר עס זאל זיין רוהיג. אבער די רוסן האבן געזוכט חטאים, די ציוניסטישע אורגאניזאציעס זענען געווארן פארמאכט אלע ביכער זענען קאנפסקירט געווארן. אזו האבן זיי אונז אפגעריסן פון אונזער וועג. מיר זענען געבליבן ווי שאף אן א פאסטור, דאך האט מען געהיים געוואלט ווייטער שמידן די קייט און פאר יעדן פרייז זיך אדורך שלאגן קיין ארץ ישראל.

מען האט געפלאנט צו גנבה'נען דעם גרעניץ קיין ליטע. ווייל ליטע איז דאן נאך געווען זעלבסטענדיק, אבער עס האט קיינעם נישט געלונגען. מיין מאטערניש איז געווען אומזינסט. איך מיט מיין מאן הערשל ווייסטוך אויך א חבר פון גרוכובער קיבוץ, וואנדערדיק אמאנאט צייט איבער פעלדער און וועלדער, האבן אונז געכאפט די רוסנדיקע גרענעץ וואך און אריין געווארפן אונז אין א רוסישע טורמע, דארט האבן מיר געטראפן אסאך חלוצים. אויך פון לאקאטש זענען דארט געווען דוד ריקמן און צביה פעלדגייער, מיר האבן זיך געוואלגערט א שטיקל צייט צוזאמען. צום גליק האט מען

אונז באפריירט. אבער די רוסן האבן שוין שלעכט געקוקט אויף אונז זיי האבן גענומען מיין מאן אויף צוואנגס ארבעט און איז דארט אומגעקומען פאר אייביגט און פארהייליגט זאל זיין אנדענק.

דעם 22 יוני 1941, דער אויסברוך פון קריג רוסלאנד מיט דייטשלאנד

פיר א זייגער פארטאג, ווען אלץ איז נאך געשלאפן, האט א רעש פון עראפלאנען און באמבעס אלעמען אראפגעריסן פון די בעטן, מען האט נישט פארשטאנען וואס עס קומט פאר. זאפארט האט דער ראדיו איבערגעגעבן די גרויזאמע ידיעה: קריג צווישן דייטשלאנד מיט רוסלאנד, די דייטשן האבן פאסאמט די רוסישע גרענעץ וואך און מיט א בליץ שנעלקייט זענען זיי אריבער די גרענעץ. עס איז נישט געווען קיין צייט זיך צו אורענטירן, אבער מענטשן זענען געלאפן צו דער רוסישער גרענעץ. די וועגן זענען פול מיט אנטלאפענע, די רוסישע בירגער לויפן ווי פארסאמטע, יעדער לויט זיינע מעגליכקייטן די וועגן זענען פול מיט טויטע פון די פאלענדע באמבעס. אלעס מיטש זיך אויס מיט דער ערד. אין לאקאטש גרייטן זיך אויך מענטשן צו אנטלויפן, אבער וואהן צו אנטלויפן איז ליידער נישטא, אבער קיינער וויל נישט בלייבן. מען וויל נישט אריינפאלן צו די מערדער אין די הענט.

אין געציילטע טעג זענען שוין געווען ביי אונז פליטים. עס גייען ארום קלאנגען. די רויע ארמיי שלאגט זיך פאר ביסן. זיי טרעטן נישט אפ פון זייערע פאזיציעס, און קיינער קען זיך נישט פארשטעלן אז די דייטשן וועלן זיגן, אבער ליידער האט זיך ערשט אנגעהויבן דער ריכטיגער גהינום. אין עטליכע טעג ארום זענען די דייטשישע מערדער אריינגעפארן אין שטעטל. די יידן זענען שוין ארום געגאנגען מיט שרעק פאר די אייגענע אוקראינער, און פאר די דייטשישע מערדער. באלד גלייך ווי זיי זענען אריין אין שטעטל האבן זיי באוויזן זייער גרוזאמען פרצוף. יוסף רעכטער איז געשטאנען ביי זיין טור האט מען איהם גערופן און גלייך דערשאסן. און יעדן ייד וואס זיי האבן געטראפן האבן זיי מכבד געווען מיט שטארקע קלעפ, און אפגעשניטן די בערד.

די אוקראינער זעענדיק אז מיר זענען הפקר, האבן אויך זיי זיך גענומען צו דער ארבעט. זיי האבן זיך גלייך געלאזט אין די יידישע שטיבער צו ראבעווען און צו הארגענען. אבער די דייטשן האבן געזען אז זיי וועלן האבן ווייניקער פאר זיך, האבן זיי באשטימט א צייטווייליקע פאליציי, א פאליציי וואס זאל כלומרשט היטן דאס שטעטל. און דער סוויטע זענען אריין די ריכטיקע רוצחים, סאשקה טארטעוויטש, קאלא סקוביצקי, אנדריי וולאשוק, און נאך א סאך מערדער וואס איך געדענק נישט זייערע טרייפע נעמען, ימח שמם. און בראש איז געווען אונזער "גוטער פריינט" דער פעלדשער באהן, ער מיט זיין באנדע האבן אנגעהען זייערע אנטיסעמיטישע פענעמער און גלייך זיך גענומען צו דער ארבעט זיך נוקם זיין אין אונז.

ערשטנס האבן זיי גלייך פארפילט די טורמעס מיט די כלומרשטע יידישע

קאמוניסטן ווי עס זענען אריינגעפאלן שלומה גרייבער, מאטל פרעכטער, נוניע לערנער, מענדל שאפריער, שלומה גאלופ, איציע פעלדמאן און נאך א סאך יידן וואס איך געדענק נישט זייערע נעמן. זיי האבן זיי שטארק געשלאגן און מיט שטעקעניס זיי דעהארגעט די מערדער האבן מיט זיי געמאכט דעם אנפאנג פון אונזער ליידנס וועג. און די זון איז אינטער געגאנגען אין מיטן טאג פאר די יידן אנגעטוהן אין געלע לאטעס כדי אונז גוט צו דערקענען.

אלע טאג זענען אריינגעפארן אין שטעטל געסטאפו מיט רויטע הענטשיקעס אויף די הענד. דאס זענען געווען רויבער ספעציעל צו ראבעווען, גענומען האבן זיי די אוקראינער צוהילף און זיי זענען געגאנגען פון שטוב צו שטוב, און אלץ צוגענומען און באצאלט מיט קלעפ. אונזער שרעק איז געווארן יעדן טאג גרעסער, אופן גאס האט זיך שוין קיין ייד נישט געקענט באווייזן.

די בעסטע פריינט זענען געקומען אונז אנזאגן אז מען וועט אונז אינגיכן פארניכטן. מען זאל אלעס זיי אוועקגעבן. זיי האבן געלאכט פון אונזערע געלע לאטעס אויפן ברוסט און פלייצע און מיר מיט אראפגעלאזטע אויגן האבן מיר געשוויגן, ווייל מיר האבן געוואוסט אז דאס איז צו אונזער גרויסן צער טאקע אמת, זיי האבן נאר געקלערט ווי אזוי אונז אויסצומוטשען פאר דעם פארניכטן. און אלע טאג איז געווען אנדערע גזירות.

דער ערשטער יודנראט

די יידן פון שטעטל האבן געזען אז די ביסליך וועט מען אונז אויס הארגענען, האבן זיך צוזאמען גענומען עטליכע בעלי בתים פון שטעטל און באשלאסן צו גייען צום דייטשישן קאמענדאנט ער זאל באשטימען א יידישע קהילה, אין וואס די דייטשן וועלן פאדערן וועט מען זיי אליין צושטעלן. יעדן טאג האבן זיי געפאדערט עפעס אנדערש. ערשטענס האבן זיי געפאדערט לעדער מען האט ארויסגעזוכט די גאנצע לעדער וואס האט זיך געפונען אין שטעטל. צו מארגענס האבן זיי געפאדערט פוטערס. נאך די פוטערס האבן זיי געפאדערט גאלד, יעדער ייד האט געגעבן וואס ער האט געהאט א פינגערל אדער אוירענגלאך, א מתנה פון א מוטער אדער א מאן וואס איז געווען פאר זיי הייליק. און מיט צו דריקענדיק דאס שטיקעלע גאלד צום הארצן דאס אוועקגעטראגן כדי זיך אויס צוקויפן פון די הענקער, אבער מיט אלץ וואס מיר האבן געגעבן האט מען זיך נישט געקענט ראטעווען. היינט האבן זיי געכאפט עטליכע יידן פון שטעטל און ארויס געגעבן א באפעל, אז אויב איהר וועט זיך נישט צושטעלן עטליכע הונדערט אידן צו דער ארבעט זאפארט, וועט מען הארגענען די סגוועסטיריטע. עס איז אין שטעטל געווארן א גרויסער טומל. א געוויין. יידן, מיר מוזן אויס קויפן די נשמות, ראטעוועט, אבער זיי מיינען נישט קיין ארבעט, זיי ווילן פארנעמען עטליכע הונדערט יידן צום טויט, אבער קיין אנדערע ברירה איז נישט געווען.

יעדער מיט קלאפענדיקן הערצער און מיט טרערן אין די אויגן זיך געזעגנט מיט די ליבסטע און איז געגאנגען זיך פרעזענטירן. אין שטעטל איז דאן געווען א חורבן. מיט געווינען האט מען באגלייט די מענער צו דער ארבעט. דאס מאהל האט מען גענומען קיין "ווימעצע" אויס לאדן וואגאנען, דאס מאהל זענען צום גליק אלע צוריק געקומען, אויסער איין קורבן וואס די אקציע האט געקאסט: אחיעזר אוקסט איז דאן געהארגעט געווארן. די מענער אזוי שטארק געארבעט דעם טאג ווען די געסטאפו זענען געשטאנען און מיט די גומי שטעקש זיי געקלאפט איבער די קאפ. צוריק זענען די מענער געקומען א האלב טויטע און אחיעזר אוקסט האט דאן זיין לעבן פארלוירן.

יעדער טאג האט געבראכט ערגערע געשעהנישן. די רעזערוון פון אלעס האבן זיך אנגעהויבן אויס שעפן. מען האט שוין דערפילט אז עס קומט די ענדע. אבער יעדער פאמיליע האט געבעטן גאט אז מען זאל זיי נישט צושיידן, אלע צוזאמען סיי לעבן סיי שטארבן.

די געסטאפו אין לאקאטש!

עס איז געווען א שיינער וארימער פרי מארגן, די זון האט פאר אלעמען געשיינט, אבער פאר אונז האט די זון זיך פארביטן אין א פינסטערער וואלקן. פלוצלינג האט מען אנגעהויבן שרייען. יידן אנטלויפט, ראטעוועט זיך, עס זענען אריין געפארן די מערדער מיט די טויטע קעפ אויף די היטלען די כאפן יידן צו טויטען. מען האט זיך אפילו נישט באוויזן צו אריענטירן, זענען שוין ארומגעלאפן די אוקראינער פאליציי מיט דייטשן בראש, כאפן מענער, קיינער האט זיך נישט פארגעשטעלט א זא צרה, אבער די באנדיטן האבן איבער געקערט די יידישע שטובער, זוכענדיק די מענער, די פרויען האבן זיי געשלאגן מיט די גומע שטעקסן איבער די קעפ, שרייענדיק, יודע, ווי זענען אייערע מענער די פארפלוכטע שוויינען, אויב איהר וועט נישט זאגן וו זיי זענען וועט מען צונעמן ביי אייך אייערע קינדער, די פרויען מיט אראפגעלאזטע קעפ מיט פארווינטע אויגן האבן געשוויגן. אין יעדן שטוב איז געווען יום כיפור. עס האט זיך אנגעהויבן א כאפעניש. האלב טויטע האט מען די יידן געפירט דערהארגענען. די געשרייען און געוויינען זענען דערגאנגען אין אלע געסעלך פון שטעטל ליידער האט קיינער אונז נישט געהערט, אונזער צער האט קיינער נישט געפילט. מען האט צוזאמען געטריבן 200 מענער, די בעסטע און שענסטע יוגענט און דערשאסן, און כמעט לעבעדיקע אין די גריבער געווארפן. נאכער האט מען אויך גענומען דריי פרויען, דריי שיינע יונגע בלומען, חייקע לערנער, א שיינע בלאנדע מיידל פיל מיט לעבן, רחל א כליזמערס א מיידל, און נאך א מיידל, נוח שמש א אייניקל, אלעמען האט מען דערמארדעט נעבן פוילישן בית-הקברות אין די טולן. צווישן די קרבנות זענען געווען יואליק געלער, לייב טרייגער, חיים לערנער, ישעיהו קוטלער, מענדל טרייגער, דער גאנצער יודנראט, משה גרייבער, אלי רימער זייער א סאך קרבנות. די יידן פון שטעטל זענען שוין געווארן גלייכגילטיק, אן א הופענונג צום לעבן.

יידישע שטיבער זענען געווארן בית-עולם'ס, פאר יעדנס אויגן האבן זיך שטענדיק געזען די גרויזאמע בילדער ווי די בלוט האט גערונען פון אונזערע טייערע און ליבע, און די גויים האבן געקוואלן, און געווארטעט ווען מעט אונז אלעמען פארניכטן זיי זאלן קענען יארשענען דאס וואס איז נאך פארבליבן פון די דייטשישע רויבער און מערדער.

די שאפונג פון גיטא

דעם ערשטן ספטמבר 1941

די יידן האבן געמיינט אז אפשר וועט זיך אמאל ענדיקן אונזערע ליידן, איז גאר ארויף געשווימען א נייע צרה, גיטא! מען האט נישט געלאזט אטעמען, די גזירות זענען אויפגעקומען יעדער מינוט נייע ווי כוואלעס אין ים. דער פאליציי מייסטער פון שטעטל שיקט א שליח צום יודנראט זאפארט קומען. דער יודנראט לויפן מיט קלאפנדיקע הערצער, ווער וויס וואס ווייטער, א באפעל אז אין פערלויף פון איין שעה מוזן אלע יידן זיך ארויסציען פון זייערע הייזער און פארנעמען דעם געגענט וואס מיר האבן באשטימט פאר אייך, און נאך דער שעה, איז פארבאטן יעדן ייד זיך צו געפונען אין יענער געגענט. און ווער פון א ייד וועט זיך דארט געפונען וועט טויט געשלאגן ווערן. יעדער האט אויפגענומען די נייעס ווי א קלאפ מיט א האמער אין קאפ. עס איז געווארן א געלויף א געוויין. די הערצער זענען געווען אנגעפילט מיט ווייטאק. יעדער האט זיך גענומען קלויבן. מען האט נישט געוואוסט וואס צו כאפן. א בעט, אדער א טיש, אדער גאר שמאטעס וואס עס איז נאך ביי עמיצן פארבליבן. אבער צום וויכטיקסטן האט יעדער געכאפט א ביסל שפייז ביי וועמען עס איז נאך געווען באהאלטן. מען האט אלעמען פון דע משפחה אנגעהנגען פעק און אפילו קינדער האבן אויך געמוזט שלעפן פעקלאד אויסער זייערע כוחות וויל זייערע יינגע מוחות האבן פארשטאנען די גרויסע טראגעדיע. און דאס אומגליק וואס האט געטראפן געפאלן מיט די פעק אויפגעשטאנען און ווייטער געלאפן. די שעה איז גיך פארביי. יעדער האט געכאפט דאס וויכטיקסטע פון שטוב און מיט א הארץ רייסנדיקן געוואלד ארויסגעלאפן קושענדיק די שוועל. דעם געטא האבן זיי געמאכט פון מאיר לייבעכען ביז צום שאסיי, געצויגן דורך יענקל בלינדער שטוב מיט די אוטערשטע טייל פון שטעטל נעבן בית-המדרש צום טריסקער שטיבל ביז דעם שאסיי ביז מענדל טאנעס שטוב. די גאנצע זייט נעבן די לאנקעס. מען האט דעם געטא ארום געגרויזעט מיט שטעכעדיקע דראטן, אריינגעיאגט פינף פאמיליעס אין איין שטוב, צוזאמענגעפירט די יידן פון די קליינע שטעטליך און דערפער און זיי קאנצענטרירט אין לאקאטשער געטא. עס איז געווען אזוי ענג אז מען האט נישט געקענט אטעמען. יעצט יידן וועט איר זיך שוין אליין דערהארגענען פון קרענק און שמוץ, וועט איהר אליין שטארבן, זייער סטאטיסטיק האט געוויזן אז אלע טאג וועט שטארבן א געוויסער פראצענט. אונזערע ליידן קען קיינער נישט פילן, אפילו איך אדורך געגאנגען דעם גיהנם קען זיך נישט פארשטעלן דעם גרויזאמען לעבן וואס מיר האבן אדורכגעמאכט. עס איז

נישט צו באגרייפן אז אין 20-טן יאהרהונדערט זאל אזעלכס פארקומען. די מערדער פלעגן אונז פירען צו דער צוואנגס ארבעט נאר אויפן שאסיי, וייל די טרעטוארן זענען נישט פאר יידן. אנגעטאן געלע לאטעס כדי צו דערקענען, און ווער עס האט זיך א קער געטאן האט מען גלייך דערשאסן, יעדער ייד איז געגאנגען מיט אראפגעלאזטע קעפ פון וייטאק און בושה. אין טאג קומט א נייער באפעל, אז מען מוז די מענטשן פון לאקאטש שיקן ערגעץ וויטער פון שטעטל לאקאטשער קיין הורוכוב, קיין דרישקאפאלע, די יידן פון דארט קיין לאקאטש, און נאך א באפעל אז אלע ביז הונדערט יאהר מוזן זיך פרעזענטירן אויפן שטאט פלאץ, דאן האבן זיי געשיקט הונדערטער יידן ארום לאקאטש אויך איך בין דאן אוועקגעשיקט געווארן קיין זווינאציע גראבן טארף.

אזוי האבן מיר געארבעט א לאנגע צייט ביז מען האט דעם געטא ליקווידירט. מיר זענען געפירט געווארן קיין הורוכוב צו הארגענען. פון דער היים האבן מיר גאר נישט געערט, מיר זענען געווען 30 מענטשן פון לאקאטש. לאה גולד, מירל גולד, יוסף לייב מלמד, שלמה מלמד, בערל ארטער, הינדע גרינבוים, מאטל גראניטש, טעמע פרעכטער, רייזל לערנער, חייקע בערענשטיין, און נאך א סך יידן פון לאקאטש. איך בין געווען מיט זיי א לאנגע צייט. פון אומעטום האט מען געערט דורך די גוים אז מען האט שוין אויס געהארגעט די יידן פון קאוועל און לוצק.

מיר האבן אראנזשירט שיקן עמיצן קיין לאקאטש זיך צו דערוויסן וואס דארט ערט זיך, די מענטשן זענען געקומען מיט טרויעריקע ידיעות, אז עס איז שלעכט, עס קומט אונטער די ענדע. זיי זענען צוריק געקומען עטליכע טעג פאר דעם ליקווידירן די געטאס פון לאקאטש, הורוכוב און לודמיר, מיר האבן זיי געבראכט א געפערליכע נייעס אז מיין ברודער קוניע מיט נאך דריי יינגלאן זענען ארויס פון געטא און אונזערע א בקאנטער שייגעץ האט זיי פארבאלטן. און נאכדעם ווען ער האט צוגענומען ביי זיי די זאכן, האט ער זיי אויס געגעבן צו די דייטשן. די נייעס האט מיך שטארק ערשודערט, מיינע ליידן דאן זענען נישט צום באשרייבן. מען האט מיר דערציילט אז מיין ברודער קוניע האט געבעטן ביי די מערדער אז מען זאל זיי אריינלאזן צוריק אין געטא, ער וועט שוין מער נישט אנטלויפן, ער וויל שטארבן צוזאמען מיט אונזערע מוטער, שוועסטער און ברודער, אבער די מערדער האבן זיי ארויסגעפירט אויף די פעלדער פון די וואלענקעס, און זיי דערשאסן איינציג וויז פאר דעם שיסן האט מען זיי גרויזאם געמוטשעט דורך א צוואנציק מערדער שלאגענדיק זיי מיט דער גראבער זייט פון דעם ביקס. און ווען זיי זענען געווארן אין באווסט זיין, און פארגוסן מיט בלוט האט מען זיי איינציגווייט דערשאסן אין קאפ, און די גירן זענען געשפרונגען און דערווייט. אזוי גרויזאם האבן זיי פארענדיקט זייער לעבן. און מיין מאמע האט דאס אלץ געדארפט וויסן פאר דעם טויט. די דערמארדעטע מיט מיין ברודער קוניה גרינבוים זענען געווען חיים און יוסף שניטער, איין יינגל פון סווינאד מיט דעם נאמען ליכט, און איין יינגל פון א דארף נעבן לאקאטש

מיט דעם נאמען טופילישץ. מען האט זיי דערמארדעט דריי טעג פאר דעם ליקוידירן לאקאטש. אלע האבן שוין געזען דעם טויט פאר די אויגן, אבער קיינער האט זיך נישט געקענט ראטעווען דער געטא איז שוין געווען באוואכט, און ווער עס האט געפרווט זיך ארויס גנבה'נען האט מען געכאפט און גרויזאם דערמארדערט.

יעדער איז געווארן מוטלאז, איינער דעם צווייטן האט נישט געוואלט איבערלאזן, מען האט אנגעהויבן מאכן טשאצן פון שטיין, קוילן צו אנטשאדעט ווערן, אויף טויט אבער קיינער איז פון דעם נישט געשטארבן, מאמעס האבן גענומען פאר סאמען זייערע קינדער, און זיך אליין גענומען דאס לאבן. עס איז געווען גרויזאם. די אלע באהעלטנישן וואס מען האט געגרייט זענען נישט באנוצט גווארן, גענצליך, עטליכע יידן פון לאקאטש איז געלונגען זיך צו בעהאלטן, דריי טעג פאר ראש-השנה די רוצחים גרייטן זיך צו דער גרויסער שחיטה, עס קומט שוין דער לעצטער רוף צום יודנראט דער פאליציי מייסטער רופט זיי, דער שליח וואס איז געקומען אנזאגן די בשורה איז געווען ראסציק דעם פעלדשער בארונס אזונדעלע, איך גלויב אז יעדער פון לאקאטש ווען ער וועט דאס לייענען וועט ער וויסן ווער עס איז ראסציק, ער האט זיך גאנץ פיין באגאנגען מיט די יידן און זייער נויט, ער האט נישט געקענט פארליידן די טאטען די שלעכטע פון זיין פאטער באהון דער ראסציק האט א סאך מאראליש געלטן זעענדיק אונזער לאגע. נישט איינמאל ווען ער האט געדארפט גייען אנזאגן א שלעכטע בשורה האט ער זיך בהאלטן נאר דאס מאהל האט ער גמוזט קומען געהיים אנזאגן: יידן, אנטלויפט ווי איהר קענט, מען גייט אייך אלע הארגענען! אבער זיין ווארנונג האט שוין נישט געהאלפן, עס איז שוין נישט געווען וואס צו מאכן. דער דייטש האט דערלאנגט א לאנגען ווייסן פאפור דעם רב באומן און האנט און איהם געזאגט, גיי און לייען דאס פאר דיינע יידן. דער יודנראט זענען אריין אין געטא האלב טויטע. מיט קלאפענדיקע הערצער, פארופן אלע יידן אויף דעם שול-פלאץ אויף דעם זעלבן שול-פלאץ ווי מען פלעגט פירען חתן-כלה צו דער חופה, ווי מען האט זיך געווענשן איינער דעם צווייטן מזל-טוב און גליק, אויף דעם זעלבן פלאץ לייענט דער רב אונזער אורטייל צום טויט.

אלץ האלט די אויגן געבויגן ביז דער ערד מיט אנגעגאסענע בלוטיקע טרערן, און דער רב לייענט: ברידער, מיר מוזן שטארבן, מארגען קומען די הענקער אונז צו פארניכטן, פון אלעמענס הערצער רייסט ארויס א יאמער געשרי!!!

גאט, פאר וואס האסטו דערלאזט אזא אומגליק? זיי פירן אונז מארגען צו דער עקידה, אלע ווי איינער האבן אויסגעשריגן שמע-ישראל און אלע צוזאמען האבן געזאגט ווידוי! אלע זענען זיך צעגאנגען. די נאכט האט שוין קיינער נישט צוגעמאכט קיין אויג העניע געלמאן מיט איהר מאמען מיט איהר ברודער משה האבן זיך בעהאלטן אין קויעמען ביי זיי א סאך האבן זיך געפונען אנדער בעהאלטענישן, אבער עס האט זיי נישט געהאלפן, מען האט אלעמען געפונען.

מאיר אטלאס מיט זיין שוועסטער מרים האט מען געפונען בעהאלטן אין קאסציאל און זיי געהרגעט. יעדער האט געקלערט ווי זיך צו ראטעווען, אבער קיין רעטונג איז נישט געווען. ניין א זייגער אין דער פרי האבן די מערדער זיך צעלאזט איבער דעם געטא ארויסגענומען אלעמען, אויסגעזוכט אין אלע ווינקעלעך פון געטא ווי עס קען זיך געפונען א לעבעדיקער נפש. אלעמען פארנומען און געפורט צו דער עקידה, צו די גריבער. א יעדער קען מיטפילן דעם גרויזאמען און טראגישן מאמענט פון זייער פארענדיקן זייער לעבן. די רוצחים האבן אפגעהאקט די שענסטע בוימער, ווען דער טאג איז געווען שיינענדיק און ליכטיג פאר אלעמען, האט זיך פאר אונז געענדיקט, און אונזערע טייערע עלטערן, שוועסטער און ברידער האבן אויסגעהויכט זייערע הייליקע נשמות... דער טויט איז געקומען שווערער ווי דאס לעבן. א סאך פון די קדושים האבן זיי נישט דערהארגעט, זיי האבן זיך געבעטן ביי די מערדער זיי זאלן ענדיקן און דערשיסן, אלץ האט זיך געווארפן און גאצאפלט ווי עופעס נאך דעם שעכטן און מאטערדיקן זיך מיט דעם טויט האט מען זיי פארשיט ביים פארשיטן האט זיך נאך אלץ געטראגן קולות און שריקליכע הימל שרייענדיקע געוויינען, אבער קיינער קיינער האט זיי נישט געערט.

די אוקראינער האבן זיך גלייך געלאזט אין די שטובער, ראבעווען, ווען דא ביי דעם גרויזאמען פלאץ צווישן די טולען און בערג ביי דעם פולישען בית-הקברות האט געשפריצט דאס אונשולדיקע בלוט פון אונזערע טייערע און ליבסטע. טראגיש און שרעקליך איז צו לייענען די גרויזאמע געשיכטע און גורל פון אונזערע באליבטע. מיר וועלן קיינמאל נישט פארגעסן. שטענדיק וועלן שטייען פאר אונזערע אויגן די גרויזאמע בילדער פון זייער גורל. אין אלע צייטן מוזן מיר געדענקען און דערמאנען זייער אנדענק אונזערע עלטערן, ברידער און שוועסטער, וואס האבן אזוי טראגיש און ווייטאקליך פארענדיקט זייער לעבן.

מיינ ליידנס וועג נאך דער פארניכטונג, 6.9.1942

דריי טעג נאך דעם ליקוידירן הורוכוב, לאקאטש און לודמיר זענען געקומען אויף ראווערן צו פארן דריי אוקראינישע פאליציי לייט אונז פארנעמען קיין הורוכוב פון זווינאציע, דארט ווי מיר האבן געגראבן טארף. אויך אונז צו הארגענן. מיט מיר זענען אויך געווען פון לאקאטש לאה גולד, מירל גולד, חיים ווייכברויט, רייזל לערנער, מאטל גראניטש, לייב ביק פון פריציק, חייקע בערענשטיין און א סאך פון ארום לאקאטש. אופן וועג ביז הורוכוב האבן די אוקראינישע פאליציי אונז געוואגט ווי די הונט. און מיר שלעפנדיק יעדער אויף די פלייצעס זיין פעקל שמאטעס און צרות זענען געווען מיעד און פארמאטערט. בעטענדיק די פאליציי אז מיר זאלען זיך א ביסעלע אפרוען אנשטאט א ענטפער האט מען אונז געהאקט איבער די קעפ מיט אייזערנע שטעקנס. זיי האבן אונז געשלאגן אן רחמנות. ענדליך זענען מיר צווישן טאג און נאכט אריינגעקומען קיין הורוכוב. אין הורוכוב האט מען אונז געגעבן א פלאץ אויף אפצורעען, אוועק פאלנדיק

האלב טויטע פון מידקייט זענען מיר באלד אנטשלאפן געווארן, אבער נישט לאנג האט דער שלאף געדויערט. א גערויש פון עראפלאנען האט אונז אלעמען אויפגעוועקט. מיר האבן געמיינט אז אפשר איז געקומען די ישועה, אבער ליידער איז דאס געווען א פאלשע האפענונג.

דער פרי מארגען האט זיך אנגעהויבן גרויזאם. מען פירט שוין אלע יידן פון אלע ארבעטס פלעצער, מיר פילן אז דער באדן ברענט. מען מוז אנטלויפן, יעדער מינוט קען זיין צו שפעט. פלוצלינג קלערנדיק דער זיי איך מיין ברודער בנימין מיט א פלימעניצע. אויך איהם און מיין פלימעניצע האבן די דייטשן פארנומען. און מען פירט זיי אריין אין דעם צווייטן געטא. איך וויל אריבער גייען צו איהם, מען לאזט נישט א דורך, אבער שרייענדיק האבן מיר זיך איינער דעם צווייטן געהערט. איך האב באוויזן איהם צו זאגן לאמיר אנטלויפן, אפשר וועלן מיר בלייבן לעבן, און אויב נישט, זאלן מיר שטארבן ערגעץ אויף א וועג, ווי עס זאל נישט זיין, נאר נישט דא. ווי איך וועל מוזן קוקן וועמן מען הארגעט פאר מיר. די עטליכע ווערטער האט ער באוויזן צו זאגן, אנטלויף, ראטעווע זיך, דו ביזט יונג, אבער איך נישט, מיין ווייב און קינדער, גאט וויסט צו זיי לעבן נאך מיר איז שוין אלץ איינס. און באלד האבן זיך דערנענטערט די פאליציי און איך האב געמוזט זיך מיט זיי צושיידן מיט טרערן אין די אויגן. און מיט קוקען אויף זיי דעם לעצטן בליק בין איך אוועק פון זיי. איך האב זיך אוועק געשטעלט אויף דער לאנקע ארויסגאנג פון געטא און ווי יידן פון הורוכוב האבן געפרויט זיך ראנגלען דורך די לאנקעס בין איך אויך געגאנגען. אליין ווייל איך האב קיינעם נישט געהאט און קיינעם נישט געקענט. ווי אלע זענען געלאפן בין איך אויך געלאפן, דארטן איז נאך נישט געווען באוואסט. ווייל די דייטשן האבן זיך נישט פארגעשטעלט אז מענטשן קענען קריכן אין די בלאטעס און טיפע זומפן א סאך מענטשן זענען פארזינקען געווארן, און מיר האבן זיך נישט אפגעשראקן, ווייל אויב איך מוז שטארבן, וויל איך בעסער דער טרונקען ווערן אין די זומפן, איידער פון מערדערישע הענט. עס האט זיך מיר אפגעריסן די פאדעשוועס פון די שיד צוליב די קלעבעדיקע בלאטע מיין קליידל און וועש איז געווארן ווי בליי, איך בין געלאפן כדי נישט פארבלייבן אליין. איך בין געווען יונג, און דער דראנג צום לעבן איז געווען זעהער שטארק. מיר זענען געקראכן א האלבע נאכט ביז מיר זענען צום מזל געקומען צום טריקעניש. צום גליק זענען דאס געווען מענטשן פון הורוכוב וואס האבן געהאט ערפארוג אין דעם געביט, פון דער געגענט. אפגייענדיק א גאנצע נאכט זענען מיר פאר טאג אנגעקומען צום סאדעווער וואלד.

איבערן וועג האט זיך אנגעזאמלט עטליכע הונדערט יידן. איך האב געטראפן לאקאטשער סיאמע מלמד, רייזל לערנער, חנה הערליך מיט איהר ברודער, יענקל לינדבלאט, בערל גרוכמאנס אייניקל. ווען מיר האבן דעזען דעם וואלד פון ווייטנס האבן מיר זיך א ביסעלע דערפריידט, מיר האבן אפגעזיפצט פרייער און אין יעדן הארץ האט

זיך דערוועקט א פונקט פון האפענונג. מיר זענען אריין אין וואלד, געווען גרייט צו קושן יעדן בוים וואס האט אונז געגעבן א מינוט פרייהייט. די לופט איז געווען א גוטע, עס האט געשמעקט פון אלע זייטן.

מיר זענען געגאנגען וויטער, נישט צו בלייבן ביים ברעג וואלד, עס האט שוין אנגעהויבן טאגן. מיר האבן געפונען א באהעלטעניש געדיכט באדעקט פון בויעלאך איבער צו זיצן דעם טאג אז קיינער זאל אונז נישט באמערקן. הונגריק און דורשטיק און מייד, קיין שפייז און וואסער האבן מיר נישט געהאט, האב איך אנגעהויבן לעקן די בלעטלעך וואס האבן זיך אראפגהאנגען איבער מיין קאפ. דאס האט מיר דערקוויקט די נשמה, דאס ביסל ראסע. זייענדיק טויט מייד האב איך געוואלט שטארק שלאפן, אבער איך האב מורא געהאט אנטשלאפן צו ווערן. מיר זענען אפגעזיצן אין דעם בהעלטעניש א גאנצען טאג ביז עס איז געווארן שטארק פינסטער, דאן זענען אלע ארויס געקראכן און זיך אוועקגעצן פרייער. אלע זענען געווען נערוועז, איינער צום צווייטן האט נישט געקענט רעדן. די פרויען זענען געווען געווארן באעוועלט פון די מענער. האבן די מענער נישט געוואלט מיטנעמען קיין פרויען. זיי האבן געזאגט אז צוליב די פרויען וועט מען זיי דער הארגענען. עס זענען געווען פונפצען פרויען צווישן עטליכע הונדערט מענער. מיר האבן זיי שטארק געבעטן זיי זאלן אונז מיטנעמען ווי זיי וועלן זיין, און דאס איז אונז אנגעקומען מיט גרויסע מיע און ליידן... ליידער איז עס א ווייטאק דאס צו שרייבן די עטליכע שורות, אבער אזוי איז עס געשיין. אזוי האט זיך געצויגן טעג און מאנאטן. יעדער טאג האט געהאט זיינע איבערלעבונגען א סאך מאהל זענען מיר געווען פיר באקאנטע מיידלאך געבליבן אליין אין וואלד און אונז נישט מיטגענומען. מיר די פיר מיידלאך האבן זיך געהאלטן צוזאמען. מיר זענען אלע פיר געלעגן אין איין גרוב, ביינאכט זענען צוויי ארויס בעטן ברויט און זיך געמאכט סימנים ווי צי קומען צוריק, און די אנדערע צוויי האבן געהאלטן א פייער מיר זאלן וויסן ווי צו קומען צוריק. מיר האבן געהאט עטליכע פויערן וואס פלעגן אונז געבן א שטיקל ברויט, עטליכע קארטאפל, עטליכע שוועבעלאך אנצוצינדן דעם פייער ביינאכט. מיר האבן געלעבט מיט פיר קארטאפל א טאג, אבער מיר האבן נישט אזוי מורא געהאט ווייל די מענער זענען געווען א ביסעלע וויטער פון אונז אין צווייטע גריבער.

אזוי איז געווען עטליכע וואכן שטיל. קיינער פון אונז נישט געווסט, אבער אונזער גליק און רוהיגקייט האט לאנג נישט אנגעהאלטן. אין איין פרי מארגן האט זיך אנגעהויבן א געפערליכע שיסעריי און די מערדער זענען אונז בעפאלן, א סאך זענען זיך צולאפן, און א סאך יידן זענען דערהארגעט געווארן. מיר זענען געלאפן ווי א חיה אין וואלד ווען זי דערפילט א סכנה. מיר זענען אפגעלאפן עטליכע שעה, איך און די דריי מיידלאך זענען מיר געלאפן צוזאמען. ווען מיר האבן זיך אומגעקוקט האבן מיר דעזען אז מיר זענען אליין אין מיטן וואלד. דאן האט זיך אנגעהויבן די ריכטיגע צרה: עס האט

זיך אונטער גערוקט דער הארבסט, עס איז געווארן קאלט, די קעלט און די רעגנס האבן אונז אינגאנצן צעבראכן, וייל מיר זענען געווען נאקעט און בארוועס. עסן איז אויך נישט געווען וואס, גייען האבן מיר נישט געווסט ווי אזוי ארויס צוגעייין פון וואלד. די בוימר האבן זיך אנגעהויבן שיטן פון די בלעטער און געווארן יעדער טאג נאקעטער. מיר האבן געזיין אז מיר מוזן זיכן א עצה. מיר האבן פארלאזט דעם פלאץ און אנגעהויבן גייען. מיר זענען געגאנגען זוכן א סטעשזקע וואס זאל אונז ערגעץ ווי ארויספורן. גייענדיק האבן מיר געטראפן א גרינע וואסער וואס האט אונז דערפריידט. מיר האבן זיך אנגעטרונקען און זיך א ביסל אפגעוואשן און ווייטער געגאנגען ביז מיר זענען אזוי געקראכן ביז מיר האבן געזען א סטעשזקע, און די סטעשזקע האט אונז ארויסגעפירט אויף זאטערעדער וועג. מיר האבן זיך דערפרייצט, מיר זענען געזעסן עטליכע שעה בעהאלטן, און ביינאכט בין איך און א מיידל פון הורוכב מיט דעם נאמען עפעז זענען מיר ארויס פון וואלד, אריין אין די ערשטע שטיבער נעבן וואלד. צום מזל, האבן מיר געטראפן גוטע קריסטן, זיי האבן אונז געגעבן עסן, און דערציילט אז אין דער געגענט זענען פאראן יידן. מיר האבן דארט געלעבט אין אנמענטשליכע באדינגונגען. נאקעט און שמוציק, די גויים האבן אונז אמאל געגעבן עפעס צו עסן, אמאל א שמאטע, אדער א זאק. אויף איבערצובייטן, מיינסטנס האבן מיר געהיט די פיס זיי זאלן נישט אפגעפרוירן ווערן.

יעדן נאכט בין איך געגאנגען בעטן ביי די פויערים עסן. אייניקע פויערים מיט מענטשליכע הערצער האבן רחמנות געהאט און געגעבן א שטיקל ברויט אדער א ביסל מילך. א גרויסער טייל האבן נאך "אנגעשראקן" אנטלויפט, זשידעס, דייטשן זענען ביי מיר אין שטוב! איך האב שוין געהאט עטליכע שטיקלעך ברויט וואס גוטע קריסטן האבן מיר געגעבן, האב איך דאן אנגעהויבן לויפן איבער די פעלדער צוואנציק מאהל געפעלן לויפנדיק. און פאלנדיק האב איך פארלוירן דעם גרויסן אוצר, דאס ברויט, און אין דער פינצטער האב איך דאס ברויט נישט געקענט געפינען. וויפל בוימער עס זענען געשטאנען האב איך געדאכט אז דאס זענען דייטשן. א דערשראקענע, א פארביטערטע, בין איך צוריק געקומען אין וואלד.

דעם גאנצן טאג האבן מיר געהונגערט, און ביינאכט בין איך ווידער געלאפן. איך האב באשלאסן נישט צו גייען נעבן דעם וואלד ווייל עס איז זייער סכנהדיק, ווייל די פאליציי קומען זיכן נאענד פון וואלד. בין איך אוועק פינף קילומעטער פון וואלד אויף זאטערעדער פוטערס. איך בין אריין אין א שטוב, די קריסטן זענען נאך נישט געשלאפן. זיי פרעגן מיך וואס איך וויל, און ווער איך בין. איך בעט ביי זיי, זיי זאלן מיר אריין לאזן אנווארמען זיך, ווייל עס איז מיר שלעכט. די גויע האט אויף מיר רחמנות געקריגן און געהייסן מיר אריין גייען אין שטוב. זי האט זיך געפונען אליין אין שטוב. איך פרעג איהר גלייך צו זי האט א מאן, אדער זינען? זאגט זי מיר אז איהר מאן איז

נישטא אין דער היים און קיין קינדער האט זי נישט. מיר איז געווארן גרינגער אופן הארצן. איך האב אראפ גענומען מיינע שמאטעס פון די פיס, זיי זענען צוגעפרוירן. די קריסטן העלפט מיר און וויינט אויף מיין חורבן. זי פרעגט מיך גלייך פון וואנען איך בין, איך דערצייל איהר אז איך בין פון לאקאטש, זי ווערט שטארק איבעראשט און זאגט מיר, איך בין פון ווארקאביטש. זי פרעגט ווייטער, וועמענס ביזטו? איך זאג איהר, זיי ציילט זיך איבער און שטעלט זיך גלייך און צוקניעס. איך האב זיך שטארק דערשראקן פאר דער קריסטן. עס האט זיך געדאכט אז זי גייעט מיר עפעס שלעכטס טעהען, נאר זי האט מיך ארומגעכאפט און געזאגט צו איהר גאט: "יעזוס, די האסט זי מיר געשיקט צו דעם אז איך זאל זי באשידן, איהר פאטער האב איך אזוי גוט געקענט, ביי זיי אין שטוב בין איך שטענדיק געקומען באזוכן... יא, איך וועל זי ראטעווען, אויב איך האב פון זיי קינדער נישט געקענט ראטעווען מוז איך איינשטעלן מיין לעבן פאר איהר, יעזוס, איך שווער דיר הייליק. אמען!"

זי האט מיר גלייך ארויס געפירט אויף דעם בוידעם מיך אריינגעלעגט אין היי און מיך גוט איינגעדעקט, און זאגט צו מיר: שלאף! מארגען וועל איך רעדן מיט מיין מאן. איך בין אנטשלאפן געווארן ווי געהארגעט. די נאכט איז מיר פאריבער ווי א מינוט. איך פיעל אז עמוצער רירט מיך, איך האב זיך שטארק דערשראקען און אנגעהויבן שרייען פון שלאף מיט שרעק. איך עפן די אויגן און זעה אז עס איז שוין גוט ליכטיג אויף דער גאס, און דער קריסטענס מאן שטייט נעבן מיר און שאקלט מיטן קאפ "גוט מארגען, שרעק זיך נישט, פארוואס האסטו זיך דערשראקן? קום אין שטוב, מיין ווייב רופט דיך, מיר וועלן דיך ארויף זעצן אויף דעם פעקאלאך און דארטן וועסטו זיצן. איך האב מיינע אויגן שטארקער אויפגעעפנט און באטראכט דעם קריסט. ער זעט אויס א פאיינער מענטש פון איאהר פופציק. ער קוקט אויף מיר מיט א פרייליכע מינע און העלפט מיר אראפגייען פון דעם בוידעם.

די קריסטן אין שטוב איז אויך זייער פריינטליך צו מיר. זי דערלאנגט מיר א הייסע גלאז מילך מיט א שטיקל ברויט. איך בין אין זיבענטל הימל. איך דערצייל דער גויע פון מיין פיין די גאנצע צייט, זי זאגט מיר וויין נישט, דו וועסט שוין אזוי שטארק נישט ליידן. איך וועל דיר העלפן אין דיין טרויעריקן גורל. דיין פאטער האט מיר אויך א סאך מאהל געהאלפן. איך בין געווען ביי זיי עטליכע טעג, איך האב זיך אפגערופעט. געוואשן דעם קאפ, זי האט מיר געגעבן וואס אנציטעען, און איך בין אוועק זעהען וואס מאכן די מיידלאך. איך האב זיי געבראכט פון דער קריסטן א ברויט, קארטאפל, און א שטיקל שפעק. דער באלעבאס האט מיר באגלייט א שטיקל וועג און איך בין אוועק צוריק מיט די פעלדער. בשלום בין איך אנגעקומען אין וואלד, די מיידלאך האבן זיך דערפרייצט מיט מיינע שפייז וואס איך האב זיי געבראכט, און איך האב זיי דערציילט פון מיין גליק וואס האט מיר געטראפן. איך בין געווען עטליכע וואכן מיט זיי און געפירט דאס זעלבע

לעבן, ביינאכט געגאנגען בעטן ברויט און בייטאג געלעגן בעהאלטן. ארום אונז האבן זיך געפונען א סאך יידן, אבער מיר מיידלאך האבן זיך געהאלטן אליין ווייל די יידן האבן פריעהר אונז אוועק געיאגט.

איין טאג גייע איך קלויבן האלץ צוהייצן. איך בין כמעט צוגעקומען ווי זיי האבן זיך בעהאלטן. פון דער וויטנס זעה איך, עס שטיין א פאליציאנט, אנגעטוהען אין שווארצן ווי די געסטאפא. איך האב זיך דערשראקן, אבער זיך נישט פארלוירן, איך האב זיך גלייך געווארפן אין גראז. עס האט איהם נישט געלוינט מיך צו זוכן, ווייל אלע וועלן דערווייל זיך צולויפן און מיך אפגעלאזט. איך בין צו מיין גרוב געקומען נאך גרויס דעמישונג און איבעראשונג, און געזאגט די מיידלאך, קינדער, ואס גיכער אנטלויפן, אבער מיר זענען ווייט נישט פארלאפן, עס האט זיך אנגעהויבן א שיסעריי פון ביקסן און אוטומאטן, דאן האבן זיי אויס געהארגעט אריבער פופציק יידן פון אלע גריבער, אין גרוב פון עטליכע צוואנציק אידן האבן זיי פארברענט לעבעדיקע.

אין דעם גרוב האבן זיך געפונען לאה פוקס און איהר א פריינט, א סאך טארטשונער, און לודמירער און הורוכובער. און אין א צוויטן גרוב האבן זיי געטראפן לאקאטשער מרדכי לייב, שמואל קולליך מיט זיין פלימעניך, יענקל לינדענבלאט מיט זיין ברודער, העניע געלמאנס מאן, און חיים ישראל זוטלר איז דאן פארווידערט געווארן און א מיידל פון אונז לייכט פארווידערט. מיר זענען אפגעזעסן א גאנצן טאג בעהאלטן טייער אין א קוסטארניך ביז נאכט. ווערנדיך שטיל זענען מיר צוגעגאנגען צו די גריבער דארט איז אויך קיינער נישט געווען, אין גאנצן וואלד איז קיינער נישט געבליבן. עס איז שטיל געבליבן. מיר זענען געווען צוזאמען, עס איז שוין געווארן ווינטער, די שנייען געווען גרויסע, די פרעסט שטארקע וואס האבן אונז שטארק געמוטשעט. אלע זענען געווען נאקעט, אן שיד, און אן שמאטעס כמעט אויף דעם קערפער. מיך האבן די גויים שוין גוט געקענט ווען איך בין געקומען האבן זיי מיר עפעס געגעבן. דאס מאל איז געווען גרויזאמס: איך בין ארויס פון וואלד זיך אריינכאפט אין דער ערשטער שטוב זיך צו דערוויסן ווי די לופט איז ריין, צו עס זענען נישטא קיין פאליציי, דאס מאהל האב איך שווער פארענדיקט דעם לעבן. די באלעבאסטע פון שטוב האט מיך דערזען אויף עפנדיק טיער און זי האט זיך אנגעכאפט פארן קאפ, איך האב גלייך פארמאכט די טיער און אנטלאפן אויפן פעלד און זיך געווארפן א בראזע. די מערדער האבן מיר דערזען און אויסגעשריגן א זשידווקא, און זי האבן זיך גלייך געלאזט נאך מיר, אבער איך האב מיט די פעלדער און גערטנער אוועק געקראכן ערגעץ ווי זיי האבן מיך נישט געפונען. א פאר שעה האבן זיי געשאסן און מיך געזוכט, דאן איז געהארגעט ווארן חנה הערליך און איהר ברודער און אויך א סאך אוקראינער פון די קוילן. איך האב זיך געראצקעט די גאנצע צייט, איך בין געווארן משוגע פון שרעק, איך בין געווארן איבעראשט און געלאפן ווי די אויגן האבן מיך געטראפן.

אין דער פינסטערע נאכט ווען עס איז געווארן שטיל האב איך זיך געלאזט קיין זאטערעץ צו מיין באשוצער, צו יאנטשקאבסקען. ווען איך בין אנגעקומען צו זיי איז שוין געווען פארטאג, אנגעקלאפט אין טיער און נישט געקענט ארויסרעדן קיין ווארט. זיי האבן אויפגעפנט די טיער און איך בין אריינגאפאלן פארחלעשט. זיי האבן מיך דערמונטערט און מיך געריגן מיט ספירט. זיי פרעגן מיך, איך קען נישט רעדן, זיי טראגן מיר צו עפעס עסן, אבער דער האלץ איז מיר פארשלאסן, מען מאכט מיר א געלעגער און איך קען נישט אנטשלאפן ווערן. איך האב זיך בארוהיגט, זיי רעדן צו מיר און איך קען נישט ענטפערן, ווייל איך האב אנגעווארן דאס לשון. איך דאכט געבליבן עטליכע טעג ביז איך האב אנגעהויבן רעדן, און מיר איז בעסער געווארן, בין איך ווייטער געלאפן אין וואלד.

די מיידלאך האבן מיר שוין באוויינט. מיר האבן זיך אלע דערפרייצט, איך האב זיי געבראכט א ביסל עסן און א ביסל וואסער צום טרינקען. מיך האט דאן באגלייט מיין באלעבאס ער האט מיך נישט געלאזט גייען אליין ווייל איך בין געווען זייער אפגעשוואכט. ווען ער איז געקומען און דערזען אונזער לעבן האט ער אויפגעציטערט און אונז געלויבט אז מיר מיידלאך קענען אזוי לעבן. ער איז געווען מיט אונז א צוויי שעה ביז עס איז געווארן פארטאג, דאן איז ער אוועק געפארן אהיים. ער האט אונז געבראכט 20 קילו קארטאפל אז איך זאל נישט דארפן גייען עטליכע וואכן. אזוי איז טאקע געווען, איך בין געזעסן מיט די מיידלאך ביז די שפייז האט זיך אנגעהויבן ענדיקן. עס איז געווען זייער קאלט, דער שניי איז געווען א מעטער צי הויך. איך בין אוועק אין א צווייטן געגענד בעטן עסן, און גייענדיק צוריק האב איך נישט דערקענט דאס פלאץ. עס איז געפאלן א שניי וואס האט פארדעקט מיינע סימנים, און איך האב נישט געקענט געפונען אונזער גרוב. איך בין געקראכן א גאנצע נאכט און ווערנדיק שטארק מיעד בין איך געבליבן זיצן ביז פארטאג. ווען האט אנגעהויבן טאגן בין איך געגאנגען זיכן דעם גרוב, און רופנדיק האט זיך איינע פון די מיידלאך אויפגעריפן פון שלאף און מיר געענטפערט, אבער די איבעריקע צוויי מיידלאך זענען פארפרוירן געווארן.

מיר האבן געמאכט שנעל א פייער. אנגעווארעמט א ביסל וואסער און אנגעהויבן זיי ראטעווען, אבער ליידער האבן מיר זיי נישט באוואונזן לעבעדיק מאכן און געבליבן טויטע. איך מיט פעפען זענען מיר געבליבן פארשטיינערט. איבערהויפט האט מיר וויי געטאן וואס איך האב פארלוירן, רייזעלע לערנער, זי איז געווען פאר מיר א הארציקער פריינט, יעצט בין איך געבליבן אליין, איך מיט פעפען זענען געזעסן א גאנצן טאג מיט די צוויי טויטע קערפערס, און זיך פארשטאלטן דאס לעבן. מיר האבן אין דעם גרוב זיי פארשידט מיט דער ערד וואס האט פארדעקט דעם גרוב ארויס די הענדיק די ביימער, און איך און פעפע האבן פארלאזט דעם וואלד. איך בין אוועק צו מיין קריסטן או פעפע איז אויך אוועק זיך זיכן א פלאץ מיין גויע האט מיך פארפאלטן עטליכע מאנאט. ווען

עס איז שוין געווארן ווארעם האב איך אנגעהויבן ארבעטן צוזאמען מיט דער קריסטן אויספירענדיק אלע ארבעטן סיי אין פעלד און אויך אין שטוב ארבעט, איך האב געארבעט זער שווער. אבער איך בין געווען צופרידן האבענדיק עסן צו דער זאט און אויך זייענדיק מיט מענטשן וואס ווילן מיך ראטעווען. אזוי איז פאריבער א שטיקל צייט, טיעף אין זומער. אלץ האט געבליעט, איך בין געזעסן נעבן די קארן, וייל עס איז געווען פאר שניט אין געפאסעט די פערד און פלוצלינג הער איך צוויי שאסן, איך האב זיך דערשראקן און ארויף אויפן בערגל א קוק טאן, פון ווייטנס האב איך געזעהן ווי עס שטייט א פיער מיט פיער מענטשן און איין מענטש ליגט אויף דער ערד, איך בין גלייך אראפגעלאפן און זיך אוועק געזעצט טיעף אין קארן און א פאר מינוט איז די פיער געפארן צו מיר. עס האט מיר געגעבן א קלאפ אין הארצן, דער קאפ האט זיך מיר פארמישט, איך האב נישט געווסט וואס צו טאן, אנטלויפן קען איך שוין נישט ווייל די מערדער זענען שוין געווען נאענט צו מיר, אבער א געהיימע קראפט האט זיי צוריק געריסן און זיי האבן זיך באקלערט און געפארן צוריק, מאכענדיק מיט דער האנט.

מיין באלעבאס האט דאס געזען פון דער ווייטנס און איז געפאלן אין חלשות, ווייל ער האט געזען אז מען האט געהארגעט אויפן וועג ניסע וואכברויט בערל רייזעס אזוהן און מען פארט מיך הארגענען. נאכדעם ווי די מערדער זענען אוועק געפארן איז מיין באלעבאס געלאפן צו מיר, זייענדיק אויך פארחאלישט האט ער מיר אנגעהויבן מינטערן און מיך קוים דערמינטערט, און מיך אראפגענומען פון פעלד. מיין שרעק אין דער סיטואציע איז נישט צו באשרייבן, איך בין פון דאמאלס מער נישט געגאנגען פאסען די בהמות און מערער געזעסן אין שטוב.

אין א שיינעם טאג פרעגט מען זיך אויף מיר איך בין דאן געווען אין פעלד, מיין באלעבאס קומט צולויפן מיט א פרייד, קום הינדע, עמיצער פרעגט זיך אויף דיר און די האסט זיך געזארגט אז עס זענען שוין נישטא קיין אידן. איך בין שנעל געקומען, און דרזען לייב איילבוים און נתן דעם רבס א שוואגער. מיר זענען געזעסן לאנגע שעהען און זיך געפרייט צוזאמען, און זיי זענען אוועק. ווי גלייך זיי האבן אונז פארלאזט האט זיך אנגעהויבן א צווייטער אומגליק, די אוקראינער האבן אנגעהויבן אויס הארגענען די פאלאקן. מיר האבן געמוזט אנטלויפן. איך האב נישט געווסט וואס צו טאן. מיין קריסטן האט מיר נישט געוואלט איבערלאזן ביי די מערדער און די הענט, זיי האבן באשלאסן פארן קיין לוצק. איך בין מיטגעפארן מיט זיי קיין לוצק. אין לוצק האט זיך פאר מיר אנגעהויבן א נייע מלחמה, ווייל מיינע באשיצער האבן אליין נישט געהאט ווי צו וואנען. איך האב געמוזט אויף דאס ניי וואנדערן אין דער שטאט לוצק. מיין קריסטן האט מיך אוועק געפירט צו א קשאנץ און א קאסציאל. אין דער קשאנץ האט מיך בעהאלטן עטליכע מאנאטן, ער האט מיר דערציילט אז נישט נא מיך, ער האט אויך בהאלטן צוואנציק אידן. אויף אזא טאט קען מען נאר חלומען, אז א גוי טראף דעם

געפאר וואס האט איהם געדראט האט עס געטאן. נאכער האב איך געמוזט אוועק גייען און ווייטער אנגעהויבן וואנדערן איבער לוצקער גאסן. א געהיימע קראפט האט מיך אריינגעפירט אין א שטוב, דארט האבן געוואוינט אווענגליסטן. זי האבן מיר געהאלטן עטליכע וואכן, און אזוי האב איך געקריגן א צווייטן מלאך. זי האט מיך אוועק געפירט צו א פרוי, די פרוי די איז געווען קראנק און זי האט עמיצן געמוזט האבן. איך בין געווען מיט דער קראנקער פרוי אכט מאנאטן. ביי דער קראנקער פרוי האב איך קיין האניג נישט געלעקט, אבער פון דארט בין איך ארויס אויף דער פריי. מיר זענען באפרייט געווארן אין אפריל 1944. זייענדיק ביי דער קריסטן האב איך דורך דעם פענסטער דעזען דעם ערשטן רוטן ארמייער.

איך האב מורא געהאט ארויסצוגייען אין גאס. איך האב געדאכט אז עס איז א פאנטאזיע אדער א חלום. איך האב געבעטן דער גויע מיט איהם צו רעדן. זי פרעגט איהם צו ער איז א ריכטיגער רוטער ארמייער? ער האט געלאכט און זאגט, ער פארשטייט נישט וואס זי פרעגט איהם גאר אזא פראגע. און זי פרעגט איהם נאך א פראגע, צו אין דער ארמיי זענען פאראן אידן? ער דערציילט איהר אז זיין אופיצער איז א איד. וואס פרעגסטו מיך א זעלכע פראגן? און זי פרעגט איהם ווייטער, האסטו געטראפן אידען זינט די האסט איבערגעטרעטן די ערד? ער ענטפערט, לידער נישט. זי זאגט צו איהם, קום אריין צו מיר אין שטוב. ער איז אריין און מיך דערזען און מיך באגריסט. איך האב קיין ווארט נישט געקענט ארויס רעדן פון גרויס איבעראשונג. נאר טרערן האבן זיך מיר געגאסן פון מיינע אויגן פון פריידט. ער האט מיך געטרייסט, וויין נישט מער, דו ביזט פריי, דו וועסט שוין מער נישט ליידן פון די מערדער, איך וועל דיר ברענגען עטוואס צו עסן, און געציילטע מינוט קומט צולויפן מיין אווענגליסטקע, הינדע, דו ביסט פריי, און זי אויבט אן דאנגען צו גאט פאר איהר טאט. זי ברענגט מיר א נייעס אז עס זענען אריינגעפארן לאקאטשער אבער איך מוז נאך אדורך א גרעניץ צו פארן צו זיי. איך לויף צו ארויטן ארמייער און דערצייל איהם מיין שיקזאל. ער טועט מיר אן זיין שיעל און זיין היטל, און ער פירט מיר אריבער דעם גרעניץ. איך לויף צום מאגיסטראט, איך טרעף דארט באפרייטע לאקאטשער: זיסל קאפוסטע, מאטל געלער, יענקל געלער, לייב איילבוים, אליהו שפילר, נוח דעם רבס א שוואגער, סיאמע מלמד, און נאך ארום דרייסיק אידען. איך טרעף קיינעם נישט פון מיין משפחה, איך בין געבליבן אליין. מיין טטייטאק איז גרויס מיר זיצן דארט און באוויזן ניט זיך א ביסל אפצורוהען, די דייטשן גרייפן ווידער אן לוצק, זיי וארפן באמבעס אויף לוצק.

די ערשטע באמבע פאלט אין מאגיסטראט פונקט ווי מיר אלע אידען געפונען זיך. יענע זייט מויער איז אינגאנצן איינגעזומפן געווארן טיעף אין דער ערד, און מיר אלע זענען ארויס אומבאשעדיקט. אזא נס, אומעטום האבן מיר געלעבט דורך ניסים. איך בין מיט אלע אוועק קיין ראווונע באגלייט פון פייער פון פראנט, קיין ראווונע זענען מיר

אריין אונטער באמבעס און קוגלן. די מלחמה ארום ראוווער געביט האט געדויערט א געוויסע צייט. געפונענדיק זיך אונטערן פייער. ווען די רוסן האבן שוין פארנומען בערלין זענען מיר שוין געווען אינגאנצן פריי.

איך בין געווען אין ראוווע אכטצן מאנעטן, איך האב אומעטום געזיכט ווער עמיצער פון מיין משפחה, אבער ליידער האב איך קיינעם פון זיי נישט געפונען, אלע אומגעקומען. איך בין געבליבן אליין. קראנק און צעבראכן, אפגעלעבט אכטצען מאנאט אין ראוווע האב איך באשלאסן פארן קיין ארץ ישראל. איך בין אוועק טיפער אין פוילן ביז לאדזש; פון לאדזש האבן מיר ווייטער אנגעהויבן וואנדערן, דאן האב איך חתונה געהאט און איך בין שוין נישט געווען איינזאם, און איך מיט מיין מאן האבן זיך געלאזט אין דער וועלט מיט גרויס מיע און מאטערניש זענען מיר אנגעקומען קיין איטאליע מיט דעם צוועק צו פארן קיין ארץ ישראל.

איך בין געווען קראנק, און מיין געזונד צושטאנד האט מיר נישט ערלויבט אז איך זאל פארן קיין ציפרוס. מיר האבן אפגעווארט עטליכע יאהר זיצענדיק אין לאגע, און קיין ענדערונג איז נישט געקומען. עס איז אונז אויך שוין נימאס געווארן דאס לעבן פון שטייצע פון די אינסטיטוציעס, און באשלאסן צו פארן קיין ארגענטינע, צו ווערן א מענטש און ווערן זעלבסטשטענדיק. נאך אזוי פיל יאהרן פון וואנדערן קומענדיק קיין ארגענטינע האבן מיר די ערשטע צייט א דורך געמאכט זער א שווערע לאגע, נאר צי ביסעלאך האט אונזער לאגע זיך אנגעהויבן פארבעסערן און איז פאר אונז לייכטער געווארן.

אזוי זענען א דורך מיינע בעסטע יוגענט יאהרן אין וואנדערן און אין פיין, געווען שטענדיק אין סכנה, אבער מיט האפענונג. א דאנק דעם האב איך איבער געלעבט די גרויזאמע קריג. דיע וואס וועלן לייענען מיין גרויזאם און טראגיש קאפיטל וואס מיר האבן איבערגעלעבט, איז שווער צו באגרייפן, און קיין טינט און פען קען דאס נישט באשרייבן, און קיין מענטשליכער געדאנק קען דאס נישט אויף פאסן.

איר זאלט אלעמען געבן צו ערקלערן, אייערע קינדער, און אייניקלעך, זיי זאלן וויסן וואס עס האט געקענט געשען אין צוואנציקסטן יאהר הונדערט. פארניכטן זעקס מיליון מענטשן וואס זעהר איינציקער זינד איז געווען וואס זיי זענען געווען אידען.

זעקס מיליון אומשולדיקע נפשות גרויזאם דערמארדעט געווארן.

געדענקט און אייביק נישט פארגעסן.

הינדע גרינבוים (זופניצקע), געבוירן אין לאקאטש 1923.

מלכה וברנד הניג

שלום גרניץ הי"ד

מטובי עסקני הציבור בעיירה, שטיפח ערכים יהודיים מעמיקים מתוך דחף פנימי והכרה. הציונות היתה לדידו גולת הכותרת של לאומיות ויחסים אנושיים כאחד. הוא איחד בין הפעולות בשדה התרבות והקרנות הלאומיות בעיירה. היתה לו אוזן קשבת ליחיד, הן בהנחיות דרכי מסחר והן בעזרה בפועל אם היתה דרושה. במלחמת העולם השנייה היה בין הפעילים בארגון מחדש של החיים הציבוריים לכלל ולפרט. בשנת 1942 בהתנגדותו לדרישת הנאצים ימ"ש להמציא יהודים לעבודה שכבר מהתחלה הבין את תכליתה, נהרג על-ידם באכזריות. הוריו הזקנים ורעייתו הצעירה ובנו הרך היו בין המלווים אותו בדרכו האחרונה. לאחר שנה עם השמדת העיירה נספו גם אלה ונרצחה כל המשפחה, הוריו מרדכי וגיסה, אשתו ברטה ובנם.

משפחת סטיפק, לזכרם

זוהי רק תמונה...

חיים יקרים, כי האל עשה אותם כאלה
לכן יקרים הם בני אנוש, ובמותם – שבעתיים.

הנכד והאחיין אורי שיקה

יהושע בן מאיר ורייזל סטיפק ז"ל, נולד בקולק (1882–1942)

בלומה בת אהרן וחנה דומשקו ז"ל, מלוקאץ' (1886–1942)

מרים בת יהושע ובלומה סטיפק ז"ל, מלוקאץ' (1917–1942)

על כותלו המערבי של חדרי תלויה תמונה.
 שנים על שנים תלויה היא ואין איש מזיזה.
 נקבעה בחדרי והשתלבה בנופו, נוף של חדר.
 איני זוכר מתי תלוה, כי תמיד ראיתה לנגד עיני כשנכנסתי לחדרי.
 הזמן כבר נתן בה אותותיו.
 מסגרת העץ חורצה חריצים מספר.
 תמונה ישנה!
 אך תמיד היא מבריקה!!!!
 במבט ראשון לא תמצא בה נוף עם שמש זורחת או שוקעת; לא צפרים עליזות בקינן, לא
 שמחה או עצבות, לא בינה וחכמה, לא תלמיד שואל את רבו: למה?
 לא, אין זה ציור!
 זוהי רק תמונה...
 תמונה של סב, סבה ודודה.
 שלשה דיוקנים במסגרת אחת, בכפיפה אחת.
 ואין דיוקן אחד מביט אל משנהו,
 ואין דיוקן שני מחייך אל רעהו,
 ואין דיוקן שלישי מסתיר את מראהו.
 שלשתם מביטים נכוחה ונועצים עיניהם בך.
 העיניים האלה...
 בהן נעוץ הכל, שבמבט ראשון לא תבחין בו.
 ואז תשא עיניך ותשלח מבט שני
 בעיניים האלה:
 ואז תראה את הכל: את הנוף, את השמש בזריחתה ובשקיעתה.
 את הצפרים העליזות בקינן, את השמחה, את העצבות, את הבינה והחכמה.
 אך לא תראה את התלמיד שואל את רבו: למה? ואפילו במבט שני.
 כי העיניים האלה לא שואלות.
 כי העיניים האלה לא חזו מבעוד מועד את אשר עמד להתרחש.
 הן עדיין לא ראו את המפלצת האוסטרית ימ"ש...
 ואל תאמר: אשליות.
 אין אלה אשליות!!!
 בוא לחדרי ושלח מבטך בתמונה ותראה את הנוף ואת השמש, תשמע את הצפרים
 ואת דברי הבינה והחכמה, תחוש בשמחה ובעצבות.
 בוא לחדרי וראה מעשה צלם זריז, שהנציח בלחיצה אחת את אשר נשאר לי מהם: את
 סב, סבה ודודה...

אתה לא מכירם?

גם אני לא...

לא שמעתי בדיחותיו של סב מול דברי חכמתו,

לא שמעתי עצותיה של סבה מול מעשיה,

לא שמעתי צחוקה של דודה מול רצינותה.

לא שמעתיים ואל ידעתיים.

כי רק תמונה יש לי מהם...

ותמונה לא יכולה לספר בדיחות ודברי חכמה,

תמונה לא יכולה לשאת עצות ולעשות מעשים,

תמונה לא יכולה לצחוק ולהרצין,

תמונה לא יכולה לדבר. היא אילמת!

אך היא יכולה לגרום לך שתרגיש הכל.

ואני מרגיש הכל...

בוא לחדרי והרגש גם אתה וחוש גם אתה כמה יקרים הם לי.

על כותלו המערבי של חדרי תלויה תמונה.

שנים על שנים תלויה היא ואין איש מזיזה.

נקבעה בחדרי והשתלבה בנופו, נוף של חדר.

הזמן כבר נתן בה אותותיו,

תמונה ישנה!

אך תמיד היא מבריקה...

כי תמיד מעבירה אמא מטלית ומנגבת וממרקת ומבריקה אותה.

רק את עיניה שוכחת אמא בעצבון,

והן זולגות דמעות השוטפות פניה ואובדות בחרצי האריחים שברצפה,

וסב, סבה ודודה היו וישארו מבריקים לעד!!!

ת.נ.צ.ב.ה.

מיהודי לאקאטש, תרפ"ב מבוסס על רשימת הערציג ראווארגער (תשכ"ו)

אברהמעניס, דוד	בענקעל, יהודה וחנה
אהרנס, משה חיים	בעקער, בנציון וגיטעל, פישעל ושרה
אטלעס (אטלס), ארי' ליב, ברסה, גדלי, דוד,	בערקעס, גדלי הירש, משה הערש
ישעי, יעקב, מאיר, משה, עוד מבוגר ושני	ברויטמן-שעק, שמואל ורחל
ילדים	ברזינשטיין, שמואל
איסרס, טיבל שמחה	ברל השמש
אייזיקל, מענדיל, מעכיל, דער אלטער	גאבבע, ישעי אלעזר (שעה'כע גוטמאן)
איצימט, אברהם, משה ומשפחתם	גאלדפעדער, מרדכי
אוכטערמאן, ציופה, יעקב יצחק ושרה וילדיהם	גובל, יוסף הירש, מאיר ובראנדיל, משה, סרל
מרים (מרי), משה ורחל	(שרה פמרנץ)
אוף, שלמה גדלי	גודבאד, אביש
אקסט, גיטעל, יענקל	גוטעני די ארבעטע
ארשין, ישראל (מאטקעלעס), משה, נחום	גולד, אברהם מאיר
אשר, דער ביידער	גולדזאמד, אבא, אשר, שלמה, שמעון, חי שרה,
באס, יוסף וחמעא (חומה, נחמה פראדלס	חיים גרשון
הויכערמאן)	גייער, וואלף
בארדיעס, משה	גינזבורג, מרדכי (פאוולאוויטשער) ובנו יואל
בארמאד, הערש, מאיר	ואשתו שבע (בת-שבע) די פאוולאוויטשער,
בארענהאלץ, אפרים, ישעי (שייקע פייפר), נח	מעכיל (ברויטמאנס)
בויקע, משה (אהרניבע), רבקה ופרץ	גלייזער, הירש לייב, יוסף ופעסי
בטחונס, לייב, יעקב	גלייכמאן, אברהם
ביטשיק, יעקב, יצחק, מאטעל	געטעל, שיינדי
ביגעלס, אברהם	געללער, יהושע (מארקלס), נת, רבקה
בייראכיס, מטות ומשה	גערשטמאן, יוסף, יעקב, שעפי
בירישעס, ישעי	גרייבער, יצחק, משה, שלמה
בינה, שרה	גרינבוים, חיים אידל ובראנדל
ביסקעוויטשער, פייסע (פסח)	גרינצווייג, ישראל, מרדכי
ביק זלמן, מאטיל, משה, יואל, פסי	גריניץ, מאטיל (מרדכי) וברטה ובנם שלום
בלאך, הילל	דודיע דעם בטחון (גרומישערס)
בלינדר, בנציון	דיריניטשער, פנחס, שיינדי, שרה

האכטער, אברהם, זאנוויל, בעריל, מענדיל, רפאל
 הויכערמאן (אויכערמאן) בנימין ומירל, לאה
 (אח"כ קאטלער), יצחק (פראצלס), מטיס
 הין דער ווימא, אברהם
 הין אלטשון, רייזע
 העכט, אייזיק, ישראל, לייב, מאניע, סענדער
 העני די טעפערקעס
 העפעל, שמואל אפרים לייבעס בן הרב
 וואוועס, מנדל, משה ושבע
 וואטניק, הירש, טיבל, יהודה (גארבעס)
 וואלטער, ראצע
 וואלקין (רב)
 וואסערטרייגער, בנציון
 וואסערמאן, שלמה
 וואפניארסקי, בערל (אפטייקער)
 ווייכברויט, בעריל, חיים, יהושע, שבתאי
 (שעפא)
 ווינטרויב, ישעי
 וויינער, נפתלי הירש ובראנדיל (רייז), שמואל,
 (גוט שיסטער)
 ווינטשטיין, אמיץ, דוד, יואל, יוסף
 ווייניגער, יעקב
 ווערבא, אליעזר, בערעל, גיטל, הערש ולאהציק
 (לאה), לייב יצחק
 זאטלער, חיים ישראל
 זוסמאן, אברהם
 זינגער, שמואל
 זיסל דעם שוחטס
 זיסעמענדלס, לאזער (אלעזר, דער באדנער)
 זיפער, אברהם, יוסף, נחמן
 זעמעל, מאיר
 חאכאווער, דוד, חיים, יוסף-יצחק, רבקה
 חזן, ליב וילדיו ישראל, מנדלייזער ומעכיל

גודמאן ואברהם גלית
 חיים יודל, בעל עגלה
 חסידי-אשכנזי, משה
 טאבאטשניק, אברהם, דוד
 טאבאק, מינדל, פייסי (פסח)
 טאפטשיק, יהודה זייגא
 טוד, יהודה
 טעסלער, ברוך מאירקע (דער סטילמאד?),
 מענדיל (אומן עץ)
 טרייגער, הירש, סאסע (ישע)
 יאמעס, משה
 יאנטשער, ברוך, הירש, ישעי, מארקיל, משה
 יאסעס, איצי
 יאקעוויטשער, משה שמואל ובנו שלמה
 יודעביס, קיילע
 כץ (וקשין) סנדר וחי' שרה ובתם בוינטשע
 (ברטה)
 לאהזנעס, נחמן
 לאלקעס, הערש
 לייבעבע, מאיר, לייזער, ישעי, בעריל
 לייבעס, איצי, רחל מעכיל, שאול (שואל),
 מעכיל, שלום
 ליטוואק, לייזער, בערל
 לופאק, (משפחה)
 לרנר, אברהם ופערל, ברוך דוד, חיים, ישעי,
 ליב (ז), מענדעל וטאניע
 מאלושקע (מעמד), דוד, מאטל
 מאליטשקעס, הערש
 מארקל (געללער), דער אלטער
 מיזליש, יעקב, משה
 מלאך, וואלף, אברהם, יאנקיל
 מלמד, ביילע ולייב וילדיהם יענטל, פרידה,
 שרה ושלמה; בנימין בערל וטויבע מירל
 (ראסווארגער), גאלדע, דוד, דוד ליב

מישקעס, וואלף, יעקב, פישל, שלמה
פלעקמאן, דבורה, לייב, שמואל
פערלמוטר, אברהמקע, גדלי, גיטל, חנה, יוכבד,
 ישעי, ישראל, לייזער
פרומר, ישראל
צילעס, טויבע
ציפעס, משה ובתי
קאבילה, טויבע, חנה
קאזעלס, רב יוסף, יצחק, פיני
קאטלער, בנציון (אלטערס) ושרה ובנם דוד;
 וואלף, חנה, יהושע, ישעי, יעקב, יצחק
קאלירען, גבראל
קאלקער, יהושע
קאנער, ישראל
קאנדיל (מאיעס) יוסף, אשתו ובנו; משה, נטע
 (נתן)
קאפסטעט, יוכבד, זיסל, יהודה ורחל, ליב איצי,
 מענדיל, משה ומירל וילדיהם לייב, טובה
 (גיטל), איטה, רבקה; מעכיל וברכה וילדיהם
קדיש, אפרים, ואסתר חי
קדישעס, בערקע, חנה, יואל, שמואל
קופערמאן, רחל
קוצעבע (די אלטע)
קיזער, הערש, לייזער, משה, נטטע
קיל, אהרן, חנה, יעקב
קילעס, אביגדור
קעניג, נחום (פראמערס)
קעסעלמאן, יוסף ומערה (מרים, מרי), מאיר
 נטע
קעסל, משה (שיכמאנס), שלמה ישעי, ישראל
קעצנער, רבי נחמן
קדושטאל, יעקב
קרימער, טאדערס בנציון
ראזיסקער, יחזקאל

(קייחניטשער) וחנה (גלר) ובנם משה; הירש
 צבי (טשיסליג) ליבער; חיים ויטל ובניהם
 וואלף, סולי, וילי ועוד בן; יוסף לב, לאה ונח
 (זאטלער) וילדיהם חיים, בלומה וחנה; נטע
 (קייחניטשער) ומולי (שניידער), נח נפתלי,
 פישלע, שלמה, שמחה, משה (מוקה)
מענדילס, הערש
מעסער, משה, רחל, שמואל
מעקס (סיקולער), הירש, ליב, משה, רחל
מערטשניק, גיטעל, וואלף, מלכה
נתנזאהן (משפחה) סלל משה
נוחס, חיים יעקב
סאסעס, איצי
סטאלער, חיים
סטעמפעל, יהודה (אידל, צלם)
סטעפאק, יהושע ובלומה ובתם מרים
סינגער, יחיאל
סיקולסקי, שלמה
סענדערס, ישעי
סעקולאר, אברהם, מינצי
עפיל, אברהם אהרן ושערעקע (שרה) שמואל
פאטשטאט, יצחק
פאלאק, בנציון, יצחק דוד, מאטל, פייגה
פאפקין, משה
פאצ'רניק, אייזיק, יהודה, יוסף (ווימיצער)
 וגיטעל ובתם רבקה, משה ואיטה
פארבער, משה
פארצאן, מלכה (מרים, מרי)
פוקס שוחט, יהושע (אדעלקעס)
פייגענבוים, רב יוסף הלוי
פיינגאלד, אברהם ומירל
פינקעלשטיין, יעקב, ישעי, רייזל, שמואל
פיעסיק, ליבער, שמחה, שלמה
פישעכס, יהושע

ראכווארגער, יצחק ומירל ובנם יעקב ואשתו
חנה (אופ, מארקוביצר) וילדיהם איטא
(עידית) והערציג; משה (מארקוביצר) ומלכה
וחמש בנוניהם; חיים
רייז, דוד זלמן ורבקה ובנם אלי, בערל
רימער, אלא (אלי, שוסטער) הילצי (שניידער),
זעליג, שמואל, ציופה
רימערס, נח לייזער
ריקמן, יהודה, יוסף
רעכטער, חוה, יוסף (פערעצעס)
רעצעפטער, דער רופא
שארעס, זאנוויל
שווארץ, אייזיק, עזריאל, שרה (מוטיעס), בנה
עקיבא ובנו ישראל
שוטט, ברוך (דער אלטער) ר' חיים אליעזר
ופיגע, משה, יהודה שלמה (סוף גדול)
שוסטער, בני, העטיל

מאנשי לאקאטש שגורלם לא נודע

אייזן, אברהם, מהרובישוב ופראנצ
בוך, לייב, מפוריצק
ביק, מאטל (אשתו נכדת נח שמש) ובנם
בלובשטיין, נטע, מפוריצק
ברייטמן-שעק, בנות שמואל ורחל שנולדו בערך
בשנות תרצ"א ותרכ"ג
גאלד, מירל ולאה
גולדזאמד, הבת השני של מאטל, יהודה'לה
גאלדפארב, פנחס (בעל חנה גבל) ובנם אילי,
נולד תש"א; לאה (מיאנעוויטש)
גלאכמן, לייב
גלמן, משה
גלר, יליד הערציג ושרה
גרין, מנדל ושפרינצה (היוסרמן)

שייניס, אהרן
שיימעס, מענדל
שיינטוב, יעקב, יצחק, מענדל וצירטה
שיינער, שלמה וחי (בת מנדל וטאנה לרנר)
שמחה, דער איידעם (של יהודה טוך?)
שמעקעלעס, אהרן
שמעריק, מאטיע, שמעריל
שמש, אברהם, שאול, נת, בעריל
שנאל, יעקב ווועמנה ובתם ברכה, ירחמיאל
שניטר, אביש וציופה וילדיהם גאלדה, מינדל,
מני (מרים), ונחום, אברהמקע, חיים, יוסף,
ישראל מאטיל, סאניע, רחל
שניידער, יצחק וחנה (טרייגער)
שעלווער, בנציון
שעק, האטיל (אטל), מינדל
שפילקע, חנה בילה
שריינער, וואלף פישקס

גרינבוים, אחיניית של בנימין
הויכרמן, בילה בת מתתיהו
העכט, יצחק בסר סנדר, גייס לצבא האדום
תרצ"ט(?) וחייקה'לה
ווייכברויט, חיים
וייסטוב, דוד
וויינינער, בת יענקל
וועלוויק, ידיד פריצל הויסרמן
זוטל, נח וילדיו חיים סחל, בלימה, חוה
זמל, מירל
טוטלס, משה
טוטר, שמעון המלמד
טורבטשסקי, ד"ר, מצעסטוב (בנו בגיטו

לודמיר הבורר)

יואליק, נחמה, שמואל, בראנדל, בנציון

כץ, ישראל

פיני מאיר

לובישס, טאובה בת "פייני קובל"

פסילי

לוטרינגר (זוג מלבוב) ובנם שטולד תרע"ז ובתם

פעפא, פון הורסוב

פרלמוטר, בעלא בת גדלי, יוסלה בן יוסף בן

הנשואה ובעלה ובנם שטולד תרצ"ט(?)

גדלי, נולד תש"ב, פפה

למבה, בת אחות סרל גובל

פרכטר, טמה ואבי חודי "גדון"

לינדענבלאט, אחיו של יענקל

קאבילה, טויבע, חנה

לרנה, ברוך דוד

קנזיל, יוסף, שמחה'לה, נולד תרפ"ה

מני. בעלה ושני בניהם

קניג, חיה

מאיר דוד

קסל, 2 ילדי חנה וישראל

מירל ואחותה התופרות, חוקות זקנות

קרושטאל, יעקב ובתו בוז'י, נולדה תרפ"ז, נני

מלמד, ברכה (אפשטיין), בנה חיים ושתי

בנו, ברח לוילנא תרצ"ט

בנותיה; דוד לייב וחנה (גלר) וילדיהם יענקל,

ראכוארגער, 3 מבנות משה ומלכה; חיים

משה, מירל; הירש ואשתו

רייז, 4 מבנות דוד זלמן ורבקה

מרדכי לייב

רימר, שיינדל

מרין, משה ופישל, גיס מנדל מרין

שווארץ, שרה, מינדל

משה "פערד" (יתום)

שמפיץ, ד"ר

ניוס, דוד אברהם

שמש, משפחת ברל, שמת לפני השואה

נתן, דעם רבס א שוואגער

שטל, שלומה'לה

סרל, גיסת סרל גובל

שניטר, ישראל'ק ובתו שטולדה ת"ש

עפל, פרויקה, בסר שמואל, גיס לצבא האדום

שפילקה, חנה בילה, אשת לייב פאטער

תרצ"ט, וחייקה'לה אחותו

שפיר, ישראל, בעל בריינדל (גובל)

פאצ'רניק, יענקל

שרייבער, לאנקה

פרקס, לאה

שרייער, אשת וואלף פישקס

פינקלשטיין, רייזל

פישקעל, נניע מהורב'שוב (אשה)

קדושי לאקאטש (רשימה חלקית)

אורלינסקי, פייגע (גייער) ואפרים וילדיהם

אביגדור מאוזדיטש, בנו ובתו

לאה, ישראל'ק והירשל

אוכטערמאן, יעקב יצחק ושרה ובתם מרי

אטלס, גדלי, דוד ועמלי (קרייסלס) ובתם

ובנם משה שנרצח ע"י הקומוניסטים

פערל; מאיר ואשתו, מרים, ברכה (ברוני)

בביראבידזאן; ציופה

אילבוים, פנחס, קדיש, שלמה

אוקסט, אחי'ער, אפרים איצ'י, בערקן, חנה,

אפשטיין, חיים גרשון, שפרה, שרה

פרץ ומשפחתו, בתי, מוטל ומשפחתו
גייער, וואלף ופייעג ובנם משה'לה; פסח
 וענטה; רחל (אוכטרמן) ובנותי חייקה
 ומעפא
גילבורט (גולדבורד) ישה (מורה למוסיקה)
 ומשפחתו
גינזבורג, פנחס ומיכל (מעכיל ברויטמאנס),
 שלמה, דינה, מרדכי (פאוולאוויצער) ובנו,
 יואליק ובת-שבע (שבע די פאוולאוויצער)
 אשתו, ילדי יואליק סולטיס, חנה
גלייכמן, דוד ווסה
 גלמן, חני, וואלף ואשתו
גלר, הערציג ושרה (בלינדד) בת יעקב, יהושע
 (שע מרקלס) ואדיל ובנם וואלף (ווליביק),
 יואליק, אשת משה אשר ובתה חייקה, נח
 ומשפחתו
גרובר, הרשל עמלי והילדים
גרייבער, משה ומשפחתו, שלמה
גרינבוים, חיים אידל ובראנדל ובתם לאה,
 בנימין ומשפחתו, קעניע (קוני) ואשתו, בעלת
 הינדע (מת ברסי) ואחיה
גרניץ, מרדכי וגייסה (גסי) ובנם שלום ואשתו
 ברטה ובנם
דזלינר, אברהם, יחיאל
דזשיק, מנדל, בתי, פינקל, משה
דייטש, מוטי, סימה, מירל, יעקב
הויכרמן (אויכרמן) אליהו, בנימין ומירל
 ובניהם איצי, ישראל ולייבל; אברהם אהרן
 ושערעקע (שרה), גדלי ומשפחתו, לאה, מטיס
 (מתיתיהו) ובריינדל ובתם פראצל, ובנם
 יצחק (איציק פראצלס) ובתי ברכה ובתם
 חיל, אליהו, סטיסי (חזרה מא"י)
הוניג, רייזה ובעלה
הורביץ, ירחמיאל, אשתו ובנם אהרן

ארטור, ברל, מנדל, רפאל
ארשין, נחום, דבורה, פריידה, איטקה
אשכנזי, לייב, קרייסל
באומן, רב אהרן בעיירה, ומשפחתו
באס, חומה (חאמנה נחמה, פראצלס הויכרמן)
בוים, ישראל ורחל (סיקורד) ובנם יונה
בויקע, פרץ ורבקה (בנם לייבל נהרג פה
 במלחמת העצמאות) הירש ואשתו; אלטה,
 חני
בלאדן, סימה (גייער) ולייבל
בלינדד, יעקב, רבקה, לייבל, משה, עמלי,
 קלרה, שלום
בקר, בנציון וגיטל (ורבה) ובתם ובנם הרשלה
ברג, איטקה
ברוינשטיין, שמואל (מורה) אשתו, בתם
 הקטנה רעננה ואחותו רוחצ'ה
ברענדל, יעקב, מוטל, משה, נח ומשפחתיהם;
 אברהם, בוני, שרה, ישעי' שייקעל, שייקע
 פיפר) ופסי (אסי) ובנם הקטן ובתם פריידה
 מקופיצוב, ובנם אפרים, מורה שחזר מקובל
 שם רצחו את אשתו ובתו הפעוטה; לאה,
 חנצ'ה, מני וחנה
גאלופ, שלמה
גאלדפארב, נחום ושרה (גייער) חנה (גובל)
 אשת פנחס
גובל, ברוך ואשתו, בנציון (בביק) נולד בתרצ"ד,
 מרדכי זלמן (מפאוולוויטש), משה, יוסף
 הירש, מאיר ובראנדל
גוטמן, לאה ובנה
גולד, אהרן, טויבה ואחותה, מני ומשפחתו,
 פרומה
גולדזומד, אידל (יהודה'להנ) ואשתו וילדיהם,
 בנימין, חני; שרה ובנותי, ליפשה, מיסקה,
 שלומקה, וואלף (אח שמעון), בנו ואביו, ליבה,

לדר, אשר, חיים, יעקב ומשפחתו, משה ואחיו
 ומשפחתו, חנה, ראובן
לופאק (משפחה)
ליביש, יצחק ואשתו, שלמה, רחל
ליכט, קלמן, גיטל, ברוך מסווינאק
ליטוואק, לייזער
לייבניז החזן
לינדה, משה, גיטל
לינדנבלאט, יענקל (בן אהר שמואל קולין,
 בערל גראכמאנס אייניקל)
לינדר, יעקב
לרנר, אברהם ופרל, אטל, איציק, לוי, גאלדע
 (קאנדל) ובני נויק (נולד תרע"ט) ושלמה'לה
 (נולד תרפ"ה) (בני ברוך דוד) זלטה, יעני,
 ישראל, מנדל וטאנע, דבורה, חיים, מרים,
 רייזעלע, שלמה וחנה ובנותיהם חייקה (נולדה
 תרפ"ג) ומלכה, ישראל, יעקב
מאיר לייבכה בת החיל
מידבד, פסי
מיזליש, יעקב, חיינה (חנה זמל), משה ואשתו,
 איציק
מלמד, אברהם, מאיר, אסתר, חי, ביילה,
 בתשבע, יהודית, יוסף לייב, יעקב, משה
 (מוקה האילס) שמחה (חזר מארגנטינה)
 ומלכה (לרנר) שלמה ובנו יוסף, שמעון
מנדל, אברהם יעקב, אתל, זיסל, נחמה
מסר, משה ואשתו, שמואל ומשפחתו, רחל
מעמד (מלישקה) מוטל, חנה צבי
מעקס (סיקולער) לייב ואסתר ובנם יעקב
מרדכי לייב (?)
מריז, מנדל, בילה, סערל, יהושע, בתל, אלה,
 חנה, יעקב
מראנץ, ליבה (גולדזמנד) ובעלה, רבקה, חיים
 נח שמשס אייניקל, צבי

הד, יעקב
הכט, ישראל, לייב, סנדר ואשתו וילדיהם
 חייקה ושלמה; רבקה
הערליך, חנה ואחי
הרינג, ארי לייב (בעל גאלדע מלמד-שפיר מלוד)
וואפניארסקי, ברל, בלומה, יעקב
וואטניק, אידל, משה וטבל ונשותיהם, מנדל
 ואשתו
וויכברויט (משפחה) סלל ניסע
וויינר, שמואל (גוט שיסטער) ואשתו
ווינשטיין, יואל ומשפחתו
ווייס, יהושע, רחל, וואלף
וולצינסקי, ישעיה, מנדל ואשתו
ורבה, ברל, לייב איצ' (נהרג באוואזיטיטש)
זאטיל, הירש מנדל ואשתו
זוטלער, חיים ישראל, שיינדל, שלמה ואשתו,
 לאה, רבקה
זינגר, חי, שמואל ואשתו
זמל, מאיר ואשתו
חסיד, בנציון, משה (אשכנזי) צורטל
טאבאק, דוד, ישעיה ואשתו, פסח ומינדל
 (פרלמוטר) ובנם יצחק (איטשילה)
טאבאטשניק, בערל
טופלישץ, ברוך מכפר ליד לאקאטש
טילץ, משה, רחל
טעסלער, מנדל
טרייגער, הירש, חסי, שושנה, מנדל, לייב, לייבל,
 לייזער; חנא וטבל ונשותיהם
טרקלטויב, אברהם, בנציון, משה
יאנטשער, משה, נחמן
בג, ישעיהו הרץ, פרל, אטל, חי
בחן, שמואל וחנה ובתם
כץ, שמואל, רחל
כצנהנדלר, פישל, אתל

צרקוס, אהרן, וולויל, יצחק, משה ומשפחותיהם
קאבילה, לאה
קאלירען, יצחק וחנה ובניהם, משה ומשפחתו,
 שמואל
קאפסטע, משה (בעל תהלים) ומירל (הצדקת)
 ובתם בתי, לאה (אחות יהודה) והמחותן
 שלה פרץ וחי אשתו, מעכיל וברכה ושלש
 בנותיהן
קדוש, אפרים ואסתר חי וילדיהם אהרן
 ובתשבע ובתם יהודית; ליב ודבורה ובנם
 משה; יוסף ליב ובילה וילדיהם, מאיר
 ומשפחתו; רייזה ומוטי וילדיהם חולי, יוסף
 ואשתו, משה בנימין; רחל וחיים הירש (בנם
 ליב מת לפני השואה), פייגי ואבא וילדיהם
 (מהולובי)
קוטי, משה בר יחי' ובנותיהן אדית, רחל ועוד
 קטנה
קוטלר, בניציון (אלטרס), שרה, ישע'י, חנה,
 מישקה
קייזר, לייב ושרה (שרקה) וילדיהם, משה
 ומשפחתו
קנדל, משה (מאיס), נתן נטע ומשפחותיהם
 (סה"כ לפחות 21 נפש)
קסל, ישראל וחנה, יעקב, מתיס, ברל
קעניג, נחום (פראמערס) ומשפחתו
קעסעלמאן, יוסיל ומערה (מרים, מרי) ובנם
 שייקע
קצנר, ברכה, יוסף (הרש לייבס) ואשתו
קראטץ, הירש ואשתו, רחל (קולירען) ושמחה
קרונטיצקי, משה (פרבר) אשתו ובנותיהם
ראזיסקער, יחזקאל, רחל, רייזל
ראכנאוואגער, משה (מארקוביצר) ומלכה, בלה
 ואחותה
רוזנפלד, מוטי, רחצה, לאה, סוני

נתנון (משפחה, לפחות 7 נפשות)
 ניימן, אלקה
סוסנה, יצחק, ברכה, יעקב, אסתר, שמעון
סטעמפעל, אידל (יהודה, צלם) בלומה
סטפק, יהושע ורייזל ובתם מרים
סימה, מי, שמואל ומשפחותיהם, אתל
ספר, יונה ופרל (בת הרופא הזקן רעצעפטער?)
עפיל, מאטל, שמואל וענטה (הויכרמן) ובנם
פאצירניק, אידל ואשתו, בתי, חסי, שרה'לה
 בת אייזיק, משה ואיטה וילדיהם חיים, פסי
 (פרל), שלמה'לה, ישראל'יק, אסתרקה ומלילי
פדוזה, חיים וברנדל (קנדל)
פולאק, מוטל, יצחק דוד ופייגע ובנם
פומרנץ, פסי, שלמה, יענקלה (בן סרל גבל,
 נולד תרצ"ב)
פוקס, לאה (און איהר פריינט)
פוקס-שווטי, יהושע ומשפחתו סלל בניו יעקב
 ושלמה
פיינר, אברהם (הספר) ואשתו
פילר, ברזל, יצחק ופסי (פרלמוטר) וילדיהם
פיעסיק, משה ואלי בני לובער
פלדגייער, אברהם ואשתו והבנות חנה וצבי'
פלדמן, אברהם, בתשבע, הרש, יצחק, ויצחק
 ומשפחתו, ריבה, לייב, מאיר, מוטי, משה, נח
 ואשתו
פניה "השיקצה" (ילדה)
פרד, פניי ומשפחתו
פרומר, ישראל (נרצח בוילנא) דוד אלי ואשתו
פרזר, יונה
פרכטר, משה, יואל ואשתו, מרדכי (מאטל)
פרלמוטר, ישע'י לייזר, דבורה, גדלי בתנדל
 ובנם יוסף (נרצח ברטנו), שאול (שויליק),
 אברהמקע, גיטל, אהרן ומשפחתו, אשר,
 ישראל

רחל, א כליזמערס מיידל

רחלה (ילדה)

רימר, עלצע (אלי) ומשפחתו

רייז, אלי וגאלדע וילדיהם ישמעאל, משה'לה

ולאה; דוד אלמן ורבקה (הורי רחל), בערלס
זוהן

ריקמן, הורי דוד ואחיותיו והאחים

רעכטער, יוסף (יוסל פרצ'ס), ריקה, ברנדל

ורעכמה

רעצעפטער, אליעזר (דער רופא?); אטל, בתשבע

שאפריער, מנדל

שווארץ, ישראל, אשתו וארבעת ילדיהם, אחד

שמו יענקל; ישעי לייזר, עקיבא, טויבע

שוהט, ברוך (דער אלטער)

שוכמן, חיים ישראל

שטאלגלאז, דוד

שטריימל, דוד ובנותיו ברכה (ברושקה), רחל

וילדים אחרים

שטריקמן, מרדכי, שלום, אשר

שיינטוב, מנדל וצ'רנה, משה, יצחק, חייקה,

בתי, פפה

שיינר, שלמה וחי' ובניהם (שמתו ביערות) הלל

ויצחק

שיפר, מנדל, שמעון ואחיו הקטן

שמערוק, שלמה

שנאל, יעקב (התאבד כשנכנסו הרוסים לכפר)

וועכנה וילדיהם ברכה, לאה ושלמה'לה

שניטר, אביש וציופה ובתם מיינצה; איטה,

חיים בן אברהם, חיים בן שלמה, יוסף

ומשפחתו, לאה'קה, מלכה, רדי, רחל, שלמה

ומשפחתו

שפיר, בראנדל (גובל)

שעק, טודרוס ובנו שמואל שעק-ברויטמן

(הגיבן) ורחל, יחשע, מינדל, אטל (העטיל),

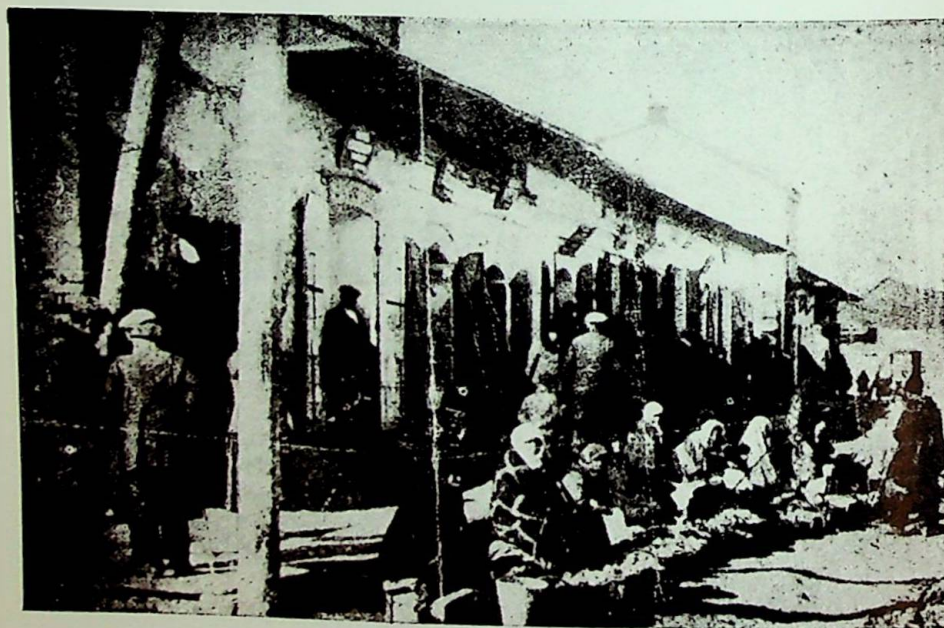
נוסי, רבקה

שער, מוטי וחנה ובנותיהן, אחת שמה בינה

שריער, שלמה ואשתו ובנם פישל

רחוב בלוקץ'
Street in Lokatch

עירתנו לוקאטש: השוק
Lokatch Market

שויליק פרלמוטר, געשטרייבט פארן אין ישראל, אמגעקומען
Shoilik Perlmutter, murdered

מנדל טסלר הי"ד,
מסרטט עץ מפורסם,
גאון ואנאלפבית

Murdered Mendel Tesler,
famous genius illiterate
wood carver

נוטה מלמד עם אשתו השנייה מולי לבית שניידר ובני-ביתם. גורשו לקזחסטן
 בתור בעלי טחנת קמח. נרצחו: למעלה מימין: שלמה, שמחה, החתן אריה-ליב הרינג,
 נולרה (ניצלה), לימין האב: יעקב; על ברכיו: יוסף בנו של שלמה

Nuta Melamed, his second wife Molly and his family, banished to Kazakhstan
 as mill owners. Killed. Top from right: Shlomo, Simha, son-in-law Arye Lev Hering,
 Golda (survived); right of the father: Yaakov; on his knees: Yosef, son of Shlomo

יוסף (פרצ'ס) רכטר ונכדו הי"ד
Murdered Yosel (Perets's) Rechter and grandson

משפחת משה (מאיעס) קנדל הי"ד
Murdered Moshe (Mayes) Kandel family

ילדי משפחת פאצ'ארניק הי"ד, צולמו 24/3/39. אסתר'קה עם הצמות, לימינה מלילי, לפניהן משמאל שלוימ'לה, חיים, ישראל'יק; על הכסא שרה'לה (בת אייזיק)
 Murdered Patchornik children; Estherke with the braids, Melili at her right; in front of them, from left: Shloimele, Haim, Yisroel; sitting: Sorel (Isaac's daughter)

משפחת פאצ'ארניק הי"ד (תרצ"ב). מימין: שלמה'לה, ישראל'יק, איטה, משה, חיים
 Murdered Patchornik family (1932?). From right: Shloymele, Yisroel, Ita, Moshe, Haim

משפחת אטלס, תר"ץ?
Atlas Family, 1930?

משפחת ישראל שווארץ הי"ד
Murdered Israel Schwartz family

יענקל, נכדו של עקיבא
שווארץ, לפני ביתם

Yankel, Akiva Shwarz's
grandson, in front
of their house

משפחת נתנזון, נספו
Natanson family, murdered

משפחת משה קפוסטה הי"ד. משמאל: ברל ורבה
Moshe Kapusta family, Berl Verba at left; all murdered

מירל קפוסטה הי"ד (1936)
Murdered Mirel Kapusta

בתיה קפוסטה הי"ד, נרצחה בהיותה כבת 17
Batya Kapusta, murdered at age 17

יוסיל און מערה קעסעלמאן חנוכת בית; פון רעכטס: שייקע קעסעלמאן, ציופה אכטרמאן, שרה אכטרמאן, רחל גייער, חייקה גייער, יוסיל קעסעלמאן, שלום קעסעלמאן, מערה קעסעלמאן, שמואל עפיל, פעפה גייער. געבליבען לעבן: שלום קעסעלמאן.

Yosel & Mara Kesselman's house warming. From right: Shayke Kesselman, Tsyupa Akhterman, Sara Akhterman, Rahel Gayer, Haika Gayer, Yossel Kesselman, Shalom Kesselman, Mara Kesselman, Shmuel Epel & Pepa Gayer. Only Shalom Kesselman survived.

וואלף און פיגה גייער און זעהן משהלע (אונגעקומען)
מיט לאה גודלפארב פון יאניעוויטש, וואלפס
שוועסטער'ס א טאכטער.

Murdered Wolf & Faige Gayer & son Moyshele, with Leah Goldfarb of Yanievitch, Wolf's sister's daughter.

רחל רייז'ס ברידער עלי'ס קינדער ישמעאל,
לאה און משהלע מיט די מוטער גאלדע, תרצ"ח.

Rachel Raiz's brother Eli's children Yishmael, Leah & Moyshele with their mother Golda, 1938.

רחל רייז (למעלה משמאל) עם משפחתה שנרצחה, הוריה דוד זלמן ורבקה, אחיה אלי ומשפחתו, תרצ"ח
 Rachel Raiz (top left) and her murdered family, her parents David Zalman and Rivka,
 her brother Eli and his family, 1938

חיים אידל ובריינדל גרינבוים ובתם לאה, הי"ד
 Murdered Haim Idel and Breindel Grinboim with their daughter Leah

מניה שניטר, במקום מסתור
ליד לוקאץ, תש"ד

Mania Shnitter at her hiding
place not far from Lokatch

תרצ"ו-1936: עומדים מימין מניה, נחום וגולדה שניטר; למטה: אביש, מינציה וצ'ופה הי"ד
Standing from right: Mania, Nahum and Golda Shnitter; in front: murdered Abish, Mintzia and Ciupa

מימין: יוסף הירש גובל, אחותו בריינדל (שפיר), בת-דודתם חיה הויכערמן, הי"ד
From right: Yosef Hirsh Gubel, his sister Breindl (Shafir), their cousin Haya Hoycherman; murdered

שני מימין, יושב: הרב וואלקין, רבה של לוקאטש, נפטר בניו-יורק; לימינו השוחט יהושע פוקס, ולשמאלו יוסף פצ'ורניק, ומאחוריו משה קפוסטה הי"ד. מאחור באמצע: ברוך דוד לרנר ובנו שלמה'לה
 Sitting, second from right, Rabbi Walkin, Rabbi of Lokatch; at his right Yehoshua Fuks the slaughterer, at his left Yosef Patchornik, behind him murdered Moshe Kapusta; behind in the middle: Barukh David Lerner and his son Shloimele

האחיות שר הי"ד
 Murdered Sher sisters

צפורה שיפר, ולימינה חנה פלדגייאר,
בבית הקברות בלוקאטש;
צפורה נפטרה בארץ, חנה נספתה בשואה
Tsipora Shiper, at her right Hana
Feldgayer, at Lokatch's cemetery;
Tsipora died in Israel, Hanna was murdered

מימין: חיה לרנר וגیتל ורבה שנספו בשואה, שרה שמורק מחיפה
From right: Haya Lerner and Gitel Verba, murdered, Sara Shmorak (Haifa)

משה אטלס עם חבורת; חיה לרנר, שניה מימין, נרצחה; שניה משמאל, צפורה ברויטמן מהרצליה
Moshe Atlas with friends; Haya Lerner, second from right, was murdered;
Tsipora Broitman, second from left, lives in Herzlia

שלום קעסילמאן, לימינו חייקה בתו של שלמה לערנער, לשמאלו חייקה גייער;
שלום חי בארצות הברית, הנערות נספו בשואה

Shalom Kesselman, at his right Haika, Shlomo Lerner's daughter, at his left Haika Gayer;
Shalom lives in US, the girls were murdered

רק גיטל קפוסטה (חיפה), ראשונה משמאל, נשארה בחיים
Gitel Kapusta (Haifa), first at left, is the only survivor

לאה קוטלר, היושבת מימין, ובתיה סטפק היושבת משמאל, רק הן נותרו בחיים
 Leah Kotler, sitting at right, and Batya Stepak, sitting at left, are the sole survivors

רק שתי השוכבות לפנים, לאה קוטלר ובתיה סטפק, נותרו בחיים
 Leah Kotler and Batya Stepak, lying in front, are the sole survivors

משה אטלס, משה פיעסיק הי"ד, שמואל קפוסטה (קמפרר) מטורונטו (עומד), אלי פיעסיק הי"ד
 Moshe Atlas; Moshe Piesik, murdered; Shmuel Kapusta (Kemferer)
 of Toronto (standing); Eli Piesik, murdered

נוער בלוקץ' עם המשורר
 שלמה סיקולסקי (ממושקף)
 Lokatch youth with poet
 Shlomo Sikulsky (wearing glasses)

ידישע זעלנער אין פוילישן מיליטער, 2 פון אורונוב: יצחק שינטוב און יצחק מלמד פון לאקאטש. נאר
 מלמד לעבט (מינכן, דייטשלאנד) (אונטן, לינקס).
 15.4.1936: Polish Jewish soldiers, 2 from Oronov: Yitshak Sheintov & Itsik Melamed of Lokatch.
 Latter, bottom left (Munich, Germany) survived.

חיילים מלוקאץ' Lokatch Soldiers

ראשון משמאל: משה אכטרמן, מנהיג השומר הצעיר בלוקאץ',
נסע לארה"ב ואחר-כך לבירובידז'אן ונרצח שם בפקודת סטלין
Moshe Achterman, left, leader of Hashomer Hatsair in Lokatch,
went to US and to Birobidjan and was murdered there by Stalin

מיט דער קבוצה פון השומר-הצעיר אין לאקאטש: משה קיזר ז"ל ראש הקן; רעכטס ישעיה שמרוק ז"ל; לינקס יעקב שינטוב, תל-אביב; גולדה הרינג-שפיר ז"ל, לוד (אויבן רעכטס); ; סרל גובל (אונטן רעכטס); רבקה וינשטין ז"ל (אויבן לינקס); קלרה בלינדער הי"ד (אונטען לינקס).

Lokatch HaShomer HaTsair. Bottom from left: Klara Blinder, murdered; Serl Gubel, died in Israel; Top from left: Yaakov Sheintov, died in Tel-Aviv; Rivka Weinstein, Moshe Kaizer (group leader), murdered; Golda Hering Shafir, died in Lod, Israel; Yeshaya Shmeruk.

חברי השומר הצעיר בלוקא' הי"ד

Lokatch Hashomer Hatsair chapter, all murdered

די קבוצה פון השומר-הצעיר אין לאקאטש, אלע אומגעקומען;
נאר יעקב שינטוב געפינט זיך אין ישראל.
Lokatch HaShomer HaTsair. Only Yaakov Sheintov (centre) survived.

אלע אומגעקומען; נאר יעקב שינטוב פון תל-אביב איז געבליבען לעבן.
Lokatch HaShomer HaTsair, 11.16.1932. Murdered, except Yaakov Sheintov of Tel-Aviv (centre).

השומר הצעיר לוקאץ, תרפ"ז. מצדיעים: משמאל, משה שוחט (טורונטו); מימין, משה קייזר. רק בודדים ניצלו
 Hashomer Hatzair, Lokatch 1927. Saluting: at left, Moshe Shohet (Toronto); at right, Moshe Kaiser. Few survived

למעלה באמצע: משה אטלס, נפטר בכפר סירקין; לשמאלו ישעיה זמל, נפטר בחיפה; מימין, יושבת, איטה קפוסטה, נפטרה בחיפה. מאחוריה מימין: יצחק בלינדר, נפטר בארגנטינה; משמאל, יושבת לפנים, רבקה גלר, ברזיל.
 Lokatch committee for Palestine Labour: Moshe Atlas, top center, died at Kfar Sirkin; at his left Yeshayahu Zemel, died at Haifa; seated, at right, Ita Kapusta, died at Haifa; behind her Yitshak Blinder, Argentina; seated, at left, Rivka Geller, Brazil

החלוץ בלוקצ': שמחה מלמד הי"ד, קיצוני משמאל, רבקה פצ'ורניק (טורונטו)
יושבת שלישית מימין, שמואל ברונסטין הי"ד, המורה, עומד למעלה באמצע
HeHalutz Lokatch: murdered Simha Melamed, far left; Rivka Patchornik (Toronto),
seated 3rd from right; Murdered teacher Shmuel Bronstein, top middle

איציק מלמד, חמישי משמאל למעלה; יעקב גובל, שלישי משמאל למעלה; לאה קוטלר, מימין למטה
HeHalutz Organization, Lokatch 1933. Itsik Melamed, top, 5th from left;
Yaakov Gubel, top, 3rd from left; Leah Kotler, bottom, right

הסתדרות החלוץ, 8/5/1933. איציק מלמד, חמישי משמאל למעלה, בתיה סטפק, באמצע למטה, ומניה שווארץ, רביעית משמאל למטה, הם הניצולים היחידים
 HeHalutz Organization, 8.5.1933. Itsik Melamed, 5th from left above, Batya Stepak, centre bottom, and Manya Schwartz, fourth from left bottom, are the sole survivors

משה אטלס, למעלה משמאל, ומלכה גרינבוים מחולון, קיצונית מימין, הם הניצולים היחידים
 HeHalutz HaTsair Organization, Lokatch. Moshe Atlas, top left, and Malka Grinboim of Holon, extreme right, are the sole survivors

הסתדרות החלוץ הצעיר, לוקאץ' 18/9/1928, לכבוד העליה החמישית. למטה מימין: שמחה מלמד הי"ד
 The Young Pioneer Organization, Lokatch 18.9.1928; bottom right: Simha Melamed, murdered

קיבוץ הכשרה של בית"ר; שמיני משמאל, ליובקה אטלס, הוא הניצול היחיד
 Betar Agricultural training group; 8th from left Lyubka Atlas is the sole survivor

הסתדרות נוער "פרייהייט": שלישי משמאל למעלה אברהם בלינדר, נפטר בארגנטינה;
שני מימין, שורה שניה, אליעזר ורבה מחיפה; קיצוני מימין באותה שורה דוד קוטלר מפ"ת

Freedom Youth Organization: 3rd from left top Abraham Blinder, died in Argentina;
2nd from right, 2nd row, Eliezer Verba, Haifa; extreme right, same row, David Kotler, Petah Tikva

סאציאליסטישער פארבאנד פון דער יידישער ארבעטער יוגנט פרייהייט אין פוילען, אבטיילונג אין
לאקאטש

Freiheit Socialist Organisation of Jewish Working Youth in Poland, Lokatch Section.

תנועת תרבות "תחיה", תרפ"ז
 "Tehia", cultural movement, 14.8.1927

חברת י.ל.פרץ, לוקאץ' 1929. רק רבקה גלר (למטה) נותרה בחיים
 Y.L.Peretz Society, Lokatch 1929. Rivka Geller, at bottom, is the sole survivor

קבוצת נגני מנדולינות Mandolin Orchestra

שביעי משמאל למעלה: ישעיה זמל, חיפה; כל השאר נספו בשואה
 Murdered: "Tortchin" Lokatch Drama Group, 22.8.1926.
 Sole survivor: Yeshaya Zemel, Haifa, top 7th from left

מניביץ, מנהל ביי"ס תרבות, עם סגל המורים, לוקאץ תרצ"ג
 Lokatch Tarbut School administration; Principal Manyevitz, center; 1932-33

שני מימין למעלה: חיים שמורק מחיפה. כל השאר נספו בשואה
 Fourth graduating class of Tarbut School, 1930. All murdered,
 except Haim Shmurak of Haifa, second right top

בית ספר "תרבות", כיתה ב', תרפ"ט
Tarbut School, Second grade, 1929

מחזור ראשון, בית-ספר "תרבות", לוקאץ' תרצ"ג
First graduating class of Tarbut School, Lokatch, 1932-33

משפחת בנימין מלמד, שהגרו לקנדה בגלל העוני
 Benjamin Melamed family, which emigrated to Canada in 1930 because of the poverty

ילדי לוקא' בבית הספר הממלכתי הפולני, עם המנהל וסגל המורים.
 גולדה הרינג ז"ל מלוד עומדת שלישית משמאל
 Lokatch children at Polish Government School with principal and administration.
 Golda Hering of Lod standing third from left

לוקאץ', בית הספר הפולני
Polish school, Lokatch

לייבל בויקה מלוקאץ', נפל בתש"ח בשורות לח"י למען תקומת מדינת ישראל
"Lehi" fighter Leibel Boyko of Lokatch, killed in 1948 in Israel

כנס אזכרה ליוצא לוקאץ' בפתח־תקוה, עם אורחים מחו"ל. אליעזר ורבה, בחולצה לבנה, באמצע
 Memorial meeting of Lokatch Jews in Petah-Tikva, including foreign guests;
 Eliezer Verba, in white shirt, at center

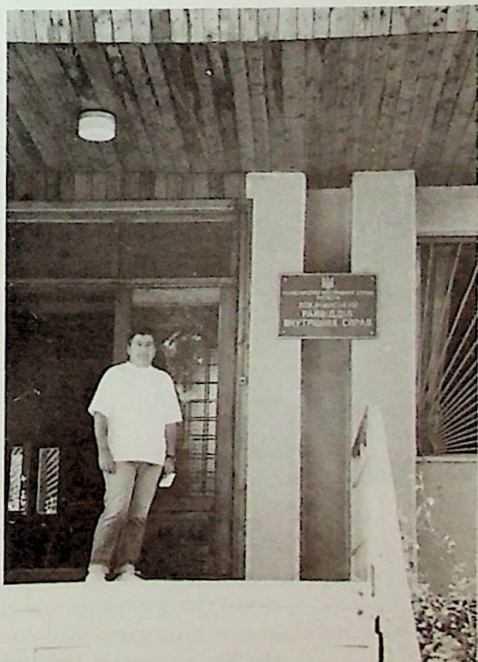

צילומים מטיול צבי ברק בלוקא, אב תשנ"ב
 Photos from Tsvi Barak's visit to Lokatch, Aug.1992

ציון קבר האחים עם הכתובת: במקום הזה בספטמבר שנה 1942
 רצחו הנאצים 3667 יהודים, אזרחים סובייטיים
 Memorial stone over mass grave with the words: here, in September 1942
 the Nazis murdered 3667 Jews, Soviet citizens.

תושבת הבית מול זה של
משה קפוסטה הי"ד לשעבר
Resident opposite the former house
of murdered Moshe Kapusta.

בנין עירית לוקאץ'
Lokatch municipality building

One from among the new generation of Lokatchers

Shimon Matlofsky

I have always known of Lokatch, the village my mother's family came from, but it did not mean much to me. When my grandfather Benny Melamed died, I still did not give Lokatch much thought. I knew that my great-uncle Herzl Rochwarger of N.Y. had listed from memory the names of Jews from there as he remembered from 1922, and still I did not get interested.

Recently I looked for this list. I found it along with the material for this book with Eliezer Verba of Haifa. He kindly allowed me to take the material to edit for publication. Upon seeing the photos of the Lokatch martyrs and a few Lokatchers I had seen or heard of, I became very interested in this project. I received the material the day before the Gulf War and I saw this as no coincidence.

What the accursed Nazis had done in Lokatch, Saddam sought to do to us, so I saw a great historic moment. I may have been subconsciously influenced by latent anti-greenhorn propaganda, but no more. Every Jew and every moment is precious in the life of our people. G-d willing, we will all grow to appreciate one another and the souls of our dear murdered brethren, all the 6 million and all the Jews who ever lived, created, were murdered, were strong or weak. They should be proud of us that we continue in our glorious heritage.

Lokatch (Poland) Memorial Book

compiled by **Eliezer Verba**
edited by **Shimon Matlofsky**

Jerusalem 1993

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

© **Shimon Matlofsky**
Alfasi 7, Jerusalem 92302
Tel. 02-633185
Please contact to obtain a copy
of the Memorial Book

